

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені Г.С. СКОВОРОДИ
ДНІПРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

МЯСНИКОВА АНАСТАСІЯ СЕРГІЇВНА

УДК 352.07 (477.54-25)"1871/1919" (043.5)

ДИСЕРТАЦІЯ

**МУНІЦИПАЛЬНІ ОРГАНИ ВЛАДИ
МІСТА ХАРКОВА (1871 – грудень 1919 рр.)**

07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

А.С. Мясникова

Науковий керівник:
Чернікова Інна Володимирівна,
кандидат історичних наук, доцент

Дніпро, 2021

АНОТАЦІЯ

Мясникова А.С. Муніципальні органи влади міста Харкова (1871 – грудень 1919 рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01 – «Історія України». – Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, Дніпро. 2021.

Дисертаційне дослідження присвячено проблемі діяльності муніципальних органів влади м. Харкова в пореформений період (1871 – грудень 1919 рр.); узагальненню основних тенденцій, які були притаманні становленню, функціонуванню, розвитку та діяльності органів харківського міського самоврядування в контексті загальноісторичного процесу.

Дослідження складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків. У вступі обґрунтовано актуальність і наукову новизну, визначено об'єкт, предмет і мету дисертації; сформульовано основні завдання; вказано практичне значення отриманих результатів.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 1871 – грудень 1919 рр. – період становлення, розвитку та ліквідації муніципальних органів влади Російської імперії та м. Харкова зокрема. Нижня хронологічна межа дослідження обумовлюється створенням та початком діяльності Міської Думи та Управи в м. Харкові з 1871 р. на підставі Міського положення 1870 р. Верхня хронологічна межа дослідження – грудень 1919 р. – третє й остаточне взяття більшовиками м. Харкова, встановлення радянської влади, ліквідація Харківської міської Думи. Ці події кардинально змінюють законодавство та умови функціонування органів муніципальної влади м. Харкова, що є предметом окремого наукового дослідження.

Слід відзначити, що у зв'язку зі встановленням радянської влади в Харкові з грудня 1917 р. по червень 1919 р. відбувається припинення діяльності

Харківської Думи та кардинальна зміна форм управління містом. Тому в дисертаційному дослідженні цей період не розглядається.

Географічні межі дослідження охоплюють простір міста Харкова, на якому представники органів самоврядування реалізовували господарську, соціальну та культурно-освітню діяльність з метою покращення життя харків'ян.

Робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності.

У трьох розділах дисертації комплексно проаналізовано основні етапи становлення харківського міського самоврядування в пореформений період. Перший розділ, поділений на три підрозділи, присвячений з'ясуванню стану розробки проблеми в дореволюційній, радянській, вітчизняній, сучасній і зарубіжній історіографії та інформаційного потенціалу джерел, а також теоретико-методологічним засадам дослідження.

Другий розділ висвітлює етапи становлення органів харківської муніципальної влади (1871 – грудень 1917 рр., червень – грудень 1919 рр.) і складається з трьох підрозділів, у яких всебічно характеризуються виборчі кампанії до харківських органів самоврядування; структура, склад, функції органів муніципальної влади та їх взаємодія з органами державного управління, а також особливості функціонування харківського самоврядування в період суспільно-політичних трансформацій 1914 – грудня 1917 рр., грудня 1919 р.

У третьому розділі, який містить три підрозділи, надано аналіз основних напрямів діяльності харківської муніципальної влади за період існування Харківської міської Думи та Управи у фінансово-бюджетній, господарській, соціальній й культурно-освітній діяльності.

Відомо, що в результаті реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. Російська імперія за іншими країнами Європи стала на шлях створення правових гарантій розвитку інститутів громадянського суспільства. Глибина здійснення тогочасних перетворень дозволяє говорити про цілу систему реформ, що мали досить поступовий, продуманий характер.

У дослідженні доведено, що простором, де наслідки реформаційних процесів виявлялися найвиразніше, ставали українські міста. Зокрема, Харків другої половини XIX – початку XX ст. розвивався як торговий і промисловий центр, у якому відбувалися глибокі соціально-економічні, політичні та культурно-освітні зрушення, що змінювали загальну систему муніципалітету.

Одночасно з'являлись нові форми тогочасної економічно-господарської діяльності міста та суспільно-політичного життя харків'ян.

Доведено, що найбільшу роль у розвитку органів муніципальної влади зіграла міська реформа 70-х років XIX ст., яка дозволила більш зацікавленим верствам населення отримати дійсне представництво в органах міського самоврядування.

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є цілісним, конкретно-історичним дослідженням діяльності органів муніципальної влади м. Харкова, у якому проаналізовано та узагальнено досвід діяльності Харківської міської Думи, Управи та підвідомчих їм комітетів у взаємодії з загальнодержавними органами влади протягом тривалого періоду: 1871 – грудня 1917 р., грудня 1919 рр. (від моменту створення та початку діяльності Харківської Думи та Управи до їх повної ліквідації).

Також розкрито зміст і регіональні особливості функціонування органів муніципалітетів. По-новому осмислено фінансово-бюджетні, господарські, економічні, культурно-освітні, соціальні аспекти діяльності самоврядних структур м. Харкова, які раніше в науковій літературі висвітлювалися фрагментарно.

Новизною відрізняється масив використаних архівних матеріалів, частково вперше введених у науковий обіг і залучених для вивчення історії муніципальної влади міста Харкова.

Вперше цілісно досліджено в межах м. Харкова історію становлення та розвитку пореформених органів самоврядування з 1871 р. по грудень 1917 р., у червні-грудні 1919 р. Робота об'єднує різноманітні аспекти діяльності

муніципалітетів м. Харкова в контексті тогочасних історичних державотворчих процесів.

Наголошено на питаннях, які не вдалось позитивно вирішити муніципальним органам м. Харкова в зазначений період, а також критично проаналізовано причини деякої малоефективності роботи органів харківського міського самоврядування.

Уточнено особливості заснування та становлення органів муніципальної влади м. Харкова; інформацію про структуру, склад, функції Харківської Думи та Управи; принципи організації та проведення виборів до муніципальних органів влади; пріоритетні вектори діяльності харківського самоврядування в період суспільно-політичних трансформацій 1914 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р.

Доповнено низку статистичних даних щодо кошторисів прибутків та витрат органів харківського міського самоврядування; відомості про господарську, соціальну та культурно-освітню діяльність харківських органів управління.

Ключові слова: муніципальна влада, міське самоврядування, міська Дума, міська Управа, гласні, міський голова, м. Харків, пореформений період.

ABSTRACT

Miasnykova A.S. Municipal Authorities of Kharkiv (1871 - December 1919). - Qualification Scientific Work. Manuscript. Thesis for obtaining a scientific degree of Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy), specialty 07.00.01 - History of Ukraine. - H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Oles Honchar Dnipro National University, Dnipro - 2021.

The thesis is devoted to the problem of activities of municipal authorities of Kharkiv in the post-reform period (1871- December 1919); generalization of the main trends that were characteristic of the formation, development and decline of Kharkiv municipal authorities in the context of general historical process. The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions, a list of sources and literature, appendices. The introduction substantiates the relevance of the research and scientific novelty, defines the object, subject and objective of the thesis, formulates the main tasks; indicates practical value of the received results.

The chronological period of the research is from 1871 to December 1919 - the period of formation, development and liquidation of municipal authorities of the Russian Empire and the city of Kharkiv in particular. The lower chronological limit of the research is stipulated by the creation and beginning of activities of the City Council (Duma) and Administration (Uprava) in Kharkiv in 1871 on the basis of the City Regulations Act of 1870. The upper chronological limit of the research is December 1919 - the third and the last capture of Kharkiv by the Bolsheviks, the establishment of the Soviet power, the liquidation of Kharkiv City Council (Duma). These events radically change the legislation and conditions of functioning of the municipal authorities of Kharkiv, which is the subject of a separate research.

It should be noted that the period of suspension of activities of Kharkiv City Council (Duma) from December 1917 to June 1919 is not considered in the thesis due to the establishment of the Soviet power in Kharkiv and the change in the forms of city administration.

The territorial boundaries of the research cover the area of Kharkiv, where the representatives of self-government bodies carried out economic, social, cultural and educational activities in order to improve the Kharkivites' lives.

The research is based on the general scientific principles of historicism, objectivity, systematic and comprehensive character.

In three chapters of the theses the main stages of formation of Kharkiv municipal authorities in the post-reform period are comprehensively analyzed. The first chapter, which is divided into three sections, is devoted to the clarification of the state of the problem development in pre-revolutionary, Soviet, national, modern and foreign historiography and the information potential of the sources, as well as the theoretical and methodological foundations of the research.

The second chapter highlights the formation of Kharkiv municipal authorities (1871 - December 1917, June - December 1919) and consists of three sections, in which election campaigns to Kharkiv municipal authorities; structure, membership, functions of municipal authorities and their interaction with national authorities and self-government structures, as well as features of functioning of Kharkiv self-government during socio-political transformations within the period from 1914 to December 1917, December 1919 are comprehensively characterized.

The third chapter, which contains three sections - provides the analysis of the main activities of Kharkiv municipal authorities in the period of the experience of Kharkiv City Council (Duma), Administration (Uprava), namely the financial and budgetary sphere, economic, social, cultural and educational activities.

It is known that as a result of the reforms of 60s - 70s of the XIX century the Russian Empire following other European countries, started creating legal guarantees for the development of civil society institutions. The depth of the transformations of those times allows us to talk about the whole system of reforms which were successive and well-considered.

The research proves that the areas in which the consequences of reformation processes were the most visible were Ukrainian cities. In particular, Kharkiv of the mid XIX – early XX centuries developed as a trade and industrial centre, in which

profound social, economic, political, cultural and educational changes which transformed the overall system of the municipality took place. At the same time, the new forms of the city's economic activity and Kharkivites' socio-political life appeared. The greatest role in the development of municipal authorities was played by the urban reform of the 70s of the XIX century, which allowed the more interested segments of population to have representatives in municipal authorities.

The scientific novelty of the research is in the fact that it is a holistic, specific historical study of the activities of municipal authorities of Kharkiv, which analyzes and summarizes the experience of Kharkiv City Council (Duma), Administration (Uprava) and their subordinate committees in cooperation with national authorities for a long period of time: 1871 - December 1919 (from the moment of creation and beginning of activities of Kharkiv Council (Duma) and Administration (Uprava) to their complete liquidation).

The content and regional features of functioning of bodies of municipal authorities are also revealed. The financial-budgetary, economic, cultural-educational, and social aspects of the activities of self-governing structures of Kharkiv, which had previously been covered in scientific literature in fragments, are considered in a new way.

The novelty is in the used archival materials, some of which were first introduced into scientific circulation and involved in the study of the history of municipal authorities in Kharkiv.

The history of formation and development of post-reform self-government bodies from 1871 to December 1917, June - December 1919 in Kharkiv was comprehensively studied for the first time. The emphasis is placed on the issues that weren't solved positively by the municipal authorities of Kharkiv in that period. The reasons for some ineffectiveness of Kharkiv municipal authorities were analyzed, too.

The features of establishment and formation of Kharkiv municipal authorities; the information on the structure, membership, and functions of Kharkiv City Council (Duma) and Administration (Uprava); the principles of organization and conducting the elections to municipal authorities; the priority vectors of Kharkiv self-government

activities in the period of social and political transformations from 1914 to December 1919 were specified. Some statistical data on the income and spending of Kharkiv self-government structures; information about economic, social and cultural-educational activities of Kharkiv municipal authorities.

Key words: municipal authority, city self-government, City Council (Duma), City Administration (Uprava), members of municipal authorities, mayor, Kharkiv, post-reform period.

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ МЯСНИКОВОЇ А.С. ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Мясникова А.С. Прорахунки в діяльності муніципальної влади міста Харкова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 114 (11). С. 19-22.
2. Мясникова А.С. Муніципальна влада міста Харкова (1871 – 1917 рр.) у працях дореволюційних дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 33-36.
3. Мясникова А.С. Розвиток законодавства щодо муніципальної влади за Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. *Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія». Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.* 2016. Вип. 53. С.11-16.
4. Мясникова А.С. Діяльність муніципальної влади міста Харкова в період Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету,* Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 80-82.
5. Мясникова А.С. Внесок муніципальних органів влади міста Харкова у систему охорони здоров'я (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Молодий вчений. Наук. журн.* 2017. № 9 (49). С. 168-170.

Наукові праці у зарубіжних спеціалізованих періодичних виданнях:

6. Мясникова А.С. Культурно-просветительская деятельность муниципальных органов власти города Харькова (1871-1917 гг.) *European Applied Sciences.* Stuttgart, Germany. № 4. 2017. С. 26-28.

Наукові праці апробаційного характеру за темою дисертації:

7. Мясникова А.С. Деякі аспекти Харківського міського самоврядування кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Краєзнавство і учитель-2014:* тези доповідей

- міжнародної наук. конф., м. Харків, 28 лют. 2014 р. Харків. 2014. С. 86-88.
8. Мясникова А.С. Харківська муніципальна влада у 1871 – 1917 рр. в дослідженнях авторів радянської доби *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*: матер. III міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 28 – 29 жовт. 2015 р. Херсон. 2015. Ч. 2. С. 62-65.
  9. Мясникова А.С. Організація та проведення виборів до харківських муніципальних органів влади (кінець XIX – початок XX ст.) *Культура України: традиції та сучасність (з нагоди 25-річчя Незалежності України)*: матер. всеукраїнської наук.-практ. конф. курсантів, студентів та молодих вчених, м. Харків, 14 жовт. 2016 р. Харків. 2016. С. 148-150.
  10. Мясникова А.С. Муніципальна влада міста Харкова (1870 – 1917 рр.) у працях дореволюційних дослідників *Актуальні питання історії України у III тисячолітті*: матер. всеукраїнської наук.-практ. конференції, м. Тернопіль, 22 лист. 2016 р. Тернопіль. 2016. С. 17-20.
  11. Мясникова А.С. Діяльність харківських муніципальних органів влади у сфері народної просвіти (1871 – березень 1917 рр.) *Соціально-політична активність молоді в умовах формування громадянського суспільства*: матер. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Харків, 20-21 січ. 2017 р. Харків. 2017. С. 8-10.
  12. Мясникова А.С. Організація та проведення виборів до муніципальних органів влади м. Харкова (1871 – березень 1917 рр.) *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації*: матер. всеукр. молодіжної наук. конф., м. Київ, 10 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 29-36.
  13. Мясникова А.С. Діяльність муніципальної влади міста Харкова в період революційних подій лютого-березня 1917 року *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матер. II всеукр. наук. конф., м. Дніпро, 24-25 бер. 2017 р. Дніпро, 2017. С. 167-169.

ЗМІСТ

ВСТУП	13
РОЗДІЛ 1. Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження	23
1.1 Історіографія проблеми	23
1.2 Джерельна база	48
1.3 Методологія і методи дослідження	58
РОЗДІЛ 2. Становлення, функціонування та діяльність органів харківської муніципальної влади (1871 – грудень 1919 рр.)	65
2.1 Виборчі кампанії до харківських органів самоврядування	65
2.2 Структура, склад, функції, контролюючі компетенції органів муніципальної влади та їх взаємодія з органами державного управління ...	77
2.3 Особливості діяльності харківського самоврядування у період суспільно-політичних трансформацій 1914 – 1919 рр.	90
РОЗДІЛ 3. Основні напрями діяльності харківської муніципальної влади	110
3.1 Фінансово-бюджетна сфера	110
3.2 Господарсько-соціальна діяльність	136
3.3 Культурно-освітня діяльність	169
ВИСНОВКИ	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	188
ДОДАТКИ	239

ВСТУП

Актуальність. На сучасному етапі державотворчих процесів незалежної України та активної децентралізації її муніципальних структур аналіз досвіду самоврядної політики в період реформ кінця XIX ст. має позитивне значення щодо сучасного функціонування органів влади на місцях. Сьогодні інститут муніципальної влади посідає одне з перших місць у прискоренні реформаційних процесів України. Зокрема, питанням організації й компетенціям сучасних органів міського самоврядування приділено увагу в XI розділі Конституції України (Міське самоврядування) [342], Законах України: «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про службу в органах місцевого самоврядування», «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [297].

Муніципальні органи влади незалежної України, розвиваючись в єдиному законодавчому полі, у цілому вдало вирішують низку проблем, які постають перед ними в умовах реформування та подолання кризових явищ. Україна стала на шлях правового розвитку, який залучає громадян у демократичні процеси здійснення правової політики держави. Відбувається формування високої політичної культури в середовищі муніципальних діячів.

Одними з першочергових завдань, які мають вирішити українські урядовці, є визначення ступеню децентралізації органів місцевого самоврядування та проблем взаємозв'язку з центральними структурами державної влади. Тому досвід діяльності дореволюційних муніципальних органів влади, які виконували не лише наглядові, господарсько-економічні, соціальні, освітньо-культурні функції, а й консолідували кращі політичні, наукові, громадські сили, сьогодні потребує особливої уваги науковців. З розвитком краєзнавчих досліджень великого значення набувають проблеми регіонального висвітлення подій.

Муніципальне управління Харкова має традиції, які закладалися та розвивалися протягом століть. У результаті реформ 60 – 70-х рр. XIX ст. Російська імперія за іншими країнами Європи стала на шлях створення

правових гарантій розвитку інститутів громадянського суспільства. Глибина здійснення тогочасних перетворень дозволяє говорити про цілу систему реформ, що мали досить послідовний характер. Одночасно з'являлись нові форми тогочасної економічно-господарської діяльності міста та суспільно-політичного життя харків'ян.

У цьому аспекті значний науковий інтерес становить досвід роботи органів харківського муніципалітету в 1871 – грудні 1919 рр., який може бути використаний на сучасному етапі децентралізації влади органами самоврядування та владними структурами Харкова. Зокрема, вимагає цілісного спеціального дослідження процес становлення, розвитку та діяльності муніципальної влади Харкова – міста зі сталими культурними, торговельно-економічними, самоврядними традиціями, з промисловим потенціалом та комунікаційним значенням.

Тому на окрему увагу дослідників заслуговує багатий історичний досвід діяльності Харківської міської Думи та Управи, їх взаємовідносини з загальнодержавними владними структурами Російської імперії кінця XIX – початку XX ст. Аналіз та узагальнення роботи місцевих органів самоврядування, критичне осмислення їхніх невдач надає досвід сучасним діячам муніципалітетів. Безперечно, інститут дієздатного міського самоврядування є необхідною складовою сучасного демократичного суспільства. Цим визначається практична й теоретична актуальність теми дисертаційного дослідження.

Таким чином, дослідження питання генезису та діяльності органів муніципальної влади міста Харкова з 1871 по грудень 1919 рр. є актуальним, оскільки розкриває широке коло проблем теоретичного і практичного змісту, які слід вирішувати сучасним представникам міського самоврядування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Зміст дисертаційного дослідження має зв'язок з науково-дослідною темою кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди «Історія України: проблеми суспільного, політичного,

культурного, економічного розвитку» (державний реєстраційний номер: 0121U100706 від 20.01.2021 р.).

Дисертація виконана відповідно до мети, завдань і реалізації Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [297].

Об'єкт дослідження – муніципальна влада Харкова як багатофункціональне явище.

Предметом дослідження є структура, функції, контролюючі компетенції та напрями діяльності муніципальних органів влади (Харківської міської Думи та Управи) і їх роль у розвитку Харкова.

Мета дисертаційної роботи у відповідності до об'єкта і предмета дослідження полягає в реконструюванні процесу становлення, функціонування та діяльності муніципальних органів влади м. Харкова, їх змін у процесі розвитку, а також аналізі впливу самоврядних структур на соціально-економічний та культурний розвиток міста.

Для досягнення зазначеної мети наукового дослідження були встановлені **наступні науково-дослідницькі завдання:**

- визначити стан наукової розробки проблеми та охарактеризувати інформаційний потенціал використаних історичних джерел;
- розкрити методологічний інструментарій дисертаційного дослідження;
- розглянути становлення, розвиток та функціонування муніципальних органів влади Харкова, дослідити структуру самоврядних органів та її зміни внаслідок державних міських реформ;
- висвітлити основні напрями діяльності органів харківської муніципальної влади;
- проаналізувати вплив Харківської міської Думи на соціально-економічний і культурний розвиток міста;
- встановити етапи становлення та розвитку муніципальних органів влади Харкова;
- виявити особливості діяльності харківського самоврядування.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період від 1871 р. до грудня 1917 р., з червня по грудень 1919 р. – період становлення, розвитку та ліквідації муніципальних органів влади Російської імперії та м. Харкова зокрема. Нижня хронологічна межа дослідження обумовлюється створенням та початком діяльності Міської Думи та Управи в м. Харкові з 1871 р. на підставі Міського положення 1870 р. З грудня 1917 – червень 1919 рр. у Харкові встановлюється радянська влада, яка ліквідувала муніципальні органи влади, створені за Міськими положеннями дореволюційного періоду. З приходом Добровольчої армії (в червні 1919 р.) було поновлено законодавство та проведено вибори до Харківської міської Думи в листопаді 1919 р. Верхня хронологічна межа дослідження – грудень 1919 р. – третє й остаточне взяття більшовиками м. Харкова, встановлення радянської влади, ліквідація Харківської міської Думи. Ці події кардинально змінюють законодавство та умови функціонування органів муніципальної влади м. Харкова, що є предметом окремого наукового дослідження.

Слід зауважити, що період припинення діяльності Харківської Думи з грудня 1917 р. по червень 1919 р. у зв'язку зі встановленням радянської влади в Харкові та зміною форм управління в дисертаційному дослідженні не розглядався.

Географічні межі дослідження визначаються територією, на яку розповсюджувалася діяльність міської Думи та Управи – місто Харків, у якому реалізовувалась господарська, соціальна та культурно-освітня робота установ. Представники муніципальних органів влади за специфікою своєї роботи контактували з іншими містами Російської імперії, що вплинуло на епізодичне розширення територіальних меж дисертаційної праці.

Методологічна основа дисертаційного дослідження ґрунтується на комплексному підході, що базується на принципах історизму, об'єктивності, системності, всебічності. У сукупності всі вони дали змогу неупереджено схарактеризувати розвиток муніципальних органів влади м. Харкова з 1871 – грудень 1919 рр. у взаємозв'язку з конкретними умовами тогочасного

суспільно-політичного життя. Також робота виконана на основі критичного аналізу, зіставлення першоджерел, уточнення конкретно-фактичного матеріалу.

Принцип історизму було реалізовано в процесі вивчення конкретних історичних обставин, за яких відбувалося функціонування Харківської міської Думи та Управи, підпорядкованих їм комітетів.

Принцип об'єктивності використано під час аналізу історичних фактів та джерел.

Принцип системності дозволив нам досягти цілісності дослідження, а також враховувати всі аспекти досліджуваної проблеми (господарсько-економічний, фінансово-бюджетний, культурно-соціальний тощо).

Принцип всебічності використано для аналізу чинників формування муніципальних органів влади, їх розвитку та занепаду; дослідження напрямів та форм діяльності Харківської міської Думи та Управи.

Методи дослідження. Специфіка даної роботи, мета та завдання дослідження обумовили комплексне застосування різноманітних методів дослідження. Серед загальнонаукових методів перевагу надано методам аналізу (критичного та історіографічного), математичному, кількісному, синтезу фактів та джерел, системно-структурному.

Метод критичного аналізу використовувався для виявлення цінності джерельної бази, вивчення протоколів і журналів засідань Харківської міської Думи.

Одночасно метод історіографічного аналізу дозволив здійснити зіставлення першоджерел, уточнити конкретно-фактичний матеріал, здійснити синтез історичних праць та поділ їх за проблемно-хронологічним принципом.

Для підрахунку бюджетів муніципалітетів та аналізу витратної та прибуткової частин застосовано математичний метод.

Також використовувався кількісний метод для підрахунку динаміки зростання міського бюджету, витрат на обов'язкові й другорядні заходи, освіту, медицину, борги, технічну модернізацію тощо.

Метод синтезу фактів та джерел дозволив встановити зв'язок між формами, методами діяльності харківських самоврядних установ та їх досягненнями й недоліками в роботі.

Системно-структурний метод сприяв дослідженню закономірностей функціонування Харківської міської Думи, її рішень та значення їх прийняття для харків'ян.

Серед спеціальних історичних методів застосовано біографічний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний, описовий.

Для характеристики персоналій органів міського самоврядування використовувався біографічний метод, який дозволив детально розкрити періоди життя видатних голів Харківської міської Думи, під час їхнього перебування при владі.

За допомогою порівняльно-історичного методу були з'ясовані основні відмінності в структурі Харківської міської Думи та Управи різних скликань, зміни їх кадрового забезпечення, організації функціонування протягом досліджуваного періоду. Також завдяки цьому методу було проаналізовано реформування законодавчої бази діяльності муніципальних структур у контексті реформ та контрреформ.

Завдяки проблемно-хронологічному методу розглянуто в часовій послідовності найважливіші етапи діяльності органів харківської муніципальної влади в поєднанні з тогочасними особливостями розвитку міста та державотворчими процесами.

Історико-системним методом визначено вплив суспільно-політичного та економічного життя на функціонування муніципалітетів м. Харкова.

За допомогою описового методу простежується динаміка процесу розвитку органів міського самоврядування, напрями їхньої діяльності.

Комплексне застосування вище наведених методів дослідження, їх поєднання дозволило оптимально використати джерела та літературу і провести всебічне вивчення тогочасних подій і явищ.

Наукова новизна даної дисертаційної роботи полягає в спробі на основі аналізу джерел та літератури здійснити комплексне дослідження становлення, розвитку та діяльності органів муніципальної влади м. Харкова, проаналізувати та узагальнити досвід роботи Харківської міської Думи, Управи у взаємодії з загальнодержавними органами влади протягом тривалого періоду: з 1871 до грудня 1919 рр. (від моменту створення та початку діяльності муніципальних органів влади до їх повної ліквідації).

Також розкрито зміст і особливості функціонування харківських органів муніципальної влади. По-новому проаналізовано фінансово-бюджетні, господарські, економічні, культурно-освітні, соціальні аспекти діяльності самоврядних структур міста.

Дисертація є спробою комплексного розгляду цілої низки питань, пов'язаних з організацією та діяльністю муніципальних органів влади міста Харкова. Зокрема, розкривається специфіка їх роботи, структура, функції; аналізується виборча система, соціальний склад, основні напрями та компетенції діяльності; а також внесок самоврядування у розвиток Харкова.

Новизною відрізняється масив використаних архівних матеріалів, частково вперше введених у науковий обіг і залучених для вивчення історії муніципальної влади міста Харкова.

У дисертації *вперше*:

- досліджено в межах м. Харкова історію становлення та розвитку пореформених муніципальних органів влади з 1871 р. по грудень 1919 р. – від початку заснування Харківської міської Думи та Управи за Міським положенням 1870 р. до моменту повної їх ліквідації в грудні 1919 р., які кардинально вплинули на діяльність самоврядних структур м. Харкова;
- розкрито функції й сферу компетенцій Харківської міської Думи та Управи, їх роль в соціально-економічному та культурному розвитку Харкова;
- висвітлено різноманітні аспекти діяльності муніципалітетів м. Харкова в контексті тогочасних історичних державотворчих процесів;

- акцентовано увагу на питаннях, які не вдалось позитивно вирішити владним органам м. Харкова в зазначений період, а також критично проаналізовано причини деякої малоефективності роботи органів харківського міського самоврядування;
- визначено конкретні досягнення у роботі муніципалітетів, що можуть стати в пригоді в подальшій діяльності сучасних владних структур м. Харкова.
- **Уточнено:**
  - загальноприйнята у сучасній науковій літературі оцінка муніципальної влади м. Харкова в пореформений період;
  - особливості заснування та становлення органів муніципальної влади м. Харкова;
  - інформацію про структуру, склад, функції та компетенції Харківської Думи та Управи;
  - принципи організації та проведення виборів до муніципальних органів влади;
  - пріоритетні вектори діяльності харківського самоврядування в період суспільно-політичних трансформацій 1914 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р.

Доповнено:

- відомості про господарську, соціальну та культурно-освітню діяльність харківських органів управління та їх трансформацію на різних етапах державотворення;
- низку статистичних даних щодо кошторисів прибутків та витрат, розподілу бюджету органів харківського міського самоврядування;
- знання про внесок харківських голів міської Думи та представників Управи в розвиток економічного та культурного потенціалу міста, його благоустрій та становлення самоврядних структур.

Набули *подальшого розвитку:*

- систематизація і аналіз джерел та наукової літератури з проблеми дослідження.

Практичне значення дисертації полягає в можливості використання її конкретних фактичних, статистичних матеріалів і висновків у наукових розвідках з історії розвитку муніципальних органів влади міст України, при написанні загальних праць з історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Матеріали та сформульовані наукові положення роботи стануть у нагоді при підготовці підручників і навчальних посібників з історичного краєзнавства, розробці нормативних і спеціальних курсів у вищих навчальних закладах тощо.

Висновки дисертаційного дослідження можуть бути використані у відповідних розділах лекційних курсів і семінарів з історії України та історії міста Харкова.

Крім того, творче використання матеріалів представленої дисертації може сприяти популяризації ідей децентралізації влади в Україні. Узагальнені форми і методи роботи Харківської міської Думи, Управи можуть бути впроваджені в практику діяльності сучасних самоврядних структур. Наведені висновки можуть сприяти досвіду реформування сучасних муніципальних органів влади, актуалізації громадської ініціативи на місцях.

Особистий внесок полягає в постановці наукової проблеми та самостійному її розв'язанні. Дисертаційна робота є самостійною науковою працею, у якій викладено основні теоретичні засади заснування, становлення, діяльності та ліквідації муніципальних органів влади м. Харкова в період 1871 – грудень 1919 рр. Наукові положення й результати досліджень, що виносяться на захист, здобуто самостійно.

Апробація результатів дослідження відбувалася під час обговорення на засіданнях кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Основні положення й висновки роботи були представлені на 7 міжнародних та Всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Краєзнавство і учитель – 2014» (Харків, 2014), Всеукраїнська науково-практична конференція «Культура

України: традиції та сучасність (з нагоди 25-річчя Незалежності України)» (Харків, 2016); III Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (Київ, 2016); Всеукраїнська науково-практична конференція «Актуальні питання історії України у III тисячолітті» (Тернопіль, 2016), Науково-практична конференція з міжнародною участю «Соціально-політична активність молоді в умовах формування громадського суспільства» (Харків, 2017), II Всеукраїнська наукова конференція «Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах» (Дніпро, 2017), Всеукраїнська молодіжна наукова конференція «Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації» (Київ, 2017).

Публікації. Основні положення і ключові висновки дисертаційної роботи викладені в 13 одноосібних публікаціях загальним обсягом 2,5 авторських аркушів. Із них 1 стаття надрукована у зарубіжному спеціалізованому періодичному виданні, 5 – у фахових наукових виданнях України, 7 – матеріалів та тез наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації зумовлені характером проблеми, що вивчається, поставленою метою і завданнями дослідження. Робота складається з анотації, списку наукових публікацій здобувачки, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (573 найменування), додатку. Загальний обсяг дисертації становить 241 сторінку, із них 187 сторінок основного тексту, 51 сторінка списку використаних джерел і літератури, 3 сторінки додатків.

РОЗДІЛ 1

Стан наукової розробки проблеми, джерельна база, методологія і методи дослідження

1.1. Історіографія проблеми

Наукові дослідження, присвячені проблемі діяльності муніципальної влади міст Російської імперії та Харкова зокрема, умовно можна поділити на чотири хронологічні групи: 1) дореволюційні дослідження (1871 – 1917 рр.); 2) наукові праці радянських учених; 3) роботи науковців незалежної України; 4) розвідки представників української діаспори та зарубіжних учених.

Уперше питання, пов'язані з історією виникнення муніципального управління Російської імперії, порушуються в середині 60-х рр. XIX століття. Інтерес до цієї теми був пов'язаний з підготовкою Міської реформи 1870 р. Тому перші дослідження є аналізом чинної європейської та вітчизняної системи міського самоврядування. Зокрема, на увагу заслуговує робота І. Дитятіна «Устройство и управление городов России» (1875 р.) [466]. Його двотомне дослідження є однією з найгрунтовніших праць того часу, присвячених цій темі. Автор аналізує історію зародження та становлення системи вітчизняного самоврядування з XVI століття до прийняття Міського положення 1870 р. Дане дослідження відрізняється детальністю й системністю подання інформації.

Недоліки виборчої системи, незадовільність складу міських гласних, і як наслідок – прорахунки міських Дум в господарській діяльності – це основний список питань, які переважно розглядалися в кожній дореволюційній роботі, присвяченій міському громадському управлінню [507, с.34; 506, с.18].

Слід зазначити, що історіографія проблеми муніципальної влади міста Харкова набуває нового рівня за доби становлення органів самоврядування Російської імперії. Перші спроби осмислити демократичні зміни в масштабах муніципальної діяльності належали безпосереднім учасникам та свідкам цього процесу, а саме гласним Харківської міської Думи та міським головам. Саме вони чимало виступали на сторінках тогочасних наукових видань та преси з

аналітичними звітами про організаційну та практичну діяльність, обґрунтуванням напрямів роботи Харківської Думи та Управи.

Відзначимо, що висвітлення процесу становлення та діяльності органів міського самоврядування Харкова започаткував Є.О. Гордієнко в праці «Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки» (1884 р.) [237]. Автор зосередив свою увагу саме на недоліках роботи гласних Харківської міської Думи, висвітлив основні проблеми, які виникали на шляху децентралізації Російської імперії. А також запропонував конкретні шляхи розв'язання проблем та недоліків у становленні та розвитку муніципалітетів міста Харкова.

Слід додати, що в цей час з'являються роботи, що мали публіцистичний характер. Зокрема, у праці колишнього харківського міського голови І.О. Фесенка «К вопросу о реформе городского общественного управления» (1890 р.) [546] розкриваються поточні питання функціонування харківської муніципальної влади.

Найбільш пильну увагу дослідників привертала особливості виборчих систем за Міськими положеннями 1870 й 1892 рр., їх порівняльний аналіз. Зокрема, вчений Д.Д. Семенов зазначав: «У двадцятиріччя між виданнями Міських положень 1870 і 1892 рр. виборча міська система, можна сказати, майже не сходила зі шпальт друку» [536, с. 151]. Дійсно, більшість учених і діячів громадського самоврядування того періоду піддавали різкій критиці використання пруської виборчої системи трьох розрядів. Серед супротивників цієї системи були такі видатні дослідники міського самоврядування, як В.М. Гессен [444], О.Д. Градовський [461], М.І. Свешніков [535]. Зокрема, на думку М.І. Свешнікова, весь започаткований досвід міського самоврядування 1870 р. слід визнати таким, що провалився саме завдяки куріальній системі [535, с.251].

Значний інтерес до системи міського управління був виявлений у кінці ХІХ – на початку ХХ століття у зв'язку з утворенням урядової комісії з перегляду виборчого закону. Це визначило тематику досліджень тих років. Дослідники

цього періоду ставили перед собою завдання довести неспроможність Міської реформи 1892 р. і відповідно порушували питання про невідкладність докорінної реформи муніципальної влади.

Зокрема, А.В. Бабецький у праці «Харьков накануне нового Городского положения» (1891 р.) [425] аналізує необхідність демократизації органів міського самоврядування. На прикладі міста Харкова всебічно доводить довгоочікуваність введення нового Міського положення.

На окрему увагу заслуговує комплексна праця дореволюційного економіста та вченого Д.Д. Семенова «Городское самоуправление. Очерки и опыты» (1901 р.) [536]. У цій роботі дослідник використав власні статті, опубліковані в газетах і журналах протягом 1896 – 1900 рр., публічні виступи в Юридичному та Історичному товариствах при Санкт-Петербурзькому університеті. Один з розділів дослідження порушує питання розширення міського представництва. У роботі автор розкриває чимало аспектів діяльності органів самоврядування на місцях: оптимальну організацію виборчої системи в містах, історію спроб реформи міського самоврядування в Російській імперії, обговорення компетенцій муніципальних органів влади.

Слід підкреслити, що дане дослідження досить широко висвітлює питання організації та діяльності міських самоврядних структур імперії. Спираючись на попередній досвід муніципальних реформ, автор коментує проблеми та недоліки законодавчих норм ХІХ ст. У своїй праці Д.Д. Семенов підкреслює важливість міського самоврядування для суспільного та державного життя. Намагаючись всебічно висвітлити актуальні на той час зміни Міського положення 1892 р., автор вказує на суттєві аспекти діяльності міського управління для вирішення потреб міського населення.

На окрему увагу заслуговує дослідження Г.І. Шрейдера «Наше городское и общественное управление: этюды, очерки и заметки» (1902 р.) [561], у якому порушується питання організації тогочасного міського самоврядування: склад Думи, міський бюджет, функціональна діяльність Думи та Управи, звітність та підконтрольність міського управління. Автор також наголошує на реформі

1892 р., коментуючи її як невдалу для розвитку муніципального законодавства; висловлює думку про необхідність нової реформи, яка з часом має тільки прогресувати. Також звертає увагу на велику кількість недоліків муніципального устрою, який прийшов на зміну реформи 1870 р.

Крім того, Г.І. Шрейдер вважає, що новий закон міського самоврядування 1892 р. не зміг відразу реорганізувати муніципальний устрій кардинальним чином. Вказане дослідження датується 1902 р., тому містить досвід роботи міського Управління двох чотирирічних скликань, і надає можливість зробити порівняльну характеристику двох реформ міського Управління. Разом з цим дане вивчення не може претендувати на статус наукового дослідження, оскільки в основу роботи були покладені статті автора в різних періодичних виданнях, написані на злободенні теми, а використаний фактичний матеріал має фрагментарний характер.

Д.П. Максименко в праці «Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию» (1903 р.) [489] розкрив просвітницьку діяльність органів Харківського муніципалітету, навів значний фактичний матеріал, надав інформацію про рішення Думи щодо розвитку освіти міста Харкова. Автор найбільше акцентує на діяльності училищної комісії міської Думи.

Чимало авторів на початку ХХ ст. започаткували публікацію матеріалів з дослідження реформування владних структур на місцях. Зокрема, В.М. Гессен «Вопросы Местного Управления» (1904 р.) [444]; О.Г. Михайловський «Реформа городского самоуправления в России» (1908 р.) [497]; К.О. Пажитнов «Городское и земское самоуправление. Великие реформы шестидесятых годов в их прошлом и настоящем» (1911 р.) [525], В.С. Тотоміанц «Самоуправление и городское хозяйство» (1910 р.) [545]. Ці автори аналізують становлення та розвиток міського законодавства та висвітлюють проблематику діяльності владних управлінських структур великих міст Російської імперії, складність проведення реформування на місцях.

Зокрема, у праці В.М. Гессена «Вопросы местного Управления» (1904 р.) [444], яка є ґрунтовним історико-правовим дослідженням реформи 1892 р., пояснюються основні початкові завдання, які були закладені в основу реформи міського самоврядування. У праці досить детально простежуються суперечності розвитку муніципального законодавства Російської імперії 1880-1890-х рр. Автор розглядає низку важливих питань: місце губернатора в органах нагляду за діяльністю місцевої влади; генезис інституту земських начальників; відносини між адміністрацією та земством; значущість міського самоврядування в цілому.

Отже, основна ідея досліджень істориків дореволюційного періоду – думка про те, що міська реформа 1870 р. стала першим кроком у справі організації громадського управління на місцях, натомість контрреформа 1892 р. знищила закладені в 1870 р. принципи самоврядування. Такий підхід пояснює ідеалізацію закону 1870 р.

Зокрема, О.Г. Михайлівський у роботі «Реформа городского самоуправления в России» (1908 р.) стверджує: «Тільки реформа 1870 р. створила комунальне представництво міського населення і встановила всі необхідні для міського самоврядування елементи» [497, с. 23]. Реформоване міське управління після 1892 р. розцінюється дослідником як «напівбюрократична установа, що діє за вказівкою адміністрації» [497, с. 25]. У цілому дослідник приділяє значну увагу устрою міського самоврядування, висвітлює основні норми Міських положень 1870 та 1892 рр. та робить порівняльну характеристику цих основних законів, на яких ґрунтується діяльність влади у містах. При цьому автор зазначає, що Міське положення 1892 р. є кроком назад в проведенні реформ міського самоврядування. Також коментує революційні події 1905 р., зазначаючи, що їх основним результатом є децентралізація влади, а дія старого Міського положення неможлива в рамках нових перетворень державного життя [497, с. 33].

У цілому, наукова робота О.Г. Михайлівського є достатньо ґрунтовною, містить порівняльний аналіз не тільки двох Міських положень, а й організації

міського самоврядування на Заході та в імперії. Автор висвітлює основні компетенції, право та обов'язки міського самоврядування; характеризує самостійність міської влади, її межі, внутрішній устрій Думи та Управи, аналізує міські фінанси, виборче право та основні задачі, які стоять перед міським Управлінням.

На окрему увагу заслуговує дослідження В.С. Тотоміанца «Самоуправление и городское хозяйство» (1910 р.) [545], у якому зібрано велику кількість фактів з тогочасних газет, проєктів, міських звітів. Автор зазначає, що справа муніципалізації посідає далеко не останнє місце в розвитку міського самоврядування та благоустрою, а грошовий прибуток міських Дум безпосередньо залежить від муніципальних підприємств, часто є основним прибутком міста.

Також дослідник аналізує найважливіші питання, які, на його погляд, мають бути вирішені саме муніципалітетами: реорганізація дореформеної системи благодійності; піклування про народну освіту, відкриття театрів, музеїв, облаштування народних університетів. Цікавим та досить актуальним є трактування дослідника про те, що «муніципальне правління – є дирекція кооперативного підприємства, у якому кожен громадянин є пайщиком, а дивіденди виражаються в поліпшенні здоров'я та благополуччі всіх міських мешканців» [545, с. 48].

У своїй праці В.С. Тотоміанц доводить, що основна мета діяльності владних структур міста – благоустрій: оздоровлення міста, мощення вулиць, очищення міста, устрій міського водопостачання, піклування про озеленіння міста, намагання здешевлення користування телефоном, започаткування безоплатних шкільних сніданків та здешевлення цін на хліб. Автор проводить паралель між діяльністю міського самоврядування Російської імперії та західних країн, акцентуючи на тому, що імперські владні структури не приділяють достатньої уваги розвитку міського господарства та благоустрою в порівнянні з західними органами влади.

Дослідження К.О. Пажитнова «Великие реформы шестидесятых годов в их прошлом и настоящем» (1911 р.) [525] складається з двох частин: характеристика реформи міського самоврядування та земської реформи. У межах теми дисертаційного дослідження викликає інтерес погляд автора на проблеми саме міського самоврядування. Автор не робить ґрунтовного аналізу функцій, діяльності, складу Думи та Управи, процесу виборів гласних, але висвітлює основні нормативні характеристики Міських положень 1870 та 1892 рр. та подальші спроби реформування муніципалітетів. Думки К.О. Пажитнова збігаються з поглядами інших тогочасних дослідників про те, що Міське положення 1892 р. було проявом недовіри суспільній самостійності з боку реакційно налаштованих керівних кіл країни [525, с. 42].

Д.І. Багалій та Д.П. Міллер у фундаментальній праці, присвяченій 250-річчю Харкова (1912 р.) [426], розкрили сторінки історії харківського міського самоврядування, не ставлячи перед собою завдання спеціального дослідження муніципальної історії міста. Автори праці в другому томі приділили значну увагу цій проблематиці, зокрема, розкрили розвиток міського самоврядування, господарства та благоустрою Харкова у XIX – на початку XX ст. А також вперше систематизували великий фактичний матеріал щодо розвитку муніципального господарства, виклали основні заходи органів міського самоврядування щодо розвитку народної освіти й охорони здоров'я харків'ян, простежили окремі аспекти відносин муніципальної влади з центральною й місцевою державними адміністраціями.

Праця В.І. Немчинова «Городское самоуправление по действующему русскому законодательству» (1912 р.) [241] є докладним юридичним довідником, що містить всі тогочасні закони з міського самоврядування. Автор досить детально роз'яснює необхідність децентралізації влади, аргументуючи це юридичними засадами тогочасного законодавства.

М.І. Миш у праці «Городское положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему узаконениями, судебными и правительственными разъяснениями» (1915 р.) [240] детально аналізує зміст Міського положення

1892 р., розкриває його відмінність від попереднього Положення 1871 р. та акцентує на тому, що останнє було прийняте в контексті контрреформ муніципальної влади.

У роки Першої світової війни з друку вийшла праця члена Харківської міської Управи О.Ю. Вегнера «Краткое пособие к лекциям по политике местного самоуправления, читанным в 1915-16 гг.» (1916 р.), присвячена питанням міського самоврядування [433]. Автор розкрив своє бачення недоліків системи органів міського самоврядування та шляхів реформування муніципальної влади.

На окрему увагу заслуговує серія дореволюційних публікацій Л.О Веліхова в журналі «Городское дело» протягом 1911-1917 рр. [434 – 435, 437 – 438]. Автор звертає увагу на оновлені форми експлуатації міських підприємств, введення нових державних податків на нерухомість та поганий стан міських фінансів. Він приходить до висновку про необхідність реформування Міського положення 1892 р.

Постаті харківських міських голів також досліджувались у дореволюційній історіографії. Зокрема, М.Ф. Сумцов, відомий вчений Харківського університету і гласний Харківської міської Думи, присвятив невеликі дослідження Харківським міським головам: Є.С. Гордієнку (1908 р.) та О.К. Погорілку (1913 р.) [538; 539]. Дотепер ці біографічні дослідження надають унікальну інформацію про діячів муніципальних органів влади м. Харкова початку ХХ ст.

Отже, дореволюційна історіографія лише частково розкриває розвиток муніципальної влади Харкова. Харківська муніципальна влада в дореволюційній історіографії малодосліджена. Поза увагою залишились конкретні аспекти діяльності самоврядних структур м. Харкова, а також особливості їх функціонування в роки Першої світової війни. Переважають комплексні дослідження з проблеми реформування міського самоврядування та децентралізації влади в масштабах Російської імперії. Проблеми владних

структур міста Харкова розглядаються фрагментарно, без урахування періоду Першої світової війни та революційних змін.

У цілому, дореволюційні автори акцентують увагу на юридичних деталях становлення законодавчої системи міського самоврядування. Лише частково розкривається механізм взаємодії центрального державного апарату влади й місцевих органів управління в усіх сферах і галузях міського господарства та державно-адміністративного законодавства. У цих дослідженнях визначається позитивна роль Міського положення 1870 р. у вирішенні конкретних практичних завдань, розвитку пріоритетів міського господарства. Виявляються й аналізуються основні недоліки муніципального законодавства, до яких дослідники відносять виборчий закон, процедуру розгляду думських клопотань, відсутність чіткого розмежування обов'язків громадського управління та адміністрації, суміщення посад голів Думи й Управи – розпорядчого та виконавчого органів міського управління.

Дореволюційні автори розглядали питання теоретичного підґрунтя та практичної діяльності керівництва муніципалітетів. Означені проблеми досліджувалися тогочасними науковцями в контексті загальної історії Російської імперії, внаслідок чого за межами їхніх праць залишилось певне коло питань, пов'язаних з особливостями реалізації Міського положення 1892 р. в українських губерніях та м. Харкові зокрема.

У цілому, наукові праці дореволюційних дослідників не можуть надати об'єктивну оцінку тогочасній діяльності Харківської міської Думи та Управи, враховуючи відсутність значного часового проміжку між подією та її аналізом, здебільшого мають фактологічне значення.

Друга група наукових досліджень представлена обмеженою кількістю розвідок радянських дослідників. Слід підкреслити, що науковий інтерес до історії органів міського самоврядування серед радянських вчених на різних етапах був неоднаковим. Умовно можна виділити три підетапи процесу вивчення самоврядних структур в радянські часи:

- 1920-ті – середина 1950-х рр. – даною проблематикою майже не займалися, у цей час в історичній науці формується нове бачення історичного процесу, відбувається ідеологізація науки, утверджується положення про половинчастий характер урядових реформ другої половини XIX століття;

- кінець 1950-х – 1960-ті рр. – з'являються перші праці, у яких автори порушують загальні питання виникнення та розвитку влади на місцях у дореволюційний період;

- 1970-ті – 1980-ті рр. – початок активного вивчення діяльності муніципалітетів, перегляду деяких тез стосовно значення міського управління в історії Російської імперії.

Після національно-визвольних змагань українського народу 1917 – 1921 рр. історики на деякий час забувають про самоврядні органи. Весь ідеологічний стан країни був несприятливим для вивчення проблем міського самоврядування. Взагалі в радянській історіографії історія діяльності органів міського самоврядування Харкова зазначеного періоду досліджувалась мало, головним чином в контексті зображення революційних подій. Саме тому спеціальних праць радянського періоду, присвячених історії муніципалітетів м. Харкова, не виявлено.

Певний внесок у дослідження проблеми розвитку муніципальної діяльності за радянської доби зробив В.М. Твердохлебов у монографії «Местные финансы» (1919 р.) [540]. Праця була опублікована в Одесі та присвячувалася фінансовим аспектам розвитку муніципальної діяльності. Специфікою цього дослідження було надання порівняльної характеристики економічного розвитку міст колишньої Російської імперії в період березня – жовтня 1917 р.

Колишній депутат IV Державної Думи, професор Л.А. Веліхов, зробив спробу продовжити свої дослідження міського господарства в умовах радянської влади. У праці «Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах» (1928 р.) [436] автор досить детально аналізує специфіку міського та муніципального фінансування,

розкриває особливості управління державною владою на місцях, його методи та форми. Але автор не висвітлює повну картину функцій та діяльності органів муніципальної влади в різні періоди державотворення та їх недоліки. Дослідник підсумував ідеї та погляди дореволюційної літератури з муніципальних питань; навів приклади дореволюційного муніципального розвитку Харкова. У цілому, автор зменшує роль органів муніципальної влади в становленні демократичних засад у дореволюційний період [512, с. 63].

Слід відзначити, що в 1920-ті рр. відсутні наукові статті та монографії, присвячені діяльності харківського міського самоврядування. Муніципальні органи влади Харкова розглядались лише в контексті висвітлення дореволюційної боротьби гласних. Харківська міська Дума визнавалась контрреволюційною та виразником інтересів великих торговельно-промислових верств Харкова.

Історична література 1920-х – середини 1950-х рр. майже не розкривала діяльності міського самоврядування Харкова. У радянських істориків 20-х – середини 50-х років ХХ ст. прослідковується обмежений інтерес до цієї теми, що було викликано ідеологізацією історичної науки. У цей період не було опубліковано жодної ґрунтовної роботи, яка б висвітлювала проблему громадського управління в містах Російської імперії.

Лише в 1939 р. з'являється робота Л.Б. Генкіна «Как проходили местные выборы в царской России. Выборы в царской России и выборы теперь» [441]. У 1950 р. було оприлюднено дослідження М.С. Каржанського «Как избиралась и работала Московская городская Дума» [481]. Ці автори підняли питання про існування в дореволюційній Росії виборчої системи, розглядали історію виборів в міські Думи конкретних міст. Проте ці дослідження відрізняються ідеологічною спрямованістю, прагненням довести перевагу радянської виборчої системи, тому вони не можуть бути об'єктивними й мають заангажований характер.

З середини 1950-х р. у зв'язку з «десталінізацією» країни з'явилися перші монографії, присвячені ключовим проблемам історії міського самоврядування.

Зокрема, наукова розвідка В.І. Астахова та Ю.Ю. Кондуфора «Революционные события 1905-1907 гг. в Харькове и губернии» (1955 р.) [424] присвячувалася революційним подіям 1905-1907 рр. у Харкові та в губернії. Лише частково автори приділили увагу суспільно-політичній позиції гласних харківського міського самоврядування без глибокого аналізу функціонування муніципальної влади під час даних подій.

Деяку увагу господарській діяльності органів харківського міського самоврядування приділив О.Ф. Михайлик у дослідженні «Харкову - 300 років» (1956 р.). Автор порівняв особливості господарського функціонування муніципальної влади Харкова в дореволюційний та радянський періоди, наводячи статистичні дані та виділяючи певні недоліки в управлінні імперською владою на місцях [496].

Починаючи з кінця 1950-х –1960-ті рр., у радянській історіографії з'явилися роботи, у яких розглядалися реформи Олександра II з позицій закономірностей розвитку капіталістичної епохи, до того ж головний акцент робився на скасуванні кріпосного права. Це було викликано лібералізацією суспільно-політичного життя та пошвавленням історичних досліджень.

Зокрема, П.А. Зайончковський [470 – 472] у своїх дослідженнях 1960 – 1970-х рр. надає характеристику російському самодержавству кінця XIX ст., робить аналіз підготовки й проведення муніципальної контрреформи 1892 р. У працях узагальнено великий фактичний матеріал, що розкриває природу самодержавної влади в Російській імперії в XIX ст. Аналізуючи численні джерела, автор характеризує всі групи чиновництва – від нижчих рангів до вищої бюрократії, дає оцінку діяльності державних чиновників того часу. Але його наукова робота є висвітленням муніципальної тематики в глобальних загальноімперських масштабах, автор не критикує та не аналізує локальні аспекти муніципалітетів на місцях. Дана монографія не втрачає своєї наукової цінності й вважається одним з найбільших досліджень з проблеми міського управління за радянських часів.

Від середини 1970-х до початку 1980-х рр. радянська історіографія продовжувала вважати проблематику становлення, розвитку та діяльності муніципальних органів влади в дореволюційний період не актуальною. Применшувалась роль міських Дум у стабілізації суспільного життя під час революційних подій 1905 – 1907 рр. Дослідники 1970-х – 1980-х рр. міську реформу висвітлювали як наслідок великої реформи. До таких робіт можна віднести дослідження Н.Я. Ейдельман [564], Л.Г. Захарової [473 – 475], Л.Є. Лаптевої [486], В.А. Нардової [513 – 519], В.Г. Чернухи [554].

Історію дореволюційних державних установ Російської імперії розглядав у 1983 р. М.П. Єрошкін у своєму дослідженні «История государственных учреждений дореволюционной России» [468]. Автор акцентує на проблемах становлення відповідних установ муніципалітету, напрямках їх діяльності та взаємодії, недоліках та причинах реформування муніципальної системи держави шляхом заміни форм державних установ. Автор докладно проаналізував структуру і систему міського самоврядування, але утримався від аналізу й оцінки ефективності її роботи.

Перші спроби позитивної оцінки діяльності органів муніципальної влади в дореволюційний період з'являються в II половині 1980-х років на хвилі «перебудови». Зокрема, Л.Є. Лаптева в праці «Становление буржуазных форм местного самоуправления в России (60-80 гг. XIX века)» (1986 р.) [486] розглянула становлення міського самоврядування в масштабах Російської імперії 1860 – 1880-х рр., проаналізувала закономірності та тенденції виникнення і розвитку тогочасних органів муніципалітету. Авторка підкреслила, що реформа міського самоврядування була кроком уперед у справі організації муніципалітетів та утворення правової держави в Російській імперії.

Новий етап історіографії в галузі дослідження міського самоврядування пов'язаний з дослідженнями доктора історичних наук В.А. Нардової «Городское самоуправление в журналистике 70-х – 80-х гг. XIX века» (1986 р.) [517]. Дослідниця детально висвітлює підготовку й проведення реформ 1870 і 1892 рр. у сфері муніципального самоврядування, аналізує роботу комісій з

розробки реформи 1870 р. у регіонах та їх внесок у запровадження офіційного курсу уряду. Вперше в дослідженні наводяться статистичні дані динаміки зміни корпусу виборців за різними підставами. У праці всебічно розглядається урядова політика щодо міського самоврядування. Визначивши ступінь поступок самодержавства громадському управлінню і з'ясувавши ставлення самих муніципальних органів до питань їх компетенції, обсягу самостійності й незалежності від урядової влади, В.А. Нардова довела наявність тенденцій у розвитку органів самоврядування як громадських установ, які протистояли бюрократичному апарату.

Аналіз економічних, внутрішньополітичних і зовнішньополітичних умов роботи самоврядних структур надає Н.Я. Ейдельман у праці «Революция сверху в России» (1989 р.) [564] і Л.Г. Захарова в статті «Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в России» (1989 р.) [473]. Автори всебічно характеризують причини реформ у 60-х роках XIX ст. та роблять висновок про їх тогочасну необхідність і невідворотність. На їх думку, скасування кріпосного права неминуче повинно було привести до здійснення перебудови всього механізму державної влади, у тому числі й до змін управління на місцях. Автори наголошують, що селянська реформа 1861 р. не могла залишатися ізольованим законодавчим актом, бо скасування кріпосного права викликало ланцюгову реакцію реформ 60 – 70-х років XIX ст.

Таким чином, дослідження радянськими вченими різноманітних аспектів діяльності органів місцевої влади як загальноросійського, так і міського масштабів дозволило створити узагальнену картину діяльності муніципалітетів Російської імперії та зробити висновки щодо значення системи міського самоврядування. Діяльність Харківської міської Думи та Управи розглядалась поверхнево в межах дослідження загальноімперського реформування.

Радянська історіографія епізодично розкриває основні питання проблематики дисертаційного дослідження. Діяльність органів міського самоврядування Харкова не була предметом окремих наукових досліджень радянських істориків. У цілому, у центрі уваги вище згаданих радянських

науковців була, перш за все, політика уряду щодо муніципалітетів, яку вони розглядали через призму тогочасної методології. Це обумовило відповідну тенденцію поглядів радянських дослідників. Водночас найскладніший період історії міського громадського управління, а саме роки суспільно-політичних трансформацій (1914 – грудня 1919 рр.) продовжували залишатися вивченими вкрай мало. У небагатьох дослідженнях, присвячених історії органів міського самоврядування в роки революції, головною темою була боротьба більшовиків проти ідейних супротивників. Діяльність Харківської міської Думи як окремого об'єкта дослідження залишалась поза увагою радянських істориків.

Здобуття Україною незалежності в 1991 р. розпочало новий етап у вивченні проблематики муніципальної влади в загальноімперських і регіональних масштабах. Третю групу наукової літератури (1991 – 2021 рр.) презентують дослідження українських вчених.

Особливістю досліджень цього періоду є остаточний відхід науковців від заангажованих та однобічних трактувань становлення та функціонування муніципальної влади кінця XIX – початку XX ст.; об'єктивне висвітлення подій на основі дозволених до опрацювання архівних джерел та переосмислення сторінок історії муніципалітетів. У цей час відбувається підйом наукового інтересу до проблематики місцевих управлінських структур пореформеного періоду, напрямів їх діяльності. У центрі уваги наукової громадськості виявилось вивчення різних аспектів історії міських Дум і Управ. Поряд із загальними питаннями починається дослідження регіональних особливостей муніципальної влади. Науковці аналізують окремі аспекти діяльності харківських органів самоврядування.

За часів незалежності України історіографія питання діяльності муніципальної влади українських міст у 1871 – грудні 1919 рр. нараховує десятки монографій, дисертацій, наукових статей. Їх тематичний діапазон систематично розширюється. Увага сучасних дослідників зосереджується переважно на становленні міського самоврядування в загальнодержавному контексті на основі тогочасних законів Російської імперії та основних напрямках

діяльності органів самоврядування великих міст. Хронологічні межі цих робіт найчастіше охоплюють період становлення законодавчої бази муніципальної влади, а саме за Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. Територіальні рамки розвідок – переважно терени всієї Російської імперії. Це дає змогу простежити, що автори чинних досліджень здебільшого висвітлюють окремі аспекти вищезазначеної проблеми без розгляду особливостей становлення, розвитку та діяльності муніципальної влади м. Харкова.

У 1990-ті рр. історичні аспекти виникнення та функціонування органів самоврядування порушуються в дослідженнях Л.Є. Лаптевої [486], А.Ю. Шутова [562]. У роботах цих авторів вперше була розглянута господарська, адміністративна, фінансова діяльність міських Дум і Управ Російської імперії в історичному контексті.

Значну увагу вивченню реформи другої половини ХІХ ст. приділяють сучасні дослідники: Ю.А. Беліков [427], А.О. Боженко [431], Л.В. Гільченко [445], О.М. Головка [446 – 457], В.П. Горбачов [458 – 460], В.М. Грицак [462], О.М. Марченко [490], Ю.Л. Медведєв [491 – 495], Ю.О. Нікітін [521 – 524], С.І. Посохов [532], В.Н. Токареєв [541 – 543], О.Н. Ярмиш [566], які у своїх працях порушують питання практичної діяльності органів міського самоврядування та їх правового статусу. Дані дослідження є вивченням муніципальної проблематики з різними територіальними та часовими рамками, що обумовлює необхідність подальшої ґрунтовної розробки зазначеної проблеми.

Важливою є робота В.А. Нардової – «Самодержавие и городские думы в России в конце ХІХ начале ХХ вв.» (1994 р.) [516]. Хронологічні рамки цього дослідження є досить обмеженими: від прийняття нового Міського положення 1892 р. до початку революції 1905 – 1907 рр. Дослідниця вивчає позастанове міське самоврядування Російської імперії в 1870-1892 рр., звертаючись до деяких аспектів діяльності муніципалітетів м. Харкова. Надаючи узагальнені аспекти формування муніципалітету, авторка прослідковує спадковість і водночас суперечливість еволюціонування самоврядних структур Російської

імперії. Надано детальний аналіз складу органів громадського управління імперії, розглянуто основні напрями їх діяльності, показано характер їх відносин з адміністрацією.

Зокрема, В.А. Нардова підкреслює, що з одного боку, царизм був зацікавлений в позитивних результатах діяльності міського самоврядування, з іншого – через намагання місцевих органів отримати більші права відбувалися постійні конфлікти з адміністрацією, що тягло за собою суворі законодавчі заходи. Авторка дійшла до висновку, що «сам уряд досить скоро переконався в тому, що міська контрреформа не призвела до очікуваних результатів і не відповідала потребам сучасного міста» [516, с. 81].

На окрему увагу заслуговують наукові статті В.М. Токарева. «Становлення харківського міського самоврядування за міським Положенням 1879 р.» (1996 р.) [541], «О некоторых аспектах харьковского городского самоуправления в конце XIX – начале XX ст.» (1996 р.) [542], у яких розкривається історичний аспект формування та діяльності органів міського самоврядування Харкова крізь призму міської реформи 1870 року. У цих роботах автор достатньо ґрунтовно розкриває поставлену проблематику, але не торкається питань контрреформи 1892 р., діяльності Харківської Думи та Управи в період державотворчих революційних процесів та періоду Першої світової війни, які є дуже важливими для отримання цілісної картини та загального уявлення функціонування самоврядування м. Харкова.

Стаття Л.В. Гільченка «Из истории становления местного самоуправления в России» (1996 р.) [445] присвячена розвитку муніципальних владних структур в загальноімперському контексті. А саме, автор здійснив ґрунтовний аналіз земської реформи 1864 р. та реформи міського самоврядування, назвавши їх найуспішнішими та найбільш прогресивними з усіх перетворень другої половини XIX ст.

Також автор виділяє позитивні риси нового муніципального законодавства: надання широкої самостійності у веденні міського господарства та вирішенні особистих справ міста, більшість з яких, у тому числі й річні

кошториси, вирішувалися Думою остаточно й не потребували зовнішнього затвердження. При цьому дослідник звертає увагу й на недоліки муніципалітетів – запозичення пруської трикласної виборчої системи.

У численних наукових публікаціях Ю.Л. Медведєв [491 – 495] розглядає створення органів міського самоврядування українських губерній Російської імперії у другій половині XIX ст. Зокрема, автор аналізує відносини органів міського та корпоративного самоврядування, статус голови та членів Управи за Міським положенням 1892 року; розкриває правову регламентацію українського міста Російській імперії, правовий статус єврейського населення українських міст, взаємодію цієї національної меншини з органами міського самоврядування; здійснює розгорнутий аналіз правового статусу керівництва самоврядування українських міст Російської імперії в контексті його відносин з місцевою адміністрацією.

Автор підкреслює, що створення самоврядних інституцій в Російській імперії в другій половині XIX ст. ставило на меті пристосування самодержавства до потреб децентралізації, тому царський уряд передав цим установам тільки господарчі функції.

На становому представництві в складі міських управлінських структур зосередив свою увагу Ю.А. Беліков [427], який розглядав участь купецтва в харківському самоврядуванні, відзначивши його значну роль в управлінні містом.

Дослідник В.М. Грицак у праці «Губернатор в державному механізмі Російської імперії II половини XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії)» (2003 р.) займався проблемою муніципалітетів крізь призму губернаторської влади в Російській імперії [462]. Автор доводить, що реформи другої половини XIX ст. суттєво вплинули на правове положення губернаторів, а саме звузили їх компетенцію. Дослідник приходить до висновків, що реформування міського управління так і не було здійснено; основна увага центральних органів влади зосереджувалась на збереженні чинного становища та розширенні деяких

функцій губернаторів, перш за все, спрямованих на подолання революційних виступів.

На окрему увагу заслуговує колективна праця «Історія харківського міського самоврядування, 1654 – 1917 рр.» (2004 р.) під авторством А.Л. Антонова, В.Л. Маслійчука, А.Ф. Парамонова [423]. У дослідженні ґрунтовно розглядається історія становлення муніципальної влади м. Харкова з часу заснування міста до революційних подій 1917 р. Увага акцентується на тогочасних суспільно-політичних умовах функціонування Думи та Управи м. Харкова, господарській та соціальній діяльності органів міського самоврядування в пореформений період (1870 – 1917 рр.). Досить докладно проаналізована історіографія та джерельна база проблеми, наведено значний фактичний та статистичний матеріал. Роботу написано з використанням значної кількості архівних матеріалів. Але не досліджено останнє функціонування Харківської Думи у 1919 р.

Тема міського самоврядування знайшла своє відображення і в дисертаціях, автори яких визначають наступні концептуальні підходи в дослідженні міського громадського управління: стан законодавчої бази в галузі муніципального самоврядування; вплив сформованої системи політичних і правових інститутів влади на розвиток громадянського стану суспільства; стан муніципального самоврядування в окремих регіонах країни; аналіз господарської, культурної діяльності муніципалітетів.

Одним із перших дисертаційних досліджень є праця В.П. Горбачева «Міське самоврядування в Україні за реформою 1870 р.» [460], у якому автор всебічно висвітлив принципи діяльності міського самоврядування, зробивши акцент на проведенні в Російській імперії реформи 1870 р., за якою в містах України були створені Думи та Управи.

Слід зазначити, що питання діяльності органів самоврядування розглядалися дослідниками за регіональним виміром. Зокрема, у своєму дисертаційному дослідженні О.М. Марченко [490] розглянув міське самоврядування в другій половині XIX ст. на Півдні України, розкрив

специфічні риси муніципальних змін регіону, позитивні досягнення та недоліки роботи самоврядних структур.

Черемісін О.В. у своєму дисертаційному дослідженні [551] розкриває й аналізує історію міського самоврядування Півдня України кінця XVIII – початку XX століть. Автор висвітлює формування органів самоврядування, їхню діяльність, розглядає законодавчу базу функціонування муніципалітетів, бюджетну політику, господарство, участь у соціальному житті міського населення та роль в інженерно-технічному забезпеченні інтересів місцевих громад. Наголошується, що південноукраїнський регіон мав багато особливостей, що якісно вирізняли його серед інших.

Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структуру та напрями діяльності у кінці XVIII – на початку XX ст. розглядає у своєму дисертаційному дослідженні О.С. Двуреченська [465]. Авторка вперше на основі ґрунтовного аналізу джерел та літератури надала системне дослідження Катеринославського міського самоврядування від 1787 до 1919 рр., дослідила діяльність і роль міської Думи як органу самоврядування в соціально-економічному та культурному розвитку Катеринослава, проаналізувала функції і сфери компетенцій відповідних структур.

Міське самоврядування Правобережної України досліджувала Т.О. Щерба [563]; муніципальну владу Середньої Наддніпрянщини у кінці XIX – на початку XX ст. – Т.М. Плаксій [530]. Автори всебічно розкривають напрями діяльності муніципальних органів влади з благоустрою, соціальних гарантій, культурних та просвітницьких аспектів.

Ґрунтовною працею з дослідження проблематики саме харківського міського самоврядування є дисертаційне дослідження О.М. Головка «Харківське міське самоврядування у 1893-1917 роках» [453], яке є першим спеціальним комплексним дослідженням історії самоврядних структур м. Харкова. Дослідник всебічно проаналізував контрреформу муніципальної влади 1892 р., розкрив основні напрями діяльності харківського самоврядування в 1893 – 1917 рр., висвітлив партійну боротьбу в Харківській

Думі. Проте слід зазначити, що дане дослідження розпочинається з періоду контрреформи 1893 р., що не надає порівняльного аналізу діяльності Думи та Управи м. Харкова за весь період їхньої діяльності.

На окрему увагу заслуговує дисертаційне дослідження В.М. Токарева «Харківське міське самоврядування за Городовим Положенням 1870 р. (історико-правове дослідження)» [543]. Автор здійснив комплексне правове дослідження історії формування та становлення правової системи міського самоврядування за Міським положенням 1870 р. в м. Харкові. Вивчив традиції розвитку міського самоврядування до середини ХІХ сторіччя; проаналізував процес розробки Міського положення 1870 р. і його введення в місті Харкові; дослідив структуру й компетенцію органів Харківського міського самоврядування.

Також у 2001 р. Л.Є. Добрунова захистила кандидатську дисертацію з теми «Харків доби національно-демократичної революції (лютий – грудень 1917 р.)» [467], у якій частково торкається проблеми функціонування органів міського самоврядування Харкова в 1917 р.

М.В. Білоконь у своєму історико-правовому дисертаційному дослідженні вивчив органи державного управління та міське самоврядування Лівобережної України в пореформений період [429]. Ю.Л. Медведєв дослідив міське самоврядування в державному механізмі всієї Російської імперії [492].

На пильну увагу заслуговує серія публікацій авторів, присвячена харківським міським головам. Дані дослідження дозволяють проаналізувати напрями діяльності Думи та Управи м. Харкова крізь призму вивчення особистостей керівників муніципальних установ. Зокрема, у 1998 р. вийшла у світ серія «Харківський біографічний словник», у якій під авторством О.М. Головка, Л.П. Добрелі, В.В. Пікіної, О.Н. Ярмиша було опубліковане дослідження «Во главе города. Руководители Харьковского городского самоуправления» [440]. У тому ж році була опублікована монографія О.М. Головка й О.М. Ярмиша «Сделал, что мог. Харьковский городской голова

Александр Константинович Погорелко» (1998 р.), що є додатком до серії «Харківський біографічний словник» [454].

О.Ю. Лейбфрейд і Ю.Ю. Полякова в науково-популярному виданні «Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе» [487] частково приділили увагу ролі муніципальних управлінських структур другої половини ХІХ - початку ХХ ст. у розвитку міста.

Слід відзначити ґрунтовні публікації Д.М. Чорного в середині 1990-х рр. [555 – 558], у яких висвітлюється історія Харкова в 1906 – 1914 рр. Автор аналізує загальну стратегію муніципального розвитку Харкова, роль міського голови О.К. Погорілка у вирішенні питань розвитку окремих галузей міського господарства. Автор наводить новий фактичний матеріал, який базується на великій кількості місцевих архівних та періодичних джерел.

Дослідник продовжив вивчати дану проблематику в працях: «У тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української «глибинки» на початку ХХ ст.» [557], «По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ-початок ХХ ст.)» [556]. У своїх дослідженнях автор приділяє увагу урбанізаційним процесам Лівобережної України кінця ХІХ – початку ХХ ст., порушуючи і питання діяльності самоврядних структур великих міст.

Історичний аспект самоврядування II половині ХІХ ст. на прикладі пореформених міст Полтавської, Харківської та Черніговської губерній ґрунтовно розглянув у монографії Ю.О. Нікітін [522]. Крім того, у численних публікаціях автор доводить величезний внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у культурно-просвітницьку роботу, аналізує самоврядні структури Лівобережжя та Слобожанщини [521; 523 – 524]. В останні роки особливу увагу дослідники приділяють питанням децентралізації влади в контексті реформи міського самоврядування другої половини ХІХ ст. Зокрема, акцентується увага на економічній, соціальній та політичній історії муніципальної влади окремих міст пореформеної Російської імперії.

Таким чином, аналіз досліджень сучасних українських науковців свідчить про те, що проблема муніципалітетів Харкова викликає високий науковий інтерес. Дослідники звертають увагу на законодавче підґрунття муніципальної влади, фрагментарне висвітлення діяльності Харківської Думи та Управи за Міським Положенням 1870 р. або 1892 р., політичні рухи серед гласних у 1905 – 1907 рр., належність до тогочасних партій та ставлення до революційних випробувань. Також залишилося поза увагою переважної більшості сучасних дослідників критика діяльності Харківської Думи та Управи.

Тому необхідним є сучасне комплексне дослідження історії Харківської муніципальної влади у хронологічних рамках з 1871 до грудня 1919 рр. (з початку становлення самоврядних структур за часів імперської влади до їх остаточної ліквідації), що дасть змогу прослідкувати етапи становлення та реакції самодержавства на процес децентралізації влади на місцях, а також розкрити реакцію самих муніципальних органів влади на суспільно-політичні зміни, проаналізувати діяльність гласних Харківської Думи та Управи в тогочасних складних та критичних умовах державотворчих процесів.

Окрему (четверту) групу становлять праці зарубіжних учених та представників української діаспори, присвячені проблемам міського самоврядування Харкова та інших регіонів Російської імперії у зазначені хронологічні межі.

Особливістю розробки проблематики міського самоврядування сучасними російськими істориками є спеціалізація кожного з них на тому чи іншому географічному регіоні держави. На цьому тлі вирізняються дисертаційні дослідження історії міського самоврядування таких регіонів: Г.Ю. Бурдіна досліджувала муніципальну владу Середнього Поволжжя [432], М.В. Ковальова – Орловську міську Думу [482], І.В. Косих – Калузьку, Смоленську і Тверську губернії [484], Д.В. Кускашев – Єнісейську губернію [485], С.В. Мясников – В'ятську губернію [499], П.О. Попов – міську владу Воронежа [531], О.В. Романов – самоврядування Нижнього Поволжжя [533], Д.Є. Скутарлєєв – муніципалітети центральних регіонів Росії [537].

Серед закордонних досліджень на окрему увагу заслуговує стаття М.Ф. Гамма «Kharkov's Progressive Duma; 1910-1914: A study in Russian Municipal Reform» (1981 р.) [568], присвячена діяльності муніципальної влади Харкова в 1910-1914 рр. Автор порівнює розвиток Харкова й інших тогочасних міст, надає статистичні дані фінансової діяльності Харківського міського самоврядування напередодні Першої світової війни.

Також монографія Р.В. Терстона «Liberal City, Conservative State: Moscow and the Russians Urban Crisis, 1906-1914» [573] (1986 р.) розкриває особливості муніципального життя дореволюційної Росії на прикладі Москви. Автор доводить суперечливість самоврядного розвитку Російської імперії, що було притаманно й управлінським структурам тогочасного Харкова.

Певний внесок у висвітлення тематики реформ муніципальної влади зробили такі закордонні дослідники, як: Gusher George [567], Leonard Griesen [569], Martin Malia [570], S. Stepnyak [571], Hugh Seton-Watson [572]. Але слід зазначити, що ці роботи є аналізом реформ кінця XIX – початку XX ст. в загальноімперському контексті. Представники закордонної історіографії майже не акцентували увагу на розвитку муніципальних органів влади окремих міст, зокрема і м. Харкова.

Таким чином, обмеженість четвертої групи досліджень з історії Харківської муніципальної влади свідчить про недостатню розробку цієї проблематики в закордонній історіографії.

Отже, історіографія проблеми становлення та функціонування муніципальних органів влади в загальноімперських та регіональних масштабах налічує значну кількість робіт, написаних в Україні, а також за її межами.

Історіографічний огляд дає підстави зробити висновок, що різноманітні аспекти діяльності муніципальних органів влади м. Харкова знайшли зображення в опублікованих роботах і дисертаціях. Незважаючи на наявність значної кількості досліджень, в українській історіографії відсутні комплексні узагальнені праці, присвячені питанню діяльності харківських органів муніципальної влади 1871 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р. Попередні

дослідники аналізують переважно проблематику муніципалізації міст в масштабах всієї Російської імперії, висвітлюють період становлення органів міського самоврядування (1871 р.) або період контрреформи та реакції (1892 р.), розкривають питання діяльності місцевих органів влади напередодні Першої світової війни.

Крім того, більшість сучасних науковців зосереджуються саме на правових аспектах тогочасної законодавчої системи, акцентуючи на мінусах законодавчих актів і зовсім не піддаючи критиці діяльності гласних у мирний та воєнний час.

Незважаючи на значну кількість наукового матеріалу, присвяченого органам міського самоврядування Харкова, актуальність обраної теми не вичерпана. Це пов'язано з обмеженістю досліджень у радянські часи, приділенням уваги авторів насамперед всеімперським масштабам проблеми.

За часів радянської доби питання міського самоврядування м. Харкова досліджувалась у контексті тогочасної ідеології, поверхнево, у межах всієї Російської імперії без акцентування уваги на локальних проблемах розвитку муніципальної влади.

Ця тема не отримала достатнього та всебічного висвітлення в історичній науці. У сучасній історіографії на сьогодні не існує спеціальних комплексних досліджень, безпосередньо присвячених всебічному порівнянню Міських положень 1870 та 1892 рр. у масштабах Харкова, розгляду динаміки змін напрямів діяльності органів міського самоврядування за різних суспільно-політичних трансформацій та реалій часу.

Тому необхідним є дослідження діяльності Харківської Думи та Управи у зазначений хронологічний період, адже місто Харків було невіддільною частиною процесу загальнодержавної демократизації органів міського самоврядування в пореформений період та посідало важливе місце в системі децентралізації загальноімперської влади кінця XIX – початку XX ст.

Отже, історіографічний аналіз свідчить про те, що, незважаючи на наявність різнобічних наукових досліджень з історії органів муніципальної

влади Харкова, проблема становлення та діяльності Думи та Управи Харкова, напрями їх діяльності з 1871 – грудня 1919 рр. не стали темою спеціальних наукових досліджень. До цього часу проблема самоврядних структур міста Харкова розглядалася в контексті певних наукових інтересів авторів. Тому постає нагальна потреба проаналізувати досвід діяльності муніципальних органів влади м. Харкова у хронологічних межах 1871 – грудень 1917 рр. червень – грудень 1919 р., оскільки саме це питання є фрагментарно висвітленим серед сучасних науковців. Подане дослідження є спробою розв’язання цієї проблеми.

1.2. Джерельна база

Грунтовне осмислення діяльності муніципальних органів влади м. Харкова у зазначений хронологічний період неможливе без ретельного дослідження джерельної бази.

Увесь масив джерел за темою дисертаційного дослідження умовно можна розділити на кілька пов’язаних між собою груп: 1) матеріали архівних фондів; нормативно-правові акти; 2) надруковані описові матеріали: пам’ятні книжки; 3) календарні огляди діяльності муніципальної влади, збірники документів і матеріалів, статистичні збірники; 4) матеріали періодичної преси; 5) документи й матеріали особистого характеру (мемуари).

Дисертаційне дослідження виконано на основі широкого кола архівних джерел, що містять цінні відомості з обраної теми. Частина джерельної бази нашого дослідження була введена до наукового обігу вперше.

З неопублікованих джерел в дисертації використані архівні фонди, зокрема справи та одиниці зберігання фондів Державного архіву Харківської області (ДАХО, м. Харків), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України, м. Київ), Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК України, м. Київ), Центрального державного архіву громадських об’єднань України (ЦДАГО України, м. Київ), Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені

В.І. Вернадського (ІР НБУВ, м. Київ). Загалом використано матеріали 5 архівів, 17 фондів, 230 справ.

Матеріали, що зберігаються в архівах, виступають окремим блоком і є основним джерелом для вивчення й вирішення поставлених завдань дисертаційного дослідження. Найважливішу інформацію містять фонди Державного архіву Харківської області (далі – ДАХО). У них зосереджені вагомні матеріали з теми дисертаційного дослідження. Частково вони вже були введені в науковий обіг з вивчення проблеми міської влади в Харкові. Однак виявлено чимало раніше невідомих документів, статистичного матеріалу, які вперше підлягають науковому аналізу.

Особливості функціонування органів міського самоврядування міста Харкова з 1871 по грудень 1919 рр. широко представлено в таких фондах ДАХО: канцелярії Харківського губернатора (фонд 3), Харківського губерньського з земських та міських справ Присутствія (фонд 19), Харківської міської Управи (фонд 45). Матеріали цих фондів зберігають відомості про склад харківських міських дум всіх скликань, інформацію про вибори, формулярні списки гласних та інших осіб, зайнятих у громадському управлінні, відомості про основні напрями діяльності муніципальних органів влади, постанови Думи та Управи.

Фонд канцелярії Харківського губернатора (фонд 3) містить важливі документи з огляду на те, що губернатор з певною періодичністю звітував урядові. За цією звітністю можна прослідкувати основні вектори діяльності органів харківського міського самоврядування.

Після проведення реформи міського самоврядування в 1871 р. в місті Харкові створюються нові органи самоврядування – міська Дума й Управа. Для нагляду за законністю їх дій створюється губерньське з земських та міських справ Присутствіє. Велика частина документів цієї установи зберіглася в ДАХО і виділена в окремий фонд Харківського губерньського з земських та міських справ Присутствія (фонд 19). Матеріали вказаного фонду є пріоритетними складовими джерельної бази дисертаційного дослідження.

Фонд 19 містить циркуляри Міністерства внутрішніх справ; журнали засідань Харківської міської Управи, справи про обов'язкові постанови міських Управ, їх кошториси прибутків і витрат; документи стосовно виборів до міських Управ, списки виборців.

Велике значення для розкриття теми дисертаційного дослідження має знайдене у фонді листування загальноімперських владних органів з органами міського самоврядування Харкова про введення Міських положень 1870, 1892 рр. Також в одиницях зберігання надається інформація, яка дає змогу простежити відносини харківської муніципальної влади з громадськими організаціями, а також дослідити тенденції змін муніципальної роботи в місті. Відомо, що губернське з земських та міських справ Присутствіє було першою владною інстанцією, яка контролювала діяльність органів самоврядування. Тому аналіз скарг городян, що містяться у фонді 19 ДАХО, дозволив дослідити певні недоліки, допущені міським самоврядуванням, а також тогочасної муніципальної системи в цілому.

Матеріали Харківської міської Управи (фонд 45) ДАХО містять журнали засідань, запрошення на думські засідання і рапорти міського голови на ім'я губернатора про роботу Харківської Думи. Аналіз наявних архівних матеріалів цього фонду дозволив з'ясувати соціальний склад міських гласних, ступінь активності їхньої роботи, відвідуваність засідань; надав можливість ознайомитися з обсягом та напрямками роботи тогочасної Харківської Думи. Це особливо важливо при дослідженні історії міського самоврядування кінця XIX – початку XX століття, оскільки фонд містить резолюції й постанови Харківської Думи, висвітлює роль і ступінь участі гласних у революційних подіях 1917 р.

Зазначимо, що матеріали фонду Харківської міської Управи (фонд 45) також містять інформацію про роботу підпорядкованих Думі та Управі комітетів. Ці дані використані при дослідженні господарської діяльності органів міського самоврядування, їх пріоритетних напрямів, а також дозволили оцінювати якість їхньої роботи в цілому.

Також використані матеріали Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), далі – ЦДАК України. Зокрема, цінну інформацію містить фонд 1692 – Харківський обласний військово-промисловий комітет. До складу фонду входять циркуляри, Положення, рішення Центрального і Харківського обласного військово-промислових комітетів; протоколи засідань ліквідаційної комісії; звіти про діяльність відділів комітету; листування, відомості про розміщення і технічні умови діяльності, виконання отриманих замовлень; листування та інші матеріали про порядок ліквідації комітету, а також про допомогу денікінській армії. Дана інформація більш детально розкриває діяльність муніципальних органів влади міста Харкова під час подій Першої світової війни, а також суспільно-політичних трансформацій 1917 – 1919 рр., оскільки створення та діяльність Харківського військово-промислового комітету не могло відбуватись без відома та сприяння органів міського самоврядування.

Також цінну інформацію містять фонди 304 – Харківське розшукове відділення 1902 – 1903 рр., Харківське охоронне відділення 1903 – 1906 рр. і фонд 705 – Південно-східне районне охоронне відділення ЦДАК України.

Харківське розшукове відділення, яке здійснювало політичний розшук в м. Харкові та губернії в 1902 – 1903 рр. і підпорядковувалось департаменту поліції з 13 лютого 1903 р. було перейменовано в охоронне відділення. Зі створенням у 1907 р. Південно-східного районного охоронного відділення Харківське охоронне відділення як окрема установа перестала існувати. Тому матеріали фонду 304 містять важливу інформацію про страйки робітників заводів і фабрик м. Харкова, невдоволення студентів харківських вищих навчальних закладів, а також про політичну перевірку населення. Звичайно, дані відділення мали певні відносини з муніципальною владою міста, а тому ці матеріали є цінними при розгляді суспільно-політичної думки представників муніципальної влади.

Важливим джерелом дослідження органів самоврядування Харкова кінця XIX – початку XX ст. є фонди ЦДАК: 1191 – Канцелярія тимчасового

харківського генерал-губернатора та 1681 – Управління Харківського тимчасового генерал-губернатора. Ці фонди містять загальногосподарські звіти та статистичні дані про стан міст і губерній; обіжники Міністерства внутрішніх справ, Міністерства фінансів, Міністерства майна та інших установ з різних питань; відомості про осіб, які перебували під наглядом поліції; списки осіб, які мали відбувати військову повинність та призовників; розпорядження щодо заходів для боротьби з епідеміями; дозволи проведення ярмарків, виставок різної продукції та інших заходів; журнали й бюлетені засідань земських губернських і повітових Управ з постановами та рішеннями. Склад документів цього фонду є своєрідним зрізом пласту життя харківського суспільства того часу.

Також у ЦДІАК України були опрацьовані особисті фонди відомих діячів харківського самоврядування: фонд Багалія Дмитра Івановича (фонд 2020), Гордієнка Єгора Степановича (фонд 2023). Дані фонди містять особисті спогади діячів харківської муніципальної влади, листування, зауваження, заяви та клопотання до Харківської Думи та інші цінні матеріали.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (м. Київ) (далі – ЦДАВО України) містить фонди, які зберігають інформацію щодо різноманітних аспектів історії Харкова й органів самоврядування зокрема, переважно за період 1918 – 1919 рр.

Фонд 34 – Вища рада народного господарства УРСР містить протоколи засідань Ради народного господарства, накази й рішення відповідних комісій з ліквідації установ воєнного часу, тобто тих, що діяли при Харківській Думі. При цьому збереглися матеріали щодо діяльності цих установ, а також справи за 1919 р., коли діяльність Харківської Думи була відновлена.

Фонд 336 – Управління з евакуації населення містить справи 1917 – 1923 рр., тобто частково охоплює період діяльності харківських муніципальних органів влади до першої їх ліквідації. Даний фонд розкриває функціонування владного органу в справах полонених та біженців: постанови, накази, протоколи засідань фінансової комісії з надання відповідної допомоги.

Фонд 1327 – Харківський губернський комісар Тимчасового уряду містить одиниці зберігання 1917 – 1918 рр., а саме: циркуляри, постанови, листування Тимчасового уряду і Харківського комісара в різних сферах суспільно-політичного життя міста. Ці документи дозволили простежити діяльність муніципальних органів Харкова на початку суспільно-політичних трансформацій, доповнити інформацію про політичні течії діячів Харківської міської Думи та Управи.

Також використано фонди Центрального державного архіву громадських об'єднань України (м. Київ), далі – ЦДАГО України. Зокрема Фонд 57 – Колекція документів з історії Комуністичної партії України й фонд 59 – Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва. Кінець XIX ст. – середина XX ст. зберігають документи, листівки, прокламації харківських учасників революційних подій і громадянської війни. Фонди охоплюють період з 1870 р. і є досить цінними джерелами інформації для порівняльного аналізу суспільно-політичних течій у Харкові, а також функціонування та реакції самоврядних структур міста імперської доби.

У фонді 268 ЦДАГО України (Партія народної свободи (конституційно-демократична) (1906-1921 рр.) Харківські губернський і міський комітети виявлено 15 справ, присвячених Харківському губернському та міському комітетам конституційно-демократичної партії «Народної свободи» 1917 – 1918 рр. У справах містяться протоколи засідань партії та її комітетів, циркуляри, вказівки, програми, листування. Цей фонд викликає особливий інтерес, бо діяльність Харківського комітету партії «Народної свободи» безпосередньо пов'язана з функціонуванням міської Думи.

Комплекс документів, присвячених харківському муніципалітету знаходиться у фондах Інституту Рукопису Національної бібліотеки України імені В.І Вернадського (м. Київ), далі – ІР НБУВ України. Цінним джерелом інформації для висвітлення діяльності харківського міського самоврядування є особовий фонд М.П. Балліна ІР НБУВ України (фонд 326), учасника та

пропагандиста народної освіти в Україні, відомого видавця та бібліотечного діяча, бібліотекаря Харківського університету. Цей фонд містить матеріали його службової та громадської діяльності, листування та кореспонденцію. Зокрема, опрацьовано особисті спогади про діяльність гласних Харківської Думи та Управи; оцінку постанов та рішень міського самоврядування; критику звітів Харківської Управи та численних податків на користь міста, аналіз стану міського водогону, народної освіти, притулків тощо.

Отже, при всій важливості архівних джерел, вони становлять лише невелику частину загального документального комплексу. Головний масив становлять опубліковані джерела різних типів.

Друга група джерельної бази містить нормативно-правові акти. Слід відзначити, що заявлені хронологічні рамки дисертаційної роботи потребують детального аналізу декількох основних законодавчих актів: Міських положень 1870 і 1892 рр., які надають змогу прослідкувати загальні принципи формування органів муніципальної влади, функції міських Дум та Управ, засади виборчої політики до складу самоврядних структур, повноваження гласних в межах Російської імперії та Харкова зокрема. Дані Міські положення опубліковані у збірці законів Російської імперії [234 – 235].

Важливим джерелом для висвітлення діяльності органів міського самоврядування м. Харкова є опубліковані доповіді міського голови [243], Управи [244 – 246; 266 – 268; 275] та її відділів [259], матеріали роботи Харківської міської Думи [265]. Зокрема, відомості про фінансову діяльність органів муніципальної влади широко представлені в міських кошторисах про основні прибутки Думи: розкрито обсяг міських податків та їх розміри, а також щорічні витрати міста Харкова. Ці данні показують стан благоустрою Харкова, пріоритетні напрями діяльності органів громадського міського управління.

Особливо цінними для нашого дослідження є доповіді підпорядкованих Думі відділень: квартирного [247], технічного [260 – 262], господарського [269 – 273]; відповідних комісій [248 – 250; 253; 263 – 264]; а також окремих членів Управи та міських голів [251, 252, 254 – 258, 274]. Ці документи безпосередньо

висвітлюють результати роботи харківських муніципальних органів влади, надають детальну статистичну інформацію про фінансову, соціальну, господарську діяльність правлінських структур Харкова.

Поряд з кошторисами на розгляд громадськості публікувалися і журнали засідань Харківської міської Думи, постанови Харківської Управи, різні звіти про діяльність органів міського самоврядування [277; 279 – 295; 298 – 301]. Опубліковані журнали засідань допомагають зрозуміти весь спектр питань, що цікавив тогочасних гласних Думи. Аналіз змісту цих документів передає атмосферу, що склалася в Харківській міській Думі, допомагає зрозуміти підґрунтя прийнятих рішень, висвітлює взаємини окремих гласних Думи з органами державної влади та ступінь їх участі.

Звіти про діяльність Харківської міської Думи та Управи містять фактичний матеріал про кількість засідань, що відбулися або були скасовані, прийняті рішення; найбільш важливі постанови. Слід відзначити, що регулярно публікувалися списки осіб, які мали право на участь у виборах гласних Харківської міської Думи, правила проведення самих виборів.

Серед опублікованих джерел треба виділити видання харківського губерньського статистичного комітету «Харківський календар» [394 – 409], що містять додаткову інформацію про локальні аспекти муніципальної фінансово-господарської та культурної діяльності.

До описових матеріалів також додані статистичні дані, зосереджені в збірниках офіційної статистики, які допомогли глибше зрозуміти суть практичного втілення інституту муніципальної влади в Харкові. Зокрема, змістовний фактичний матеріал з історії розвитку міського господарства Харкова, інших напрямів муніципальної діяльності в 1910-1913 рр. вміщений у збірці «Современное хозяйство города Харькова», два випуски якої вийшли з друку напередодні Першої світової війни [388 – 389]. Ця збірка має за мету розкрити певні аспекти благоустрою міста та господарсько-побутових змін у сферах водогону, освітлення, транспорту, каналізації з останньої чверті ХІХ ст. до 1913 р. До того ж у збірці узагальнено значний масив інформації, який

взятий із журналів засідань Харківської міської Думи, журналу «Известия харьковской городской Думы», окремих публікацій.

Матеріали періодичної преси того часу – окрема група джерельної бази дослідження. На сторінках тогочасних газет і журналів містилися різнобічні публікації, що мають наукову цінність у контексті вивчення громадської думки щодо роботи муніципальних органів влади. Автори центральних та місцевих газет уважно стежили за ходом реформування органів муніципальної влади в 70-ті роки XIX століття та їхньою діяльністю протягом існування, відкликались на всі важливі події в столиці та місті, давали матеріал про реакції різних політичних сил на події революційного та воєнного часу, а також рішення центральної та місцевої влади.

Важливим джерелом для дослідження діяльності органів міського самоврядування Харкова є такі місцеві періодичні видання: «Харьковские губернские ведомости» [279 – 295; 298 – 301; 339; 352; 357; 384 – 387; 412 – 421] та «Южный край» [337 – 338; 340; 345; 353; 376; 378; 392 – 393]. На сторінках цих видань широко висвітлювалися питання муніципального життя, аналітичні матеріали, інтерв'ю, статті гласних Харківської міської Думи та Управи.

На окрему увагу заслуговує власний часопис Харківської міської Думи «Известия Харьковской городской Думы» (1907 – 1917 рр.), на сторінках якого оприлюднювалися загальноімперські законодавчі акти стосовно міського самоврядування, матеріали засідань Харківської міської Думи, звіти, доповіді, постанови, статистичні дані, хроніки муніципального життя харків'ян тощо [302 – 336; 362].

Слід відзначити, що інформація періодичної преси не завжди збігалася з даними офіційних документів, але, в основному, є вірогідним джерелом. З періодичних видань залучено комплекс матеріалів про хід виборчих кампаній у Харківську Думу та Управу, функціонування органів міського самоврядування та практичні результати цієї роботи. Треба зазначити, що преса була

виразником відношення громадськості до муніципальних органів влади, а також формувала відповідне ставлення читачів.

Досить цінним джерелом для дослідження муніципальних органів влади є мемуарна література. У спогадах та мемуарах наведений матеріал, який дозволяє відтворити соціальну, економічну, політичну ситуацію в тогочасному Харкові.

Спогади про другу половину XIX ст. залишив Ф. О. Рейнгардт [380], який звертає увагу не лише на переказ історії міста, благоустрій Харкова та його забудову. Цікавими є його спостереження за представниками влади міста та пересічними мешканцями, порівняння їхніх світоглядів.

Цінним джерелом є спогади Олександра Дмитровича Голіцина (1874 – 1975 рр.) [236], в яких детально згадується Харків початку XX ст., вирішення різних соціальних проблем в місті, його забудова та благоустрій, діяльність муніципальних органів влади.

Спогади Аннетт Мікін, наукової співробітниці Британського інституту антропології, яка відвідала Харків 1904 р., містять наведення специфічних особливостей містобудування Харкова у той час [498]. Харків напередодні Першої світової війни описує Ю. Шевельов у своїх спогадах про дитинство [422].

Таким чином, опублікованих джерел особистого походження про Харків залишилось небагато, проте деякі з них є дуже важливими для розкриття особливостей життя харків'ян, їхнього ставлення до рішень муніципальних органів влади з благоустрою міста та його розбудови у зазначений період.

Отже, охарактеризовано всі групи використаних джерел, що забезпечує базу для проведення дисертаційного дослідження й вирішення поставлених завдань. Виявлені джерела дозволяють широко проаналізувати, перш за все, діяльність муніципальної влади Харкова у сфері господарських і соціальних потреб.

Наукове дослідження, аналіз і комплексне зіставлення всіх груп джерел дають можливість простежити становлення, етапи розвитку, діяльності та

ліквідації Харківської міської Думи та Управи в контексті різних історичних державотворчих процесів у період з 1871 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р.

Опрацьовані групи джерел дозволяють критично осмислити напрями взаємодії муніципалітету з міським населенням і вплив поглядів гласних на розвиток м. Харкова.

Джерельна база дослідження є достатньо широкою та різноманітною, що дозволяє цілісно дослідити результати діяльності муніципальних органів Харкова, виявити досягнення та прорахунки управлінців з 1871 по грудень 1917 р., з червня – грудень 1919 р. На наш погляд, залучений у процесі дослідження комплекс джерел у цілому є достатньо репрезентативним і дає можливість реалізувати поставлені мету завдання дисертаційної роботи.

1.3. Методологія і методи дослідження

Відповідно до поставленої мети й завдань, в основу дослідження були покладені методологічні положення про неперервність зв'язку процесів та явищ суспільного життя, важливість їх об'єктивного висвітлення. Специфіка даного дисертаційного дослідження зумовила комплексне застосування загальнонаукових та спеціальних історичних принципів та методів.

Серед основних засад, використаних у даному дисертаційному дослідженні, слід відзначити принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності. Використання вищезгаданих принципів дозволяє уникнути низки можливих помилок і прорахунків під час дослідження.

Принцип історизму дозволив у дисертаційному дослідженні розглянути процес становлення та розвитку органів міського самоврядування у взаємозв'язку з тогочасною політичною та суспільно-економічною ситуацією; врахувати конкретно-історичні обставини діяльності Харківської міської Думи, взаємозв'язок та співзалежність рішень гласних і міських голів з тогочасними державними подіями; розкрити функціонування харківського самоврядування в сукупності позитивних та негативних рис. У цілому, цей принцип дозволив

виявити певні закономірності еволюції органів муніципальної влади м. Харкова на різних етапах історичного розвитку.

Застосування принципу об'єктивності дозволило чітко визначити об'єкт та предмет дослідження, виділити реформаційні та контрреформаційні зміни напрямів діяльності міської влади. Цей принцип також надав можливість позбутися можливої заангажованості у висвітленні певних прорахунків функціонування харківських муніципальних органів влади. При цьому були враховані різні погляди дослідників даної проблеми та суб'єктивізм, притаманний свідкам тогочасних подій (міських голів, гласних). Цей принцип допоміг розглянути розвиток муніципальних органів влади Харкова з урахуванням об'єктивних закономірностей, що визначали процеси державно-політичного і суспільно-економічного розвитку даного історичного етапу.

Використовуючи принцип системності, розглядаємо Харківську міську Думу та Управу як структурні частини з характерними напрямками й методами роботи, певними особливостями й водночас як елемент загальної системи органів муніципальної влади Російської імперії. Принцип системності дозволив досягти цілісності дослідження в напрямі відносин – столиця імперії – Харківська міська Дума – Управа – громада – мешканці міста.

Принципу всебічності, тісно пов'язаному з принципами системності й об'єктивності, відведено важливе місце. Вивчення закономірностей створення та функціонування системи органів муніципальної влади м. Харкова в різних суспільно-політичних умовах ми здійснювали всебічно, враховуючи соціальний, економічний, політичний, культурно-освітній, психологічний та інші аспекти проблеми.

Діяльність органів муніципальної влади Харкова розглядається в діалектиці об'єктивного й суб'єктивного, загального й конкретного, державного й місцевого. У сукупності всі використані принципи дали змогу схарактеризувати процеси становлення, розвитку, зміни законодавства у сфері міського управління в тісному взаємозв'язку з конкретними умовами

тогочасного суспільно-політичного життя. Також дослідження проводилося на основі зіставлення першоджерел, уточнення конкретно-фактичного матеріалу.

Спрямованість дисертаційного дослідження обумовлює використання загальнонаукових методів: аналізу (критичного та історіографічного), математичного, кількісного, синтезу фактів та джерел тощо.

Комплексне використання зазначених методів дозволило виявити загальне й особливе в структурі, матеріальному забезпеченні, складі органів муніципальної влади Харкова, їх функціонуванні на різних етапах суспільно-політичного життя. Також дані методи стали важливими під час вивчення й систематизації джерел та наукової літератури, дослідження структурних підрозділів проблеми, окремих фактів, подій і явищ.

Метод критичного аналізу впроваджено під час опрацювання джерельної бази, вивчення документації засідань Харківської міської Думи.

Одночасно метод історіографічного аналізу дозволив неупереджено зіставити інформацію з різних джерел, уточнити конкретно-фактичний матеріал.

Математичний метод було використано для аналізу фінансової звітності Харківської міської Думи: підрахунку щорічного бюджету, витрат та прибутків, виданих компенсацій, стипендій тощо.

Одночасно використовувався кількісний метод для підрахунку динаміки зростання міського бюджету, витрат на обов'язкові й другорядні заходи, освіту, медицину, борги, технічну модернізацію тощо.

Метод синтезу фактів та джерел дозволив встановити зв'язок між формами, методами діяльності харківських самоврядних установ та їх досягненнями й недоліками в роботі.

Також у дослідженні застосовані спеціальні історичні методи: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний, біографічний, описовий. Їх поєднання дозволяє оптимально використати джерела та літературу й провести всебічне вивчення подій та явищ.

Зокрема, за допомогою порівняльно-історичного методу були з'ясовані основні відмінності в системі законодавства щодо міського самоврядування 1870 та 1892 рр., структурі органів муніципальної влади м. Харкова різних скликань, зміни їх функціонування в період реформ, контрреформ та суспільно-політичних трансформацій 1914 – грудня 1919 рр.

Проблемно-хронологічний метод використано для виокремлення в рамках широкої теми низки вузьких проблем, кожен з яких розглянуто в часовій послідовності. Саме завдяки використанню цього методу було сформовано структуру дисертаційного дослідження, а також здійснено детальний аналіз послідовного функціонування органів муніципальної влади м. Харкова.

Історико-системним методом визначено взаємовпливи суспільно-політичного й економічного життя в державі та функціонування харківських самоврядних структур.

Важливу роль відіграв біографічний метод, використання якого дозволило визначити роль окремих осіб (харківських міських голів, гласних, представників інтелігенції та громадськості) у діяльності органів самоврядування та історичному процесі в цілому; створити цілісну картину активної взаємодії всіх учасників муніципальної діяльності м. Харкова в зазначений хронологічний період.

Описовий метод дозволив, базуючись на знаннях про пізніші етапи історичного розвитку вітчизняної муніципальної влади, виявити вплив реформи міського самоврядування 1870 р., контрреформи 1892 р., а також особливостей діяльності Харківської міської Думи на специфіку розвитку міського самоврядування в період 1917 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р.

Створення та функціонування міського самоврядування в Україні загалом, і в Харкові зокрема, є багатоаспектним явищем, а тому підлягає також вивченню багатьма суспільними й гуманітарними науками. При цьому розгляд зазначеної проблеми відбувається під різноманітними кутами зору. Досліджувана тематика вимагає використання методів і поняттєвого апарату не

тільки історії, але й таких наук, як правознавство, соціологія, психологія, статистика тощо. Використання міждисциплінарного підходу дає можливість глибше тлумачити використані джерела і, спираючись на конкретно-історичний матеріал, вийти на рівень загальнотеоретичних узагальнень.

Отже, під час роботи над темою дисертаційного дослідження використано низку різноманітних принципів і методів наукового пізнання. Одночасне застосування загальнонаукових та спеціальних історичних методів поруч з міждисциплінарним інструментарієм дало змогу в рамках даної роботи провести детальне й багатоаспектне вивчення заявленої теми.

Таким чином, комплексне вивчення друкованих і архівних документів і матеріалів, публікацій періодичних видань, мемуарів діячів муніципальних органів влади з залученням методологічних засад та низки теоретичних методів, критичний аналіз та зіставлення першоджерел надали можливість з достатньою повнотою простежити становлення, розвиток і ліквідацію Харківських муніципальних органів влади з 1871 – грудень 1917 рр. червень-грудень 1919 р., простежити вплив наукової інтелігенції, громадськості на рішення Харківської міської Думи з благоустрою, культурно-просвітницького та наукового розвитку потенціалу міста.

Історіографію питання становлення та функціонування харківських муніципальних органів влади 1871 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р. можна поділити на чотири групи, для кожної з яких притаманні власні специфічні риси.

Перша група – дореволюційні дослідження, у рамках яких вперше почалося вивчення органів самоврядування на науковому рівні. Однак дореволюційні дослідники майже не розкривають розвиток муніципальної влади Харкова в 1871 – 1919 рр. Переважають комплексні дослідження з проблеми реформування міського самоврядування та децентралізації влади в масштабах всієї Російської імперії.

Друга група – дослідження радянських учених, які епізодично розкривають основні питання проблематики дисертаційного дослідження.

Проблема діяльності органів міського самоврядування Харкова не була предметом окремих наукових досліджень, а недоступність багатьох джерел і наявність офіційних ідеологічних обмежень обумовили упередженість і заангажованість в оцінках радянських науковців.

Третя група – роботи сучасних українських істориків, для досліджень яких характерні збагачення джерельної бази внаслідок розсекречення й відкриття архівів, формування нових незаангажованих підходів у розгляді формування та функціонування органів муніципальної влади на місцевому рівні.

Четверта група – доробок зарубіжних науковців, серед яких західну історіографію слід розглядати окремо від пострадянської російської. Для останньої характерне акцентування уваги дослідників на подіях пореформеного періоду та регіональному аспекті проблеми. Західні ж історики вивчають муніципальну владу як епізод соціальної та економічної історії Російської імперії. Специфіку функціонування самоврядування м. Харкова зарубіжні дослідники, як правило, не розглядають.

Історіографія проблеми свідчить про суб'єктивізм наукових робіт дореволюційних діячів муніципальних органів влади, заангажованість досліджень радянських учених, їх обмеженість у вивченні діяльності органів самоврядування в зазначений період. Роботи істориків незалежної України відрізняються ґрунтовними джерельними базами, постановкою гострих проблемних питань, новими концептуальними підходами до висвітлення питань роботи Харківської міської Думи та Управи, їхнього взаємозв'язку з громадськістю. З іншого боку, більшість сучасних науковців розкривають діяльність муніципальних органів влади або за регіональним, або вузько-хронологічним принципом, що актуалізує регіональну проблему вивчення діяльності Харківської міської Думи.

Загалом у науковій літературі частково висвітлювалися сторінки історії муніципальної влади, проте досі немає комплексної дисертаційної праці, предметом якої б став комплексний аналіз соціально-економічних та

культурних особливостей функціонування харківських муніципальних органів влади 1871 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р.

Основу джерельної бази дослідження складають документи з фондів центральних та обласних архівів, значна кількість яких досі залишалася мало чи взагалі невідомими. Частина опублікованих джерел з даної проблематики було оприлюднено в дореволюційний період. Це звіти Харківської Думи та Управи, журнали засідань, чинні в пореформений період нормативно-правові акти та збірники історичних документів, офіційні статистичні збірники показників розвитку м. Харкова.

Важливу інформацію, пов'язану з функціонуванням харківської муніципальної влади, подають періодичні видання досліджуваного періоду. Поєднання усіх вищенаведених джерел з тогочасною пресою та мемуарною літературою дає можливість ґрунтовно й вірогідно проаналізувати ключові аспекти діяльності харківських самоврядних структур.

У цілому джерельна база дослідження представлена різнотипними за походженням матеріалами. Інформаційний потенціал джерел дозволяє авторці вирішити основні завдання дослідження.

До методологічних основ дослідження увійшли різноманітні принципи й методи, що дозволили вирішити поставлені в роботі мету та завдання, дотримуючись при цьому максимальної об'єктивності та точності. Вони забезпечили неупереджений розгляд подій та явищ минулого в їхньому розвитку й діалектичному взаємозв'язку. Зокрема були використані такі принципи: історизму, об'єктивності, системності, всебічності, історичного антропоцентризму. З-поміж дослідницьких прийомів застосовано комплекс загальнонаукових, спеціальних історичних та міждисциплінарних методів, серед яких: метод аналізу, математичний, кількісний, синтез фактів та джерел; порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-системний, біографічний, описовий.

РОЗДІЛ 2

СТАНОВЛЕННЯ, ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРГАНІВ ХАРКІВСЬКОЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ (1871 – грудень 1919 рр.)

2.1. Виборчі кампанії до харківських органів самоврядування

У 1871 році в Харкові набуває чинності Міське положення від 16 червня 1870 року, яке розпочало нову міську реформу. На державному рівні вводилося всестанове місцеве міське самоврядування. Міські виборчі збори згідно з Положенням скликалися через кожні чотири роки для обрання виборцями гласних міської думи. Гласними називались члени міських Дум, які обиралися винятково на основі майнового цензу.

Зауважимо, що міська реформа 1870 р. дала значний поштовх для організації системи самоврядування на місцях: замінила колишні станові Думи всестановими муніципальними органами влади. Розпорядчими органами відтепер ставали міські Думи, а виконавчими – вибрані Думами міські Управи.

Виборче право через майновий ценз отримували харків'яни віком не менше 25 років, що проживали в місті протягом двох років перед проведенням виборів і володіли нерухомим майном у межах міста; утримували торговельний чи промисловий заклад за купецьким свідоцтвом; сплачували на користь міста встановлені збори (податок) [234, с. 821].

У такий спосіб Міське положення 1870 р. встановило принцип участі в міському управлінні винятково платників податків, бо тільки вони користувались правом обирати й бути обраними до складу міської Думи. Ті гласні або посадові особи міського громадського управління, які після обрання втратили майновий ценз, не могли залишатись у цьому званні й виключалися з-поміж гласних чи звільнялися з посади, яку обіймали. У цьому випадку сама Дума зобов'язана була усунути таку особу зі складу суспільного управління [234, с. 825].

Особлива увага приділялась процедурі проведення виборів. У Міському положенні 1870 р. простежується запозичення пруської трикласної виборчої

системи. Всі, хто мав право брати участь у виборах, вносилися до загальних списків у чіткій послідовності залежно від кількості коштів, сплачуваних на користь міста. Потім відбувався поділ на три розряди. До першого розряду належали городяни, які сплачували разом третину загальної суми зборів всіх виборців та знаходились на початку списку. До другого розряду – наступні за ними по списку відповідно до розмірів зборів. До третього – всі інші [508, с. 30; 509, с. 149].

Представники кожного з цих розрядів формували особливі виборчі збори під керуванням міського голови та обирали третину гласних до міської Думи. Не випадково, що перший та другий розряди налічували мінімальну кількість представників (10 - 50, інколи навіть одиниці виборців) і складалися з найбільших домовласників чи купців міста. Третій розряд налічував тисячі представників, тобто основну масу населення Харкова. Але, не зважаючи на це, кожному розряду надавалось однакове виборче право, не враховуючи значну різницю чисельності представництв.

Через використання принципу участі в міському управлінні лише платників податків, переважна більшість мешканців міста (усі, хто не мав нерухомої власності: робітники, дрібні службовці, представники інтелігенції) усувались від виборів.

Також треба зазначити, що доступ до виборів був закритий особам, які перебували під слідством, засуджені, позбавлені посад за вироком суду, позбавлені духовного сану чи звання за пороки, а також вилучені з середовища товариств і дворянських зібрань за вироком тих станів, до яких вони належали [234, с. 830].

Одночасно на виборах не могли бути присутніми ті особи, які могли вплинути на результати виборів або чия присутність могла обмежити свободу виборців. Наприклад, губернатор, члени губернського правління й чини місцевої поліції навіть тоді, коли мали право голосу, цим правом не користувались. Це пояснюється тим, що ці особи мали обов'язки нагляду за законністю дій муніципальних органів влади.

Проаналізувавши встановлений майновий ценз, можна прослідкувати таку тенденцію: виборчим правом, в основному, користувались дві категорії міського населення – торгово-промисловці та володарі нерухомої власності. При цьому Міське положення 1870 р. базувалось на довірі, громадській самостійності, вивело місто з правового нігілізму, дозволило говорити про передумови формування муніципального права [511, с. 12].

З іншого боку, аналіз даних про склад міських Дум Харкова в кінці ХІХ – початку ХХ ст. свідчить, що в складі органів міського самоврядування представництво середніх верств міського суспільства було значно меншим, бо більшість містян з числа інтелігенції не підпадали під виборчий ценз.

Тому в Харківській Думі серед гласних переважали великі фінансисти та торгово-промисловці – саме такий принцип розподілу місць на посаду гласних забезпечував майновий ценз. Також треба зазначити, що за період дії в Харкові Міського положення 1870 р. з 23 членів Управи було 6 купців, при цьому жоден не був міським головою в пореформеному Харкові [440, с. 78].

Показовими є зміни динаміки проведення виборів до Харківської Думи протягом кінця ХІХ – початку ХХ ст. за різними Міськими положеннями.

Перші вибори до Харківської Думи відбулись у січні 1871 року. Її склад був визначений у 72 гласних. На виборчі збори за першим розрядом з'явилося 25 виборців, за другим розрядом – 54, за третім – 230 [541, с. 75]. Вибори за третім розрядом були скасовані, тому загальна кількість виборців складала всього 79 осіб. До Харківської Думи, яка розпочала свою діяльність 16 квітня 1871 р., було обрано 28 купців, 7 почесних городян, 33 чиновників (переважно дворян) та представників інтелігенції [508, с. 30]. Її очолив професор Харківського університету Єгор Степанович Гордієнко, який мав знайти компроміс з купецьким та дворянським представництвом у Думі.

Уже в лютому 1871 р. відбулись повторні вибори, на які з'явилося 230 виборців. Слід зазначити, що за результатами цих виборів торговельно-промисловий стан зайняв панівне становище, але важливу роль стали відігравати також представники інтелігенції. У Думі відбувалась так звана

боротьба між «купецькою» та «інтелігентською» партіями. Міський голова Є.С. Гордієнко за кількістю голосів Харківську Думу вважав більше купецькою [237, с. 22].

Не випадково перші партії, які сформувались в Харківській Думі, отримали назви «дворянська» та «купецька». Причиною цього був соціальний склад гласних. Інтелігенція доволі критично ставилась до політики купецтва, звинувачуючи їх у всіх недоліках міського самоврядування [237, с. 23].

Цікавим є аналіз станів голів Харківської міської Думи. Протягом досліджуваного періоду (1871 – грудень 1917 рр., червень – грудень 1919 р.) у Харкові було призначено 11 голів міської Думи, серед яких п'ятеро – представники інтелігенції: Є.С. Гордієнко (1871 – 1873 рр.), О.Д. Чепелкін (1874 – 1875 рр.), О.К. Погорілко (1900 – 1914 рр.), М.Є. Дорофєєв (1913 – 1914 рр.), Д.І. Багалій (1914 – 1917 рр.); четверо – дворяни: О.Є. Ковальов (1875 – 1884 рр.), І.Й. Фесенко (1884 – 1891 рр.), Р.Ю. Будберг (1913 р.), І.М. Бич-Лубенський (1914 р.) та два – купці: В.П. Щелков, (1892 – 1893 рр.), І.Т. Голенищев-Кутузов (1893 – 1900 рр.).

Спостерігається чітка тенденція, за якою найчастіше на чолі муніципальних органів влади ставали представники інтелігенції та дворянства на виборах за Міським положенням 1871 р. та представники інтелігенції та купецтва на виборах за Міським положенням 1892 р. Це свідчить про постійну участь інтелігенції в самоврядних структурах, яка мала певний вплив на культурні, освітні та наукові процеси в Харкові, з одного боку та про наявність певного протистояння між купецькою та дворянською елітою міста, яка виборювала місця в Харківській міській Думі задля відстоювання своїх інтересів, з іншого боку. Крім цього, простежується взаємозв'язок між Міським положенням 1892 р. та приходом до влади в Харкові представників купецтва [501, с. 87].

Зокрема, до складу Харківської Думи другого скликання (1875 – 1879 рр.) увійшли дворяни, особи духовного стану, купці, почесні громадяни з купецького стану, міщани, ремісники, селяни. Всього Харківська Дума

нараховувала – 72 гласних. Очолив її представник дворянства Олександр Євгенович Ковальов. До складу Управи також увійшли дворяни та купці в кількості 6 осіб. Збільшення гласних дворянського стану в роботі Харківської міської Думи на чолі з дворянином, свідчить про певний зв'язок очільника Думи та гласних за своїм родовим станом, їх взаємну підтримку та, можливо, домовленості впливу [18, арк. 6 -7].

Натомість у 1880-ті рр. посилювався контроль за міською владою з боку держави, що викликало падіння зацікавленості в діяльності міського самоврядування з боку дворянства та освічених верств населення. З цього часу купецтво ставилось до міської Думи як до своєї власної представницької установи.

Дійсно, у 1883 р. склад Думи суттєво змінився. Аналіз списків гласних доводить, що з 70 гласних 33 особи були з купецького стану. На чолі Думи – дворянин Іван Йосипович Фесенко. Наступна Дума (1887 р. скликання) мала вже 43 гласних купецького стану й 23 гласних інших станів. Тобто купецтво, яке складало 27 % міського населення, надало більшу частину гласних [405, с. 251; 18, арк. 32-35; 237, с. 22]. Тобто в 1880-ті рр. Харківська Дума стає більш становою, що було кроком назад в розвитку муніципальної діяльності в порівнянні з попереднім десятиліттям.

Натомість Харків, місто інтелігенції та науковців, мало лише 5 гласних-науковців у складі Харківської Думи (за скликанням 1883 р.), 3 з яких відмовились брати участь у засіданнях Думи. Деякі гласні від інтелігенції та представників духівництва були усунуті від участі в засіданнях. Зрозуміло, що такий склад Думи не міг забезпечити повноцінно об'єктивний розгляд справ у становому розрізі.

Останні вибори за Міським положенням 1870 р. відбулись у 1892 р. і стали успішними для інтелігенції, у результаті чого серед гласних виявилися видатні громадські та наукові діячі Харкова. Ця Дума була поспішно розпущена у зв'язку з введенням нового Міського положення 1892 року.

Так само вибори до Харківської міської Думи за Міським положенням 1892 р. вперше відбулися в Харкові в 1893 р. Нове Положення значно змінило порядок та склад виборців у порівнянні з вимогами Положення 1870 р. Зокрема, був знищений поділ виборців по розрядах (ліквідована куріальна виборча система), що зрівняло всіх виборців у правах. Але натомість було збільшено розмір майнового цензу – право голосу зберегли фізичні та юридичні особи, які володіли в Харкові нерухомістю не менш як на 1 500 руб. або ті, які утримували торговельно-промислові установи за купецькими свідоцтвами [445, с.142-148].

Унаслідок цього значна кількість дрібних домовласників, а це досить широкі верстви населення, була відсторонена від виборів, міське господарство опинилося в руках великих господарств і торговців. З-поміж виборців новий закон відсторонив і духівництво. Єпархіальному начальству надавалось право призначати тільки одного депутата в Думу. На правах гласного до Думи також входив голова повітової земської управи.

На виборах 1892 р. перемогу за кількістю гласних здобула інтелігенція. Міську Думу очолює купець Володимир Петрович Щелков, за час правління якого ускладнюються відносини з губернською владою. Проте обрана Дума не змінила ситуацію, а жодна справа не була доведена до кінця, через що вже в 1893 р. за рішенням губернатора в Харкові були проведені нові вибори. Зміни муніципального законодавства посилили контроль за діяльністю міської Думи з боку губернської адміністрації, звузили коло виборців. Посилити вплив дворянства в органах міського самоврядування Харкова не вдалось. Незадоволені новим Міським положенням дворяни бойкотували вибори [452, с. 15].

У 1893 р. вибори до Харківської Думи проходили протягом семи днів. Кандидати балотувались за допомогою методу отримання кульок. Такий спосіб виборів призвів до того, що з кожними виборчими зборами зменшувалась кількість виборців. Тому в цей рік кількість виборців, які приходили на збори, поступово знизилась з 488 до 294 депутатів. На останніх зборах до гласних

приходили особи, які отримали від 221 до 140 виборчих кульок. У цілому харків'яни проявили пасивність на цих виборах, Дума стала повністю «купецькою»: купці та почесні громадяни отримали 62 з 80 місць у Харківській Думі. Харківським головою стає представник купецтва Іван Тимофійович Голенищев-Кутузов [460, с. 10].

Згодом на виборах 1897 р. купці та почесні громадяни зберегли свою більшість, однак дворянська партія стала набувати чисельності. Це пояснюється тим, що думські вибори в м. Харкові 1897 р. проходили більш активно. До виборчих списків було внесено 1 819 осіб. З 796 осіб, які записались для участі у виборах, прийшло 726. Було обрано 52 гласних. Це свідчить про високу явку виборців та інтерес до позитивних змін у місті [343, с. 8].

Інтерес викликає той факт, що Міське положення 1892 р. містило дискримінаційні обмеження щодо єврейського населення. Незалежно від кількості виборців, їхня чисельність повинна була триматись 1/5 (20%) від складу Думи. На противагу Міському положенню 1870 р. кількість євреїв визначалась у 1/3 від загального складу Думи [493, с. 69 -70].

Тобто для євреїв нове законодавство вводило більш жорсткі обмеження щодо участі в роботі органів міського самоврядування. Вони не могли обиратись у міські гласні як представники інших національностей, а лише допускались до виконання цих обов'язків. З метою усунення можливих опозиційних настроїв в органах міського самоврядування законодавство дозволяло приймати євреїв на міську службу за вільним наймом, але тільки у межах єврейської осілості.

Дійсно, на початку ХХ ст. розлад станової структури та політизація тогочасного життя вплинули на трансформацію складу Харківської міської Думи. Причиною цього стали події 1905 р. Вже на виборах 1906 р. ключову роль мали не станові, а ідеологічні протиріччя. Наприклад, деякі купці приєднались до лібералів, однак такі найвпливовіші купці, як: І.К. Велитченко, П.П. Рижов, К.П. Уткін і Г.К. Уткін – приєдналися до консервативно-монархічної партії. Це свідчить про формування ідеологічної складової серед

гласних Харкова на початку ХХ ст., що є новою рисою тогочасних самоврядних структур міста.

Слід зауважити, що тільки з дозволу губернатора в офіційній частині «Харківських губернських відомостей» було надруковано офіційний список тих, хто мав право брати участь у виборах [21, арк. 5, 11]. Саме для проведення виборів гласних до міської Думи 1906 р., такі списки були надруковані в особовому додатку до офіційної частини № 127 «Харківських губернських відомостей» від 26 вересня 1905 р. Списки допущених до виборів мали затверджуватися губернатором. Кількість допущених виборців до виборів у 1906 р. сягала 2834 особи [21, арк. 10].

Відзначимо, що вибори до Харківської міської Думи 1906 р. проходили більш жваво і дійсно відбулись шляхом подачі закритих бюлетенів з іменами 80 кандидатів у гласні. Це полегшило виборцям доступ до виборів, а також зробило більш широким та вільним спосіб висування кандидатів. Харківську Думу в цей період очолює відомий вчений, громадський діяч Олександр Костянтинович Погорілко.

Цікаво, що ці вибори гласних відбувалися не за стандартними правилами (методом витягування кульок), а за списком. Дума вирішила необхідним змінити спосіб проведення виборчого процесу. Для цього Харківський міський голова О.К. Погорілко звернувся в письмовій формі до губернатора з пропозицією провести вибори до міської Думи не за допомогою кульок, як це було раніше, а списками, як в Санкт-Петербурзі. Своє прохання змінити систему голосування міський голова пояснював тим, що при голосуванні кульками від виборців вимагається не пряме виконання своїх обов'язків, тобто обирати, а навпаки – виключати. Така процедура, на думку О. К. Погорілка, могла супроводжуватися витрачанням великої кількості часу та іншими незручностями, пов'язаними з тривалістю виборчої процедури.

Тому, зробивши висновок, що обрання гласних за списками значно зручніше ніж вибори кульками, Харківська міська Дума на засіданні від

12 травня 1905 р. постановила клопотати про проведення виборів з 1906 р. за списками [21, арк. 1, 2].

Майже одразу губернатор направив це клопотання до Міністерства внутрішніх справ [21, арк. 3, 4]. Змінити процедури виборів гласних місто самостійно не могло. Це питання також не було в компетенції губернатора. Тільки Міністерство внутрішніх справ як загальноімперський керівний орган мало право надання такого дозволу. Відповіді від Міністерства внутрішніх справ не було. Тому через п'ять місяців, 26 листопада 1905 р., Харківський міський голова знов направив запит до губернатора, у якому нагадував про своє прохання від 15 червня 1905 р., а також повідомляв: 1) про постанову Харківської міської Думи від 28 вересня 1905 р. щодо проведення виборів гласних на наступне чотирьохріччя в одному виборчому зібранні; 2) про клопотання щодо проведення цих виборів за списками.

Одразу це клопотання губернатор передав до Міністерства внутрішніх справ. І тільки 12 грудня 1905 р. Харківська міська Дума отримала схвальну відповідь на нього [21, арк. 13, 14, 20]. Отже, наявність такого контролю з боку міністерства та губернатора додавала доволі довгу процедуру листувань.

З іншого боку, це свідчить про те, що офіційне листування забирало дуже багато часу, так потрібного для вирішення більш важливих питань у сфері розвитку міста, що пояснюється не бездіяльністю певних владних структур, а складністю самої процедури вирішення організаційних питань.

На прикладі виборів гласних 1906 р., бачимо, щоб вирішити питання про зміну процедури голосування Думі знадобилось більше ніж півроку. З огляду на те, що дане питання не мало великої значущості для вирішення конкретних питань розвитку міста та його благоустрою – це дуже нераціональне використання часу.

Також недоліком проведення виборів 1906 р. було те, що не одразу визначалась дата проведення виборчої процедури. Спочатку Харківська Дума пропонувала провести вибори 27 грудня 1905 р. з десятої години ранку. На цей запит губернатор відповів незадовільно і пропонував призначити дату виборів

на перші числа січня 1906 р., з огляду на те, що харків'яни не встигнуть підготуватись до виборів. У відповідь Дума призначила дату виборів на 15 січня 1906 р. А згодом Дума просила перенести дату виборів і призначити дату на 22 січня 1906 р., аргументуючи це необхідністю підготувати виборців й ознайомити їх з новим способом проведення виборчої процедури не кульками, а списками. На це клопотання Губернатор відповів позитивно [21, арк. 15-17, 22 -23].

Наступні вибори 1910 р. у Харкові були надзвичайно напруженими. Традиційно протистояли ліберальна група і праві політичні сили. Через непередбачувані обставини вибори 1910 р. проводилися двічі. 14 лютого 1910 р. на вибори з'явилися 1005 виборців, які обрали 80 гласних: від прогресивної групи було обрано 58 гласних, від правих – 22 гласних. Губернатор М.К. Катеринич був вкрай незадоволений такими результатами, тому вибори 14 лютого 1910 р. були скасовані.

На повторних виборах 2 травня 1910 р. також було обрано 80 гласних: від прогресивної групи – 73 особи, від правих – 7 гласних. Таким чином, бачимо повну поразку консерваторів. Серед обраних гласних 50 осіб мали вищу освіту [454, с. 23].

У цей час у цілому прослідковується зменшення ролі купецтва. Наприклад, порівняно з 1893 р., у 1914 р. питома вага купецтва серед виборців знизилась в 2,5 рази, а його представництво в Думі втричі. Зокрема, з 21 члена Харківської Управи в 1897 – 1914 рр. до купецтва відносились тільки 7 [448, с. 199]. Можна говорити про повну перемогу інтелігенції в Харківській міській Думі під керівництвом О.К. Погорілка у 1914 р. Ці вибори мали велике значення, оскільки харківська інтелігенція до цього часу ніколи не мала такого успіху в боротьбі з консерваторами на виборах у міську Думу.

Можна погодитись з думкою Ю.А. Белікова про те, що протягом другої половини XIX – початку XX ст. вплив харківського купецтва на самоуправління скоротився від практично абсолютного панування до втрати

своєї значимості як самостійної сили [427, с. 21-25]. Можливо, й купецтво втратило інтерес до участі в діяльності муніципальних органів влади Харкова.

З 1912 – 1914 рр. представник ліберально-демократичного крила Харківської Думи, викладач університету Дорофєєв Микола Євдокимович, фактично керує муніципальними органами через важку хворобу О.К. Погорілка. У 1914 р. лідер правого крила міської Думи, представник дворянства Іван Михайлович Бич-Лубенський, був обраний 18 вересня 1914 р. на посаду голови, проте відмовився від посади ще до затвердження міністра внутрішніх справ.

У надзвичайно складний період існування міста Харкова та всієї держави в соціально-економічному та політичному вимірах (1914 – грудень 1917 рр.) міським головою стає представник інтелігенції, відомий науковець і громадський діяч Дмитро Іванович Багалій.

15 квітня 1917 р. Тимчасовий уряд видав Постанову «Про проведення виборів гласних міських дум», а також «Тимчасові правила щодо проведення виборів гласних міських дум». Уперше в колишній Російській імперії впроваджувалось демократичне, пряме й рівне виборче право, обирати й бути обраним до органів міського самоврядування могли всі громадяни чоловічої та жіночої статі всіх національностей та віросповідань, які досягли 20 років, мешкали в даному місті або мали житло в ньому чи певне заняття, пов'язане з цим містом. До міської Думи Харкова вперше могли бути обрані особи, які не мешкали в місті, кількість гласних залежала від розміру міста й для Харкова мала складати 116 осіб [438, с. 105].

Одразу після надходження до Харкова «Тимчасових правил щодо проведення виборів гласних міських дум», почалась підготовка виборів до органів міського самоврядування за новим законодавством. Вже 26 квітня 1917 р. Харківська міська Дума ухвалила рішення про створення спеціального комітету з підготовки виборів, який очолював Д.І. Багалій. 9 липня 1917 р. в Харкові пройшли перші демократичні вибори, 13 липня були складені таблиці підрахунку голосів. 15 липня виборче діловодство офіційно було передано

губернському комісарові, а той, у свою чергу, 18 липня повідомив Управу, що з його боку протесту щодо законності проведення виборів немає [423, с. 120]. Таким чином, сформовані на підставі Міського положення 1892 р., цензові Дума і Управа перестали існувати.

З приходом до Харкова Добровольчої армії 25 червня 1919 р. всі декрети й постанови радянського уряду були скасовані, у зв'язку з цим відновлювалося функціонування Харківської міської Думи. У вересні 1919 р. почалася підготовка виборів до Харківської міської Думи, у листопаді 1919 р. вибори відбулися. 13 листопада 1919 р. список членів думи був затверджений і Дума приступила до роботи. Але відновлена Дума проіснувала лише місяць. 12 грудня 1919 р. до Харкова ввійшли більшовики, імперські органи міського самоврядування остаточно були ліквідовані, більшість гласних емігрували, а сама Дума виявилася знову розпущена. На цьому остаточно зупиняється пореформена історія муніципальних органів влади Харкова.

Таким чином, введення виборних органів муніципальної влади є проявом самостійності харків'ян. Але слід підкреслити, що з одного боку, систематичні вибори не були рівними. Виборці ділилися на три курії відповідно до розміру сплачуваних податків. Перевагу на виборах частіше отримували заможні представники торгового капіталу. Але, з іншого боку, діяла всестановість представництв в органах міського самоврядування, що сприяло веденню конструктивного діалогу управлінцями Харківської міської Думи, певній становій взаємоповазі та їх толерантному ставленню до потреб всіх соціальних категорій харків'ян.

Вважаємо, що період становлення та розвитку пореформених органів муніципальної влади Харкова є прогресивним явищем історії самоврядних структур тогочасної України та всієї Російської імперії, який мав не тільки типові, а й індивідуальні риси функціонування великих міст.

Система міського самоврядування Харкова кінця XIX – початку XX ст. змінювалась та вдосконалювалась, створювались власні регіональні особливості й традиції в контексті загальноімперських реформ Олександра II та

його наступників. До специфічних особливостей харківських органів муніципальної влади слід віднести: незважаючи на формально всестановий характер, установи міського управління м. Харкова знаходилися, в основному, у руках купецтва; дворянство та інтелігенція були обмежено представлені в місцевих органах управління; саме органи муніципальної влади Харкова створили умови для взаємодії представників різних верств суспільства, ліквідувавши його корпоративність; харківська місцева влада завжди відіграла важливу роль у більшості сфер життя міста Харкова.

2.2. Структура, склад, функції, контролюючі компетенції органів муніципальної влади та їх взаємодія з органами державного управління.

Впровадження міської реформи 1870 р. стало важливим чинником в розвитку муніципальних органів влади Харкова. У місті створюється розпорядчий орган – Харківська міська Дума та виконавчий орган – міська Управа, на які покладалися функції управління муніципальним господарством. Російські урядовці проголосили метою нової реформи надання умов міським жителям брати участь у веденні міського господарства, що мало стимулювати економічне підняття міст [513, с. 31].

Дійсно, необхідність нововведень у Харкові була зумовлена потребами розвитку міста, яке відіграло дуже важливу роль, у якому активно розвивалися промислове виробництво, торгівельні зв'язки, концентрувалася вільна робоча сила.

Структура Харківської міської Думи відповідала всеімперським вимогам: її члени обиралися на основі майнового цензу на 4 роки в кількості 30–72 гласних. До того ж, міська дума зі свого складу обирала на чотири роки міського голову, його заступника та членів управи. До складу міської Думи також входили загальні збори, підготовчі комісії та канцелярія.

За міським Положенням 1870 р. міський голова давав розпорядження про скликання Думи, визначав порядок денний дня засідань, під його особисту відповідальність друкувалися доповіді по справам, які мали розглядатися в

міській Думі. При цьому на посаду міського голови не могли обиратися особи духовного сану, представники судового відомства, чиновники казначейства, особи іудейського віросповідання. У свою чергу міський голова затверджувався Міністром внутрішніх справ з наданням зобов'язань очолювати і Думу, і Управу [445, с. 142-148; 234, с. 822]. Можливо, це не зовсім раціонально, з огляду на те, що голова міг критикувати діяльність Управи, вступати у певні суперечки. Можливо, кращим було б надати право Думі або Управі обирати собі іншого голову зі свого середовища.

Дозволялося скликати збори міської думи за ініціативою не менше однієї п'ятої всіх виборних гласних, які зобов'язувалися за три дні сповістити міського голову про суть обговорюваних питань [234, с. 825]. Для проведення чергових виборів і обрання членів міської Думи (гласних), скликалося міське виборче зібрання.

У випадках, коли рішення Управи могло суперечити закону, міський голова мав право припинити виконання цього рішення та доповісти губернатору. Міське положення 1870 р. давало право міському голові одноосібно приймати рішення з питань, які входили до компетенції та обговорення міської Управи. Тому очільнику була виділена основна роль в колегіальному обговоренні справ, натомість він не мав права без дозволу губернатора робити урядові або будь-які чиновницькі призначення [12, арк. 51-52]. Тобто, бачимо певну обмеженість дій міського Управління з боку губернської влади.

Харківський міський голова, а також самі гласні міської Думи могли вносити свої пропозиції щодо вирішення певних справ відповідно до вимог та заяв Управи, урядових органів, за проханням чи скаргами приватних осіб. Більшістю голосів вирішувались думські питання. У випадку рівності голосів перевагу мав голос голови. Таким чином, порівняно з дореформеним періодом компетенція міського громадського самоврядування розширювалась.

Функції харківських органів міського самоврядування були досить різноманітні та всебічні в контексті потреб міста. У цілому, закон чітко

визначав компетенції муніципальних органів влади за такими напрямками: побутовий, соціальний, економічний, культурно-просвітницький. Зокрема, Харківська Дума опікувалась благоустроєм міста: його зовнішнім упорядкуванням, улаштуванням ринків та базарів; заходами по забезпеченню провізією; опікувалась торгівлею та промисловістю; народною освітою; охороною здоров'я населення; улаштуванням за рахунок міста благодійних закладів, доглядом немічних, устроєм театрів, бібліотек, музеїв. Також утримувала пожежну охорону, поліцію, в'язниці, казарми. У межах наданих прав міське самоврядування обговорювало ці питання, приймало рішення та виконувало їх.

Також Харківська міська Дума володіла певними компетенціями, які входили до розряду виняткових, а саме: питання, пов'язані з виборами гласних міських Дум, формування відповідних органів; призначення утримання посадовим особам та визначенням його розміру; визначення та витрати міського бюджету; подання про затвердження змін в плані міста. Також треба зазначити, що преса мала змогу контролювати та критикувати діяльність гласних, оскільки засідання відбувались відкрито.

Окремою компетенцією Думи був всебічний і постійний контроль управлінців над єврейським населенням міста. Зокрема, здійснювалося:

- 1) Нагляд за діяльністю релігійних громад та контроль за єврейською категорією населення.

- 2) Контроль за фінансовою діяльністю громад, перевірка прибутково-витратних книг єврейської громади, зокрема; контроль за метричними книгами іудеїв. При виявленні помилок чи зловживань, муніципальні органи влади повинні були доповісти губернатору, який притягував винних до відповідальності [493. с. 71-72].

- 3) Фіскальний нагляд за закладами, які започатковувались або утримувались єврейською громадою населення.

Таким чином, єврейське населення всебічно контролювалося з боку влади, провідну роль у цьому процесі відігравали органи міського

самоврядування. У свою чергу, подібна діяльність муніципалітету контролювалась губернським керівництвом.

Важливою стороною Міського положення 1870 р. стало надання муніципальному суспільному управлінню порівняно широкої самостійності у веденні міського господарства та вирішенні місцевих справ. Органами нагляду за діяльністю міського самоврядування були губернатор, очолювана ним губернська присутність по міських справах, а також структури Міністерства внутрішніх справ [243, с. 831].

Міська Дума також обирала міського секретаря, голову та членів оціночної комісії, директора міського банку, членів торговельної депутації, скарбника Харківського благодійного товариства та депутата в Харківське поліцейне управління, членів облікового та позикового комітету контори державного банку, присяжних ціновщиків.

Треба додати, що згодом Харківська міська Дума обирала представника з військової повинності до міського присутствія, членів піклувальних рад міських просвітницьких та благодійних закладів, а також представників від міста до різних закладів, які одержували субсидії з міських коштів. Але губернатору належали остаточний контроль та нагляд за законністю дій членів міського самоврядування.

Простежується деяка двоякість у наданих повноваженнях муніципальним органам влади Харкова. З одного боку, в міському господарському управлінні важливу роль відігравали думські комісії, які складались з гласних. Іноді до участі запрошувались провідні спеціалісти. В основному, комісії займались складанням проєктів, доручених Думою. З думських комісій особливе значення мали ті, які проіснували тривалий час і перетворились в постійні органи міської Управи. До них належали такі комісії: оціночна, по нагляду за міськими установами, училищна, санітарна, музейна, садова, для ревізії та звітності міських установ. Ці комісії опікувались переважно питаннями благоустрою міста на постійній основі, щорічно звітували та затверджували кошториси на наступний рік, що сприяло частковій стабілізації умов життя харків'ян.

З іншого боку, найбільш важливі питання, як правило фінансові, затверджувались на рівні адміністрації губернатора, а в деяких випадках Міністерством внутрішніх справ. Наприклад, Харківський міський голова звітував перед губернатором про надходження державного податку [16, арк. 1-9].

Кількісний склад муніципальних органів влади не був постійним і весь час змінювався. Наприклад, особовий склад Харківської Думи на 1 січня 1888 р. нараховував 71 гласний, але з причини відмови одного гласного від даної посади, Дума 1888 р. працювала в кількості 70 гласних [358, с. 550]. На 1 січня 1889 р. Дума складалась теж із 70 гласних. Але після вибуття деяких з причини втрати майнового цензу та смерті, гласні Думи засідали в кількості 67 осіб [359, с. 438].

Відомо, що в 1889 р. було 50 засідань Харківської Думи, що на 14 засідань більше ніж у 1888 р. При цьому 7 засідань не відбулись з причини відсутності необхідної для кворуму кількості гласних [359, с. 441]. Це свідчить про певний нігілізм гласних та можливе штучне гальмування питань, які мали обговорюватися на засіданнях.

У порівнянні з попереднім періодом, чергові засідання Харківської Думи скликання 1910 – 1914 рр. та 1914 – 1917 рр. проводились стабільно двічі на місяць, після першого та п'ятнадцятого числа кожного місяця. Надзвичайні засідання проводились Думою за необхідності й лише з дозволу губернатора [33, арк. 515].

На окрему увагу заслуговує структура, склад та функції Харківської міської Управи, заснованої вперше 25 лютого 1871 р. на підставі Міського положення від 16 червня 1870 р. Вона визнавалась постійно діючим виконавчим органом міської Думи, складалась з міського голови та шести членів – представників дворян, купців та інтелігенції. Дума видавала інструкції, за якими розподілялись завдання та порядок роботи Управи та підлеглих їй органів. Члени Управи обирались Думою.

Слід зазначити, що за Міським положенням 1870 р., міська Управа як виконавчий орган міської Думи могла вступати в суперечки з нею та передавати спірні питання Губернатору для їх вирішення в Губернському по міським справам присутствію [541, с.75].

Термін повноважень та членів міської Управи становив чоти роки. Кожні два роки з міської Управи вибувала по черзі половина її членів, тобто кожні два роки змінювались три члени міської Управи, які заміщувались новими, але при цьому могли обиратись на другий термін.

Відповідно Харківська міська Управа мала 7 відділень: розпорядче, господарське, технічне, санітарне, відділення народної освіти, податків та зборів, військової повинності.

Розпорядче (перше) відділення Харківської Управи займалося діловодством. До компетенції його представників належало: призначення та звільнення службовців Управи; видача паспортів, відомств та свідоцтв; ревізія міського банку; застава нерухомого майна; судові справи; утримання міського управління, навчальних та освітніх закладів; сплата міських боргів; видача пенсій; облаштування камерно-вугільних складів для продажу й роздачі бідним мешканцям міста; опалення та освітлення в'язниць; утримання поліції, лікарень та санітарних частин; перевірка єврейських метричних книг; утримання скотобієнь; переписування журналів міської Думи та виготовлення з них копій для губернатора; друк та переписування журналів міської Управи [359, с. 22].

До складу Розпорядчого відділення Харківської Управи входили: міський повірений санітарний лікар, санітарний наглядач, архіваріус, міський аукціоніст. Всі вони робили особливі звіти про свою діяльність. Окремо Харківська Управа звітувала про діяльність Розпорядчого відділення: надавала статистичні дані переглянутих вхідних заяв та паперів; кількості виданих паспортів; купецьких відомств та свідоцтв; статистику зроблених оцінок нерухомого майна, створених грошових журналів та написаних журналів Думи та Управи; кількості перевірених єврейських книг та оштрафованих осіб [359, с. 23].

До складу другого – Санітарного відділення Харківської Управи входили: санітарний лікар, поліцейський наглядач, писар та 7 санітарних працівників. З ветеринарних питань Харківська Управа зверталась до ветеринарного лікаря. Всі питання стосовно Санітарного відділення вирішувались тільки санітарним лікарем або за його присутності чи особистої консультації. Прослідковується головна і майже єдина мета міського Санітарного відділення – боротьба з наявними в Харкові інфекційними захворюваннями й прийняття заходів з попередження та запобігання розвитку поширених хвороб серед харків'ян.

Також слід додати, що Санітарне відділення міської Управи опікувалось збиранням та розробкою статистичних даних щодо народжуваності та смертності; проводило дослідження харчових продуктів з метою виявлення їх якості тощо.

Третім відділенням Харківської міської Управи вважалось Господарське. До його складу входили: один член Управи, діловод, один писар, два наглядачі базарів. У розпорядженні Господарського відділення знаходилися витрати з таких питань: утримання міської пожежної команди; нагляд та утримання в господарському стані належного місту майна; утримання та надання всього необхідного будинку міського Управління.

Четверте відділення міської Управи – Розрахункове. До його складу входили: член Управи, який був завідувачем діловодства; член Управи, який був завідувачем касою, головний бухгалтер, два молодших бухгалтери, два помічники бухгалтерів, завідувач столом окладних зборів, його помічник, дев'ять писарів. Усього до складу Розрахункового відділення входило шість підрозділів (столів): 1-й відповідав за складання загальних міських кошторисів прибутків та витрат всієї контрольної частини всього розрахунку Управи; 2-й – розрахунок і діловодство взагалі з прибутків і видача дозволів для трактирних закладів; 3-й – розрахунок і діловодство по витратах; 4-й – видача торгових документів; 5-й – рахівництво й діловодство зі стягування окладних зборів, тобто: оціночного збору, державного податку і земських зборів з нерухомого майна міста Харкова; 6-й – збір з візницького промислу.

У цілому, функції Розрахункового відділення зводились до складання грошових звітів Харківської Управи; стягнення міських прибутків, спеціальних коштів і депозитів; проведення витрат з цих сум; видачі торгових документів, звітності стосовно цих документів; ведення книг про нерухоме майно; переводу майна від одного власника до іншого; видачі довідок, свідоцтв стосовно цього майна; складання платіжних повісток та окладних листів; видача дозволів на трактирні заклади; складання кошторисів прибутків та витрат [359, с. 104].

П'яте відділення Управи – Квартирне. До його складу входили: член Управи, діловод, помічник бухгалтера, писар, контролер роботи в міських казармах. Обов'язки даного відділення полягали в розміщенні по місту штабів і частин військ як постійно розташованих, так і тимчасових [359, с. 129].

Шосте відділення Харківської Управи – Технічне. До його складу входили: член Управи, архітектор, інженер, діловод, писар, кресляр, землемір. До компетенції діяльності даного відділення входили: архітектурні та інженерні відділи міських та приватних робіт, водопостачання, газоосвітлення та освітлення керосином вулиць міста, кінно-залізнична колія [359, с. 154].

Сьоме відділення Харківської Управи – Військової повинності, у складі якого були член Управи, діловод, два писаря. Ці представники опікувались: складанням списків за станами та щорічних списків призовників [359, с. 178].

Отже, розгалужена система організації Харківської Управи мала сприяти ефективній діяльності муніципалітету за відповідними напрямками роботи відділень.

Відомо, що Харківська Управа в 1888 і 1889 рр. складалась із 6 осіб. Міським головою на той час був І.Й. Фесенко. В Управі, крім цього, були затверджені такі посади: архітектор, інженер, санітарний лікар, санітарний наглядач, секретар Управи та Думи, помічник секретаря, землемір, кресляр, головний бухгалтер, повірений з міських справ, архіваріус. Одночасно входили до лікарняного відділення, але отримували жалування від міста: старший міський лікар, молодший міський лікар, понадштатний міський фельдшер,

наглядач. Даний перелік посад свідчить про те, що муніципальні органи влади намагались приділяти увагу санітарному контролю.

Статистичні дані свідчать, що протягом 1889 р. відбулось 267 засідань Харківської Управи. Під час цих засідань було розглянуто 1158 клопотань, заяв та доповідей, це на 201 менше ніж у 1888 р. [359, с. 3,4].

Наприклад, на засіданнях Харківської Управи в 1889 р. розглядалися такі питання: оренди торгових місць на базарах; оцінки нерухомого майна; проектів планів та фасадів приватних будівель; видавалися дозволи на дрібні ремонтні роботи; розглядалися заяви стосовно нічних притулків. Харківським міським головою та членами Управи щомісячно здійснювалась ревізія міської каси та каси Харківського міського купецького банку.

Досить цікавими та демократичними є пропозиції на шпальтах «Харківських Губернських Відомостей» стосовно того, що, за прикладом іноземних держав в місті повинні існувати спеціальні адміністрації, які візьмуть на себе відповідальність за ведення міського господарства і які будуть повністю відокремлені від муніципалітетів. А особи, які належать до міського управління чи їхні родичі до третього коліна, не мають право обіймати посади директорів та службовців таких адміністрацій. Дані пропозиції в умовах того часу є дійсно актуальними та ефективними задля застереження від фальсифікацій та удосконалення благоустрою міста [379, с. 12].

У другій половині 1880-х рр. простежується певний застій у вирішенні державних справ. Харківська міська Дума 1887-1891 рр., яка відрізнялась певним нігілізмом у здійсненні своїх обов'язків, менш ніж на третину складалась з купців та почесних громадян міста. За цей час господарство та фінансові справи міста опинились в катастрофічному стані. Стосовно цього цікавою є думка гласного Є.О. Гордієнка, який стверджував, що «незалежно від складу гласних справи в Харківській Думі розглядаються безладно, після доповідей починаються суперечки, гласні не дотримуються черги, говорять дуже багато, повторюючи одне і те ж саме кілька разів, без спокійного обговорення проблем. Відповідно головуючий засіданням не в змозі

розібратись у великій кількості думок, ставить питання на голосування. Голосування стосовно поставлених питань відбувається шляхом сидіння чи стояння. У такій ситуації справа вирішується позитивно, якщо для цього потрібно сидіти, по причині, що гласним лінь підійматись» [237, с.19].

З часом, імперська влада поставила питання про перегляд Міського положення 1870 р. Стосовно цього висловився Міністр внутрішніх справ П.М. Дурново у своєму висновку від 1 березня 1891 р., зазначивши основні недоліки, які, з його точки зору, існували в організації міських Дум, Управ, підготовчих та виконавчих комісій. Зокрема, Міністр наводив такі: надмірний склад Дум і часті їх збори; взяття участі в рішенні справ зацікавлених гласних; позбавлення права голосу на зборах Думи тих із членів Управи, які ввійшли до неї із загального складу виборців, а не з числа гласних.

Важливим недоліком П.М. Дурново визнавав і те, що гласні надмірно широко використовують власне право вносити на засіданнях пропозиції, які перевтілюються на думські диспути, на з'ясування яких витрачається дуже багато часу, а «все це, разом узяте, створює порядок речей вкрай незручний та невідгідний для успішної діяльності громадських закладів» [541, с.74-80].

Підкреслимо, що надалі в процесі підготовки міської контрреформи ці зауваження були враховані. Зокрема, Міське положення 1892 р. звузило коло виборців, збільшило майновий ценз, зменшило число гласних, посилило контроль за діяльністю Думи. Присутність гласних на засіданнях стає обов'язковою. Засідання відбувалися 4 – 24 рази на рік.

На окрему увагу заслуговує система відносин керівників харківської муніципальної влади з губернатором, яка простежується за їх листуванням та звітуванням. Як правило, харківський міський голова робив запит щодо визначеної проблеми до губернатора, а той, у свою чергу, до Міністерства внутрішніх справ. Зворотній зв'язок був таким же: Міністерство внутрішніх справ надавало відповідь губернатору, а той, в свою чергу, інформував міського голову, Думу чи Управу. Таким чином, Харківська міська Дума не була повноцінно самостійним органом правління і, за своєю сутністю, була повністю

підконтрольна та підзвітна Губернатору, а також Міністерству внутрішніх справ.

Наприклад, введення нових посад у міському Управлінні відбувалось з дозволу Міністра внутрішніх справ. Такий дозвіл надходив спочатку до губернатора, а той передавав його місту [12, арк. 59, 60]. Отже, деякі питання вирішувалися під наглядом центральної влади, що також значно обмежувало сферу діяльності та самостійність муніципальних установ.

Натомість велика кількість справ, у тому числі річні кошториси, вирішувались Харківською Думою остаточно і не потребували додаткового затвердження. У цьому випадку губернатор мав лише наглядові функції щодо законності дій органів міського самоврядування.

Усі копії постанов Думи надавались Губернському Присутствію, яке в свою чергу стежило за правильністю прийняття постанов і мало право відмінити деякі з них, з огляду на їх незаконність.

Наприклад, 8 березня 1913 р. Харківська Дума постановила про організацію особливого виконавчого органу – Управління на чолі кожного промислового підприємства та затвердження Інструкції для Управління. Цю постанову Харківської Думи було скасовано 13 травня 1913 р. Губернським Присутствієм [249, с. 1] через такі причини: 1) згідно зі ст. 95 Міського Положення ведення міського господарства покладалося на міську Управу; хоча згідно зі ст. 105 Міського положення міська Управа з метою поліпшення управління міським майном та підприємствами, а також з метою виконання обов'язків, для яких потребувалася особлива підготовка, мала право запрошувати осіб, які не були гласними Думи. Та все одно виконавча влада покладалася тільки на міську Управу. З огляду на утворення колегіального виконавчого органу – Управління, вся влада по здійсненню управлінських функцій окремих підприємств покладалася на нього. 2) Інструкція, яку прийняла Харківська Дума для нового колегіального виконавчого органу – Управління – містила в собі норми, які не були законними. Зокрема, інструкція

для Управління надавала право призначати та звільняти посадових осіб, що було незаконним згідно зі ст. 105 Міського Положення [33, арк. 117].

Також Харківська міська Дума 14 грудня 1916 р. постановила запрошувати на свої засідання представників деяких громадських організацій недержавного управління. Згідно зі ст. 69 Міського положення. Губернське з земським та міських справ Присутствіє відмінило дану постанову, з огляду на те, що право запрошувати сторонніх на засідання Думи має винятково міський голова. Дума такого права не мала [12, арк. 23]. Це свідчить про виняткові компетенції міського голови, які залишались за ним, незважаючи на певну підпорядкованість губернатору.

У свою чергу постанови Харківської Думи не були остаточними нормативними актами, будь-яке рішення Думи мало бути ухвалене вищою інстанцією – губернатором або Губернським Присутствієм, що свідчить про певну залежність муніципальної влади на місцях, бюрократизацію та значний контроль над рішеннями Думи. На своїх засіданнях Харківська Дума могла прийняти незаконне рішення через причину ігнорування закону або недостатньої обізнаності в справах юриспруденції.

Відповідно Губернське Присутствіє слідкувало за законністю прийнятих рішень на місцях, і в разі виявлення недотримання закону відміняла Думські постанови. Те, що Дума могла прийняти постанову, яка не відповідала Міському положенню, не було радикальною помилкою, адже це виявлялося природним з огляду на те, що гласні Думи не були юристами, а тому помилковість прийнятих рішень була цілком ймовірною.

Таким чином, система взаємовідносин на рівнях міська Управа – Харківська міська Дума – губернатор не була позбавлена недоліків. З огляду на недостатність досвіду роботи, природно, що гласні Харківської Думи іноді приймали постанови, які суперечили тогочасному законодавству. Але можна виділити інший аспект цієї справи – поступовий розвиток правових відносин між владними структурами міста та губернії, а в цілому – всієї держави.

Отже, зі створенням установ міського управління вирішення багатьох питань харків'ян було перенесено з центру на місця. У Харкові за Міським положенням 1870 р. була закладена система муніципальних органів влади, з чіткою структурою та управлінським складом, на яку покладалися різноманітні функції.

Розпорядчий орган – Харківська Дума та виконавчий орган – міська Управа мали тісні взаємозв'язки щодо опікування муніципальним господарством. Центральною фігурою муніципальної влади міста був міський голова, який очолював і Думу, і Управу, координував їхню роботу і мав досить широкі повноваження. На гласних думських комісії покладалися всебічні контролюючі, соціально-економічні, побутові та культурно-просвітницькі зобов'язання з покращення умов життя харків'ян.

За напрямками своєї діяльності Харківська Управа мала розгалужену систему з 7 відділень: розпорядче, господарське, технічне, санітарне, відділення народної освіти, податків та зборів, військової повинності. До цих відділень ввійшли міський санітарний лікар, архіваріус, діловод, аукціоніст, поліцейський наглядач, писарі, наглядачі базарів, контролер роботи в міських казармах, інженер, кресляр, землемір, що свідчить про широкий спектр завдань та обов'язків членів муніципальних органів влади. Створення такої кількості різноманітних відділень мало сприяти якісному, швидкому та ефективному наданню допомоги харків'янам в їхніх потребах на місцях.

Серед головних надбань Харківської міської Думи та Управи у зазначений хронологічний період можна вважати: створення дієвої системи муніципальної влади з розгалуженими підвідомствами та відділеннями; відкритість засідань Думи з присутністю преси; друкування на розгляд громадськості своїх численних фінансових звітів; набуття досвіду управління на ниві самоврядування, виховання управлінської еліти Харкова, здійснення кроків щодо покращення побутових умов харків'ян та намагання вирішення основних проблем благоустрою. Серед недоліків вважаємо: відсутність високопрофесійних кадрів серед управлінців, фінансові обмеження та у зв'язку

з цим другорядність важливих проблем міста; певні випадки непорозуміння між Управою та Думою.

2.3. Особливості діяльності харківського самоврядування у період суспільно-політичних трансформацій 1914-1919 рр.

Суспільно-політичні трансформації 1914 – грудня 1919 рр. вплинули на специфіку діяльності органів муніципальної влади всієї Російської імперії. На місцях відбувалось швидка переорієнтація основних потреб та втілення першочергових завдань з боку самоврядування відповідно до потреб воєнного часу, революцій та громадянської війни.

З початком бойових дій Першої світової війни відбулися надзвичайні засідання Харківської Думи, на яких розглядались невідкладні питання воєнного часу. У цей складний час міським головою стає видатний науковець, громадський діяч Дмитро Іванович Багалій (грудень 1914 – 1917 рр.). Харків, транспортний центр зі стратегічно важливим потенціалом залізничних шляхів, промисловими можливостями, швидко адаптувався до нових потреб держави, а муніципальна влада міста зіграла першочергову роль у суспільно-політичних процесах цього періоду [502, с. 81].

Першим, хто взяв на себе організацію допомоги біженцям на території Російської імперії, стали громадські інституції. 8-9 серпня 1914 р. у Москві було утворено «Всеросійський союз міст» (далі – ВСМ) на чолі з М.В. Челноковим. У своєму складі ВСМ мав 68 відділень в Україні. У серпні 1914 р. Харків став одним із 140 міст Росії, які вступили до ВСМ [469, с. 46].

Масове прибуття біженців у Харків із західного театру воєнних дій розпочалося у липні-серпні 1915 р., досягло максимуму у вересні-жовтні 1915 р. Протягом липня – грудня 1915 р. через залізничний вузол Харкова прослідувало 366435 біженців [469, с. 38]. Харківщина за кількістю розміщених біженців була другою серед українських губерній і п'ятою серед решти місцевостей імперії [469, с. 40]. Лише у Харкові було зареєстровано станом на

листопад 1915 р. 30168 біженців. За рік кількість збільшилась до 45987 [469, с. 43].

Першочергове питання, яке постає серед представників муніципальної влади в умовах війни, стає допомога пораненим. У своїх доповідях у серпні 1914 р. члени Харківської міської Управи акцентували увагу на тому, що м. Харків є великим центром, котрий розташований на перехресті великої кількості залізничних доріг, а тому зосереджує чимало хворих та поранених військовослужбовців. На їхню думку, необхідно було заздалегідь попідкуватись про підготовку госпітальних приміщень для негайного прийому та лікування поранених [267, с. 1-3].

Харківська Управа звертала увагу на те, що хоча всі основні фінансові питання з облаштування лікарняних приміщень та лікування поранених бере на себе всеімперське «Військове відомство» (інституція з замовлення товарів на потреби війни), але й міське управління повинно взяти на себе ряд зобов'язань задля сприяння швидшому вирішенню основних проблем.

На систематичних екстрених засіданнях 1914 р. Харківська Управа визначила конкретні заходи міста з допомоги пораненим солдатам. А саме: 1) Надати в міських Олександрійській та Миколаївській лікарнях 250 місць для лікування поранених та хворих солдат; 2) облаштувати та утримувати госпіталь на 100 місць в одному з міських приміщень; 3) надати великі міські приміщення – двоповерхові училища, у яких військове відомство та інші організації за рахунок власних коштів можуть облаштувати госпіталі для лікування поранених та хворих солдат; 4) для прийому солдат поповнити лікарняний інвентар, запаси білизни і запросити додатковий персонал. Члени Харківської Управи при цьому зазначили, що облаштування 350 нових лікарняних місць обійдеться в суму 12 000 руб., утримання хворих приблизно – 21 000 руб. на місяць. Унаслідок цього харківська Управа запропонувала Думі асигнувати для лікування військовослужбовців 100 000 руб. [267, с. 1-3].

Також Харківська Управа неодноразово визнавала, що на муніципальні органи влади покладено моральне зобов'язання надати якомога більшу

кількість приміщень для розташування та лікування поранених за рахунок відомств Червоного Хреста та інших організацій. Харківська Управа погодилася задля таких цілей виділити будівлю училища з великими приміщеннями – Пушкінське, Миколаївське, Батуринське, у кожному з яких можна було розмістити 200 – 300 осіб, загалом – 1 000 осіб. Порухення нормального режиму занять оправдувалося надзвичайними обставинами часу.

Окрім цього, гласні опікувалися підготовкою медичних кадрів для надання своєчасної допомоги пораненим. Тому харківська Управа дозволила «Медичному товариству» організувати заняття по догляду за хворими в межах місячного курсу в приміщеннях Олександрійської та Миколаївської лікарень. Ці курси мали підготувати вкрай потрібні на той час кадри санітарно-медичних робітників [267. с. 1-3; 33, арк. 435, 436].

У серпні – на початку вересня 1914 р. було проведено майже щоденні цикли засідань гласних (позачергові збори в умовах надзвичайної ситуації). Так, надзвичайне засідання Харківської міської Думи від 25 серпня 1914 р. повністю було присвячено подіям Першої світової війни та вирішенню проблем, пов'язаних з нею. На даному засіданні Дума постановила:

1) Взяти участь у допомозі пораненим та хворим, прибулим до м. Харкова. Для цього було асигновано Управі на перший час 15 000 руб.

2) Приєднатись до «Всеросійського союзу міст допомоги пораненим та хворим солдатам» – впливового громадського об'єднання добродійного характеру задля допомоги імперській армії в питаннях організації тилу. Харків асигнував на його діяльність 10 000 руб. Слід відзначити, що Харківська Дума також приєдналась до клопотання ВСМ про необхідність припинити продаж алкогольних напоїв під час воєнних дій з метою попередження пияцтва серед військових та як захід, спрямований на турботу про здоров'я громадян [33, арк. 453, 454].

3) Вжити заходів для організації з'їзду представників міст Харківської губернії для вирішення проблем, пов'язаних з війною.

Отже, муніципальні органи влади Харкова розпочали відразу активно діяти в умовах війни на вседержавному рівні, реагуючи, за можливістю, на надзвичайну ситуацію, приєднуючись до роботи загальноімперських новостворених організацій.

Крім цього, у 1914 р. міський голова та гласні звернулись до мешканців м. Харкова з наступним проханням: «Громадяни м. Харкова, пораненим необхідна негайна і дієва допомога. Тільки одними грошима допомогти неможливо. Раптовість подій потребує іншого. Потрібні ліжка, подушки, білизна. Міська Дума звертається до населення з проханням виконати свій громадянський обов'язок. Несіть сьогодні ж ліжка, подушки, матраци, білизну до міської Управи. Не соромтесь незначного розміру допомоги» [33, арк. 443]. Таким чином, простежується організаційна роль Думи серед мешканців Харкова в агітації надання допомоги пораненим військовим та дієві кроки в підготовці та збільшенні приміщень і лікарняних місць для потреб в умовах війни.

Вже наступного дня на засіданні Думи від 26 серпня 1914 р. також розглядалися проблеми воєнного часу та можливості використання приміщень, будівель у Харкові задля потреб військового часу. Дума постановила надати такі ресурси: 1) задовольнити пропозицію Харківського «Медичного товариства» щодо надання міському Управлінню приміщення притулку імені Франковського В.А. виключно для поранених та хворих військових; облаштувати в цьому приміщенні госпіталь для поранених військових на 150 лікарняних місць; асигнувати додатковий кредит у розмірі 20 000 руб. для збільшення лікарняних місць та утримання 50 хворих протягом 4 місяців; 2) у школі імені Гельферіх облаштувати лікарню для поранених та хворих; 3) з огляду на надзвичайні обставини військового часу виключити з кошторису витрати, які не є особливо необхідними.

1 вересня 1914 р. до виконання своїх повноважень приступила новообрана Харківська Дума в складі 80 осіб. На окрему увагу заслуговує засідання Харківської Думи від 4 вересня 1914 р., на якій були присутні 70

гласних. Члени Думи розібрали декілька незначних питань: виділення суми в розмірі 10 000 руб. – внесок для вступу до «Всеросійського союзу міст допомоги пораненим та хворим солдатам» до позики у Міському купецькому банку; виділення грошової допомоги родині лікаря Олександрійської лікарні. І особливо довго на цьому засіданні Думи розглядалось питання про збільшення заробітної платні міському голові.

Деяка частина гласних висловила думку про незадовільність такого рішення, з огляду на надзвичайний стан у державі. А тому дане питання було поставлене на голосування, у результаті якого більшість гласних проголосувало за збільшення цієї грошової суми. Дума прийняла рішення про збільшення заробітної платні міському голові з 8 000 руб. до 12 000 руб. на рік [33, арк. 471, 471 зв.].

Отже, в умовах ведення бойових дій на фронтах Першої світової війни, прибуття до Харкова великої кількості біженців, хворих та поранених військовослужбовців, такі фінансові рішення Думи не були вкрай необхідними, значущими та актуальними. Такі постанови муніципальних органів влади можна охарактеризувати як ті, що відверто ігнорують проблеми харків'ян та умови воєнного часу.

Наступне надзвичайне засідання Харківської Думи від 11 вересня 1914 р. в присутності 68 гласних було присвячене вже винятково питанням, пов'язаним з війною. На цьому засіданні Харківська Дума постановила клопотати перед ВСМ у Москві про: 1) надання грошової суми в розмірі 645 000 руб. (з правом не повертати дані гроші) на облаштування госпіталю у Харкові на 1 500 лікарняних місць; 2) надання грошової суми в розмірі 120 000 руб. (з правом не повертати дані гроші) на устрій та утримання міських евакуаційних пунктів; 3) надання 243 000 руб. (з правом не повертати дані гроші) на утримання 600 госпітальних місць та облаштування ще 250 місць для лікування. У цілому Харківська Дума мала отримати допомогу на загальну суму в розмірі 1 008 000 руб. [33, арк. 279 -279 зв.].

Отже, при вступі м. Харкова до ВСМ Дума виплатила новоствореній громадській інституції членські внески в грошовій сумі 10 000 руб. Натомість отримала право клопотати про надання величезної допомоги в розмірі більше 1 000 000 руб. Стати членом такої організації було, дійсно, корисно для міста і, напевно, для гласних Харківської Думи та Управи, з огляду на відсутність кошторисів витрат такої величезної суми. Офіційно невідомо скільки грошей дійсно було виділено на потреби воєнного часу, і саме це дає підстави підозрювати тогочасне міське Управління в можливих порушеннях посадової доброчесності.

Крім вирішення господарсько-побутових проблем, гласні опікувалися й вшануванням пам'яті загиблих воїнів. Наприклад, на черговому засіданні від 10 жовтня 1914 р. Харківська Дума постановила доручити Управі виділити ділянку на Кирило-Мефодіївському кладовищі для безоплатних могил воїнам, які брали участь у Першій світовій війні. У майбутньому планувалося встановити братський пам'ятник у вигляді каплиці на честь воїнів Першої світової війни [33, арк. 500]. Міська влада опікувалась і моральною складовою стану військових, фінансуючи агітаційні матеріали та елементи державної пропаганди [79, арк. 7].

Безперечно, харківські муніципальні органи влади з початком Першої світової війни взяли на себе відповідальність за вирішення низки зобов'язань, які постали в даний період перед містом та його мешканцями. Майже кожне Думське засідання було пов'язане винятково з вирішенням питань воєнного часу. За сприяння Харківської Думи місто взяло участь в допомозі пораненим та хворим, які поступали до Харкова, асигнувались немалі грошові суми на ці потреби. Харків приєднався до «Всеросійського союзу міст по наданні допомоги пораненим та хворим солдатам».

Слід відзначити, що в умовах війни Харківська Дума опікувалась не лише питаннями надзвичайного воєнного стану. Одночасно розглядались поточні проблеми міста: освіта та вибори посадових осіб, встановлення заробітної платні чиновникам, раціональність позик; життєво необхідні питання цін на

продукти, утримання хлібопекарень, кондитерських, кофейних закладів, відкриття базарів та площ; побутові питання каналізації та водогону [33, арк. 515, 526, 535, 553, 569].

У листі Харківського міського голови Харківському губернатору від 02 грудня 1915 р. порушувалося питання про забезпечення міста питною водою в умовах того, що багато громадських і приватних будівель зайняті під лазарети, у місті квартирується значна кількість військ, а приватні будинки переповнені великою кількістю біженців. Виникали побоювання перебоїв водопостачання, ймовірність спалаху епідемій тифу та холери. При цьому підкреслювалося, що водопостачання міста засновано майже виключно на свердловинах. А тому необхідно до весни 1916 р. пустити в дію цілий ряд нових бурових свердловин, що живлять водогін, а для цього треба придбати електромотори й відцентровані насоси. Міський голова просив губернатора порушити питання перед Військовим міністром про видачу дозволу на замовлення 12 відцентрованих насосів акціонерному товариству Сумських машинобудівних заводів і такої ж кількості електромоторів Акціонерному електричному товариству «Динамо» потужністю від 5 до 40 кінських сил [13, арк. 11-12].

Дійсно, з початком воєнних подій та з їх тривалістю постає значна кількість проблем, які лягають на плечі муніципальної влади: забезпечення лікарняних приміщень для хворих та поранених військових; вирішення питань квартирування солдат та військовослужбовців; вирішення проблеми нестачі медикаментів та додаткового медичного персоналу; нестача основних продуктів харчування (борошна, хліба); збільшення смертності, а тому і виникнення питань додаткової допомоги сиротам та вдовам військових; припинення активного вирішення будь-яких питань благоустрою міста, а тому консервування проблем задовільного санітарного стану води, каналізації, водопостачання лікарень та житлових приміщень; інфекційні захворювання; значне зниження рівня життя пересічних харків'ян.

Економічно потенційне місто не залишалось осторонь промислової мобілізації для потреб Першої світової війни. Харківський обласний військово-промисловий комітет було утворено 30 травня 1915 р. при Раді з'їзду гірничих промисловців Півдня Росії з метою надання допомоги царській владі в справі мобілізації промисловості для ведення Першої світової війни [178, арк.1-2]. Харківський обласний промисловий комітет діяв на основі Положення про воєнно-промислові комітети від 2 серпня 1915 р. і підпорядковувався Центральному воєнно-промисловому комітету м. Москви.

До функцій Харківського комітету входило: сприяння постачанню армії предметами озброєння й спорядження, шляхом виконання воєнних заказів, отриманих від Центрального воєнно-промислового комітету або від військового відомства. Харківський обласний воєнно-промисловий комітет мав велику кількість відділів, тобто досить розгалужену мережу, а також тісно взаємодіяв з Центральним воєнно-промисловим комітетом [171, арк.4].

Із середини 1917 р. діяльність комітету стала згортатись. Вже 30 травня 1917 р. вступила в дія Ліквідаційна комісія у справах Харківського обласного воєнно-промислового комітету, яка займалась ліквідацією всього майна комітету. Влітку 1919 р., під час окупації Харкова денікінськими військами діяльність Харківського воєнно-промислового комітету біло відновлено, до компетенцій входило обслуговування денікінських військ. Зі встановлення радянської влади в Україні Радами робітничо-селянських депутатів було видано декрет від 15 листопада 1919 р. про ліквідацію воєнно-промислових комітетів [208, арк.1-2].

В умовах фінансових витрат на потреби військового часу, суспільно-політичних трансформацій значною проблемою Харківська Дума вбачала в подорожчанні життя взагалі. Це неминуче ставило перед міським Управлінням питання збільшення заробітної платні гласним. Виходить, що основною проблемою, яка потребувала швидшого позитивного вирішення була проблема нестачі коштів. А тому для її подолання муніципальна влада мала терміново знайти джерела грошового прибутку.

Одним з основних таких джерел Харківське міське Управління вбачало в підвищенні тарифів міським підприємствам. У зв'язку з надзвичайними обставинами воєнного часу, дане питання постало перед гласними в січні 1916 р. та детально розглядалось на засіданнях Управи, Трамвайно-освітлювальної, Водогінно-каналізаційної та Фінансової Комісії.

Зокрема, у березні 1916 р. до Харківської міської Думи було внесено пропозицію про підвищення тарифних ставок міським підприємствам залізничних доріг, електричній станції та об'єктам каналізації. При цьому збільшення тарифів пропонувалось тільки на період воєнних дій, як захід надзвичайного характеру з метою покриття збільшення витрат міста, пов'язаних з потребами війни [245, с. 1]. На засіданнях 28 і 30 березня 1916 р. Харківська Дума детально та всебічно розглядала дане питання і прийняла постанову про принципову необхідність підвищення тарифних ставок міським підприємствам [10, арк. 24].

Окрім даного джерела міських прибутків, Харківська Дума розглядала й інші варіанти. Зокрема, фінансова Комісія надала Думі такі пропозиції з покращення бюджету міста: 1) надання міських земель для випасання худоби в довготривалу оренду з наданням права будівництва на цих землях; 2) розширення фінансових прав міста; 3) розширення поподного збору; 4) повернення витрат, пов'язаних з потребами воєнного стану; 5) розширення міських підприємств та зниження їх експлуатаційного коефіцієнту [10, арк. 24]

Також Фінансова Комісія запропонувала три варіанти найпростіших заходів, які неминуче мали принести фінансові результати: 1) введення мастильного збору з власників будинків; 2) скорочення кошторисних витрат та перевитрат на 1916 р.; 3) розробка заходів з підвищення чистого прибутку Міського купецького банку [10, арк. 24 зв.]. Дані пропозиції Фінансової Комісії Харківська Управа розкритикувала, назвавши їх такими, що потребують детального розгляду. Це свідчить про протилежність думок між гласними та представниками Фінансової Комісії, можливо, зачіпання станових та власних інтересів гласних.

В умовах війни муніципальні органи влади знаходили можливість розглядати й клопотання мешканців міста. Зокрема, Постановою від 3 грудня 1915 р. Харківська міська Дума за клопотання мешканців міста дозволила заводу з виробництва чашок придбати різдвяні подарунки для воїнів передових позицій тих полків, які в мирний час знаходились у м. Харкові. Організація збору була доручена виконавчій комісії, що піклувалася сім'ями запасних нижніх чинів, призваних до лав армії й флоту. Дума асигнувала на ці різдвяні подарунки 500 руб. [32, арк. 58].

У тогочасних умовах зростання цін та інфляції, питання про «подорожчання життя» було досить актуальним. Зокрема, на засіданні від 16 січня 1917 р. Харківська Дума розглянула питання про видачу грошової допомоги в 1917 р. міським службовцям та робітникам на подорожчання життя. Це пояснювалося тим, що з початком війни ціни на тарифи та продовольчі товари збільшились. Харківська Дума вирішила це питання таким чином: з початку 1916 р. видавались тимчасові грошові допомоги, згодом розмір їх було збільшено і видача була продовжена на весь 1917 р. При цьому Харківська Управа заявила, що для цих цілей знадобиться 1 000 000 руб., а Дума постановила збільшити цю суму до 1 500 000 руб. [12, арк. 84 зв].

Досить гостро під час Першої світової війни постало питання нестачі в м. Харкові основних продуктів харчування, тому дане питання не могло залишатись осторонь Думських засідань. 17 лютого 1917 р. на своєму черговому засіданні гласні Думи зробили заяву про необхідність прийняття екстрених заходів із забезпечення харків'ян хлібом, оскільки недостатність його в магазинах вже викликала паніку серед мешканців міста (велика кількість хліба вивозилась армії). 6 лютого 1917 р. Харківська Дума вже направляла клопотання до губернатора щодо здійснення розпорядження про відміну вивозу хліба.

Зі сторони губернатора було визнано неможливим зробити дане розпорядження, але натомість були вжиті заходи по ввезенню зерна до міста. Міський голова Д.І. Багалій та деякі гласні пропонували клопотати перед

імперським урядом, щоб той узяв на себе відповідальність по нестачі хліба в місті та почав піклуватися про постачання борошна хоча б в мінімальних розмірах. Дане засідання Харківська Дума завершила такими постановами: 1) у разі непостачання до м. Харкова запасів зерна та борошна протягом найближчих днів, клопотати перед губернатором про надання потрібної кількості борошна з інтендантських складів; 2) клопотати перед урядом, щоб той взяв на себе відповідальність за постачання м. Харкову борошна в мінімальній кількості – 300 000 пудів щомісячно, з огляду на значну кількість в місті заводів, які працюють на оборону країни, розквартирування лазаретів для хворих та поранених солдатів; велику кількість біженців та опікуваних містом сімей військових [12, арк. 195 зв., 196].

Не зважаючи на обмеження коштів, нестачу хліба та ресурсів, гласні обговорюють та приймають рішення, які надають можливість харків'янам не голодувати та бути певною мірою захищеними.

З метою фінансової підтримки міста, Дума здійснює непопулярну політику підвищення цін на тарифи, що може розглядатися як наслідок подорожчання життя та необхідність стабілізувати фінансову ситуацію міста у реаліях того часу. На вже згаданому засіданні 17 лютого 1917 р. члени Харківської Думи розглянули проблеми не лише воєнного часу, а й мирного життя. Зокрема, були підвищені тарифи за користування каналізацією учбовими установами. Харківська Дума постановила, що ті повинні платити на загальних засадах [12, арк. 196 зв.].

Звичайно, революційні події лютого 1917 р. не минули міського управління Харкова. Після того, як Харківський міський голова Д.І. Багалій 1 березня 1917 р. отримав від Голови Державної Думи телеграму з Петрограду про те, що вся повнота урядової влади переходить до виконавчого Комітету Державної Думи, вже 3 березня 1917 р. відбулося надзвичайне засідання Харківської міської Думи. Основне питання, яке потребувало негайного вирішення, – визначення вектору підтримки чи протистояння новій владі.

Поряд з основним питанням стояли і другорядні, які могли вирішитись тільки за умови позитивного розв'язання основного питання.

Перед всіма міськими Думами, у тому числі й перед Харківською постав вибір надзвичайної важливості. Тому Думські засідання всіх міст Російської імперії в цей момент можна вважати державотворчими. Від рішень місцевої влади абсолютно всіх рівнів залежала доля монархічної імперської влади. Прихильність великих міст виконавчому Комітету Державної Думи та виконання законодавчих норм нової влади забезпечували абсолютну її підтримку. І, навпаки, протест проти діяльності виконавчого Комітету та радикальних урядових змін вплинув на подальшу долю монархії.

Слід зазначити, що харківські муніципальні органи влади були лояльними новій владі, про що Харківська Дума постановила на своєму надзвичайному засіданні від 3 березня 1917 р. [12, арк. 216]. Події лютого-березня 1917 р. ставили доволі конкретні питання й потребували чітких відповідей і рішень від Дум всіх міст, у тому числі й Харківської. На дані питання, поставлені революційними подіями, Харківська міська Дума, Управа, міський голова Д.І. Багалій одноголосно відповіли, що не тільки повністю визнають нову владу, а й всебічно підтримують новий державний устрій [75, арк.7].

Деякі гласні Харківської Думи виступили на цьому історичному засіданні зі словами абсолютної підтримки нового державного устрою та нової влади, деякі зазначали, що залишаються монархістами, але задля швидшого та переможного завершення війни приєднуються до думки міського голови. І вже на засіданні від 9 березня 1917 р. Харківська Дума розглянула питання про обрання спеціальної комісії з розробки заходів по увіковіченню подій, які привели до народної свободи в державі [12, арк. 237].

Під час революційних подій лютого 1917 р. харківські муніципальні органи влади забезпечили повну підтримку новій владі – виконавчому Комітету Державної Думи. Одразу Харківська Дума поставила відповідальне завдання увіковічення революційних подій. З цього моменту головними питаннями

думських засідань були: перейменування площ, державних закладів (будинку для інвалідів, будинку Науки, державних училищ та міської лікарні).

У цілому, в Харківській Думі розглядалось безліч пропозицій з цього питання, гласні один за одним вносили свої пропозиції до розгляду: обов'язково увіковічити пам'ять «величного борця за свободу» Л.М. Толстого; Павловську площу перейменувати в «Площу Л.М. Толстого»; перейменувати Миколаївську площу в «Площу народної свободи» або «Площу звільнення»; назвати будинок для інвалідів «Будинок в пам'ять подій 28 лютого»; Народний Будинок Науки перейменувати в «Народний будинок науки в пам'ять подій 28 лютого»; нове державне училище імені Цесаревича Олексія та Імператора Миколи II перейменувати на честь подій жовтня 1906 р. та лютого 1917 р. Міський голова Д.І. Багалій запропонував навіть перейменувати міську лікарню імені колишнього губернатора Д.М. Крапоткіна [12, арк. 239, 239 зв.].

Такі рішення повноцінно можна назвати неактуальними для харків'ян та розвитку міста взагалі. Якщо взяти до уваги складність життя всього населення: наявність великої кількості хворих та поранених військових, нестачу медикаментів, медичного персоналу та продуктів харчування в умовах подій Першої світової війни, захворюваність та смертність мирного населення з огляду на незадовільні санітарні умови лікарень, житлових приміщень, водопостачання та каналізації – обговорення даних проблем в Харківській Думі взагалі є наругою над проблемами міста та його мешканців. Знову бачимо, що Харківська Дума займалася вирішенням потреб другорядної необхідності, пласт основних проблем та потреб міста залишався осторонь діяльності муніципальної влади.

На засіданні Харківської Думи від 13 березня 1917 р. гласні прийняли рішення про передання спеціальній комісії всіх матеріалів, фотографій та спогадів стосовно березневих та лютневих подій у м. Харкові. При цьому гласні зазначили, що розгляд цього питання та прийняття такого рішення є винятково значущим питанням для міста, а також для історії революції. Гласний М.Ф. Сумцов акцентував увагу на тому, що в цю справу потрібно внести

систематизацію, а цим вже займається «Історико-філологічне товариство» [12, арк. 252].

Слід зазначити, що в цілому, після Лютневої революції на перший план у сфері муніципального законодавства висувались такі потреби: впровадження в містах загального виборчого права, розширення компетенцій міського самоврядування, підпорядкування міській владі поліції, розширення кола фінансових питань муніципалітетів, децентралізація управління у великих містах, деяке усунення адміністративного нагляду за діяльністю самоврядних інституцій, тобто міського управління з перерозподілом на його користь значної частки державної влади [436, с. 292-293]. Охоплені революцією діячі харківської муніципальної влади починають перехід до прогресивних норм самоврядування: кількість гласних була подвоєна, до міської Думи увійшли представники громадських і політичних організацій.

На фоні воєнних, а згодом і революційних подій головним своїм завданням муніципальні органи влади Харкова вбачали встановлення державного та суспільного порядку в місті. Зокрема, на засіданні Харківської Думи від 3 березня 1917 р. гласні розглянули питання не тільки надзвичайних революційних подій, а й міського бюджету. Крім першочергово рішення про асигнування 500 руб. на допомогу постраждалим воїнам та їх сім'ям, на утримання приміщень для солдатів-інвалідів і на притулок для дітей-сиріт вбитих солдатів [12, арк. 254], клопотали про надання немалих грошових сум перед Міським купецьким банком, «Головним Комітетом Всеросійського Союзу Міст», «всдержавним» урядом задля поповнення міської каси; лікування хворих та поранених військових; опіки над сім'ями військових в резерві; на витрати, пов'язані з воєнним часом; розширення міських підприємств; виплату платежів за позиками [12, арк. 216 зв.].

Під час суспільно-політичних трансформацій Харківська Дума не опікувалась виключно питаннями та проблемами, пов'язаними з воєнним часом. Гласні розглядали різнопланові потреби міста: призначення субсидій на утримання притулків, встановлення стипендій в спеціалізованих школах,

призначення комісій з розподілу міських стипендій в середніх навчальних закладах, реєстрування переселенців, питання оцінки та переоцінки нерухомого майна клопотання перед Міністром народної освіти про надання грошової допомоги навчальним закладам, перейменування вулиць, введення нових урядових посад, тощо [12, арк. 219 – 219 зв.].

На фоні оновлення всього державного устрою, як вважалося на широких демократичних засадах, належало провести зміни міського самоврядування. Тому на засіданні від 9 березня 1917 р. міський голова Д.І. Багалій запропонував ряд широких демократичних змін до Міського положення 1892 р. А саме: 1) клопотати перед урядом про швидше введення нового Міського положення, яке буде задовольняти потреби часу з широким залученням до участі в муніципальній діяльності всіх верств населення; 2) доки нове міське Положення не стало законодавчим актом, клопотати про надання Харківській міській Думі права ввести в Думські комісії тих кандидатів, які будуть вказані міськими громадськими організаціями – Громадським Комітетом, Радою робітничих депутатів. При цьому обрані члени комісії отримували право брати участь у засіданнях Думи та голосувати [12, арк. 238].

З огляду на загальне реформування державного та суспільного устрою, Харківська Дума стала прихильницею тісної взаємодії з широкими верствами суспільства, що привело до більшого ознайомлення загалу з міським господарством, його потребами та проблемами, а це, в свою чергу, привело до планомірної передачі міського господарства до представників широкої громадськості [12, арк. 238 зв.].

На засіданні 9 березня 1917 р. Харківські гласні досить жваво обговорювали питання реформування міських самоврядних структур, дискутували з приводу зміни Міського положення 1892 р. У цілому на противагу ідеї корекції деяких основних його пунктів, Харківська Дума постановила клопотати перед урядом про швидше введення нового Міського положення, за яким широкі верстви населення мали б безпосередню роль в

муниципальній діяльності, при всьому цьому забуваючи, що харків'яни, як і вся країна, були втягнені до Першої світової війни та революції.

На жаль, чиновники під впливом радикальних змін, не усвідомлюючи до кінця своєї ролі, забували, що в умовах Першої світової війни та революційних змін їх основною задачею було встановлення миру, спокою, рівноваги серед харків'ян, забезпечення благоустрою та добробуту, надання посильної допомоги постраждалим.

Наприклад, досить довго вирішувалися питання підняття тарифів у місті. Харківська Дума просила Управу скласти кошторис на 1917 р., без урахування можливих додаткових прибутків. Управа відповіла, що це зробити не може, оскільки витрати повинні співпадати з прибутками, а джерела прибутків ще невідомі. Тому тривали довгі засідання, неефективні доповіді та постанови, при яких Дума не могла вирішити основне питання – знайти джерела додаткового грошового прибутку без кошторису. Відповідно Управа не могла скласти кошторис без наявних джерел прибутку. Відбувався законодавчий колапс.

Цікавим є те, що головною статтею додаткових витрат, пов'язаних з подорожчанням життя, була відсоткова грошова допомога міським службовцям та робітникам. Загальна сума цієї статті складала 1 500 000 руб., і ще 500 000 руб. на збільшення заробітної платні службовцям та робітникам [245, с. 3]. За таких умов проєкт кошторису витрат на 1917 р. становив 14 336 000 руб., що на 4 000 000 руб. перебільшувало витрати за кошторисом на 1916 р.

Ці 4 000 000 руб. формували наступні статті витрат: 2 000 000 руб. – заробітна платня службовцям та робітникам у зв'язку з подорожчанням життя внаслідок воєнного часу; 1 000 000 руб. – витрати, пов'язані з подорожчанням палива, матеріалів, продуктів, ремонтних робіт; 1 000 000 руб. – обумовлені природним приростом міста та його підприємств [10, арк. 25].

При цьому не до кінця зрозуміло, що саме мається на увазі, коли на природний приріст міста та його підприємств виділяється додатковий 1 000 000 руб. Також не зрозумілим є виділення додаткового 1 000 000 руб. на подорожчання палива, матеріалів, ремонтних робіт та продуктів, з огляду на те,

що вже було виділено 2 000 000 руб. для підвищення платні службовцям та робітникам у зв'язку з подорожчанням життя.

Таким чином, найбільша частина збільшення міських витрат була обумовлена подорожчанням життя – 3 000 000 руб. План кошторису на 1917 р. виявився непомірно дефіцитним: витрати значно перевищували прибутки, а тому основне питання, яке потребувало вирішення – компенсація кошторисних витрат додатковими прибутками. З огляду на нестачу міських фінансів і за відсутності інших джерел покриття витрат міста Управа внесла на розгляд Думи питання збільшення тарифів міським підприємствам. На засіданнях 4 та 9 січня 1917 р. Харківська Дума затвердила своєю постановою збільшення тарифів за користування освітленням, водопостачанням та трамвайним перевезенням на термін до 1 січня 1918 р. [10, арк. 41, 63 зв]. Дана постанова Думи, як і зазвичай, була передана на розгляд та затвердження харківському Губернатору. [10, арк. 45].

Наприкінці жовтня 1917 р. політична ситуація в країні кардинально змінилась, Тимчасовий уряд перестав існувати, владу в Росії починають захоплювати більшовики. 7 листопада 1917 р. Українська Центральна Рада ухвалила свій III Універсал, яким створила Українську Народна Республіку, а Харківщина увійшла до її складу. Обговорення цього акту в Харківській міській Думі відбулось 29 листопада та 2 грудня 1917 р. Думські фракції та групи пропонували свої проєкти резолюцій, які демонстрували ставлення харківських муніципальних органів влади до III Універсалу, самої Центральної Ради, українського визвольного руху та ідеї української державності.

Слід зазначити, що в цьому питанні Харківська Дума розкололась на два табори. Українські соціал-демократи та соціалісти-революціонери інтернаціоналісти підтримали Центральну Раду, натомість народні соціалісти, кадети, єврейські об'єднані організації, соціалісти-революціонери, об'єднані соціал-демократи (меншовики) та більшовики відмовились визнавати III Універсал Центральної Ради [503, с. 168].

Більшовики змогли заручитись підтримкою харків'ян. У прокламаціях, з метою своєї популяризації серед міського населення, більшовики робили акцент на певних прорахунках муніципальних органів влади [99, арк. 2; 100, арк. 20;]. Вже 19 грудня 1917 рр. вийшов Декрет більшовиків про скликання Рад Робітничих, Солдатських і Селянських депутатів, у ході якого Харківська міська Дума ліквідувалась. З січня 1918 р. почалась повна ліквідація міських Дум, Харківська міська Дума була розформована.

У червні 1919 р. з приходом до влади об'єднаної Денікінської армії всі більшовицькі декрети були відмінені. З вересня 1919 р. відбувається всебічна підготовка до виборів Харківської міської Думи.

Відповідно з 13 листопада 1919 р. розпочала діяльність новообрана Харківська міська Дума. Було обрано 107 гласних, замість 116 через причину їхнього одночасного балотуванні в різні округи. На чолі Думи було обрано проф. Миколу Миколайовича Салтикова від партії кадетів (1872 – 1961 рр.).

Цікавим є фракційний склад гласних Думи: 41 кадет, 24 представника робочої групи, 9 прогресистів, 2 українських демократи, 30 безпартійних [534, с. 80.]

Серед представників Харківської Думи були чиновники, професори, фінансисти, громадські діячі, юристи, інженери, лікарі, викладачі, робітники, священники, що свідчить про високий інтерес громадськості до формування нових органів влади та строкатість тогочасних учасників муніципальних органів влади. Міська Дума намагалася у складних економічних умовах продовжувати лінію благоустрою міста та турботи про харків'ян.

У грудні 1919 р. владу міста знов очолили більшовики, а Харківська міська Дума була остаточно ліквідована 12 грудня. Харківський міський голова та більшість гласних емігрували. На цьому припиняється існування муніципальних органів влади в Харкові. Встановлюється радянська влада.

Таким чином, діяльність харківських муніципальних органів влади в період Першої світової війни та національно-визвольних змагань виявила спроможність міського управління приймати рішення та намагатися

вирішувати непрості проблеми, які поставали перед Харковом та його мешканцями у період складних для міста процесів. Хоча, слід зазначити, що управління містом не було позбавлене недоліків. Певною мірою наведені прорахунки харківської муніципальної влади вплинули на гальмування розвитку міста але, натомість, є прикладом для уникнення помилок сучасними управлінцями.

Серед головних особливостей діяльності муніципальних органів влади Харкова у період суспільно-політичних трансформацій 1914 – грудня 1917, червня – грудня 1919 р. можна виділити: вектор приєднання до громадських інституцій імперського рівня з метою консолідації зусиль міста з іншими регіонами держави (зокрема, входження до «Всеросійського союзу міст»); в умовах воєнного часу пріоритетне фінансування потреб біженців, поранених, хворих за рахунок обмеження бюджетних витрат на міські потреби; підтримка за наявності фінансування потреб харків'ян та міста в тогочасних складних умовах; намагання відстояти статус промислового, торговельного та культурного міста; адаптація очільників муніципальних органів влади Харкова до політичних змін та деякий конформізм і лояльність гласних до нової влади.

У цілому, Міське положення 1870 р. запровадило нову систему муніципалітетів на місцях. Дійсно, представництво Думи та Управи свідчать про строкатість складу гласних за становими та соціальними ознаками, певні протиріччя між купецькими, дворянськими «платформами» та інтелігенцією. Це негативно впливало на роботу муніципальних органів влади, гальмує прийняття важливих рішень, підриває довіру харків'ян до управлінців.

Виборчі кампанії, які відбувалися згідно з Положенням один раз на 4 роки, протягом 1870 – 1880-х рр. надавали імпульс громадськості підіймати нові проблеми міста на засіданнях, розширювати діапазон впливу гласних на своєму рівні, створювати дієві комітети Управи щодо вирішення різнопланових завдань. Вибори кінця 1890-х – початку ХХ ст. свідчать про певний нігілізм виборців до процедури виборів, безвідповідальність гласних та відстоювання власних інтересів на рівні муніципалітетів. Виборці представляли інтереси

переважно торговельно-купецьких верств харківського населення, що заважало формувати рівноправне представництво гласних у Думі, підіймати на засіданнях проблеми всього населення в повному обсязі.

Отже, можна констатувати, що самоврядні структури Харкова частково впорались з поставленими завданнями, виконуючи свої функції відповідно до тогочасного закону. Можна виділити такі етапи становлення та розвитку імперських муніципальних органів влади Харкова: 1871 – 1892 рр. (період реформи за Міським положенням); 1892 – 1906 рр. (контрреформа за Положенням 1892 р.); 1906 – 1914 рр. (період пошуків компромісів та стабілізації ситуації в місті); 1914 – грудень 1917 рр. (період дії управлінців у складний час Першої світової війни до політичних перетворень); червень 1919 – грудень 1919 рр. (спроба відродження муніципальних органів влади Харкова за часів Денікінської армії).

Аналіз всіх виборів до Харківської міської думи (з 1871 – 1919 рр.) свідчить про високий інтерес науковців та інтелігенції до посад гласних протягом всього періоду обрання. Дворянство активно брало участь у роботі муніципальних органів влади до прийняття Міського положення 1892 р., що пояснюється підсиленням контролю за управлінцями та постійним конфліктом інтересів за становими ознаками. Представники купецтва навпаки активно долучаються до роботи Харківської Думи наприкінці ХІХ ст., створюючи «купецьку» думу. Очільники Харківської міської Думи також представляли власні станові інтереси та були найчастіше гарантами обрання гласних свого кола. Виняток мають голови – представники інтелігенції, які мали балансувати серед купецтва та дворянства, акцентуючи увагу на культурно-просвітницьких потребах харків'ян та відповідних рішеннях Думи та Управи.

Не зважаючи на певну обмеженість інтересів простих людей, управлінцям вдавалося вирішувати соціально-побутові проблеми харків'ян у період 1914 – грудня 1919 рр. в умовах Першої світової війни та революційних змін. При цьому управлінці не полишають вирішувати головні питання міста в господарському, соціальному та просвітницькому напрямках.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ ХАРКІВСЬКОЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ ВЛАДИ

3.1. Фінансово-бюджетна сфера

Із впровадженням у дію Міського положення 1870 р. муніципальна влада Харкова отримала можливість на власний розсуд закладати свій міський бюджет та розпоряджатися цими коштами. Ст. 68 та 141 Міського положення 1870 р. регламентували наступну процедуру складання кошторисів прибутків міста: першочергово міська Управа у визначений Думою термін складала щорічний кошторис. Далі Дума затверджувала цей документ і направляла до губернатора, який у свою чергу повинен був слідкувати за всіма вимогами щодо складання кошторисів, встановленими Думою податками й рівномірністю передбачених коштів на міські та загальнодержавні потреби.

Окрім цього, Ст. 128 Міського положення 1870 р. надала муніципальній владі право оподатковувати мешканців свого міста, але одночасно забороняла вводити ті податки, які не згадувалися законом, перевищувати максимальні норми платежів.

Слід відзначити, що всі прибутки у Харкові умовно можна поділити на два види: постійні й випадкові. Постійні джерела прибутків – це ті, які були встановлені законом, а саме: надходження від міського нерухомого майна й капіталів, а також від платежів на користь міста. Випадкові прибутки – це кошти, отримані від вилучення міських земель, позик державної скарбниці, недоїмки за попередні роки. Звичайно, що заздалегідь спланувати можна було лише постійні джерела прибутку, а тому саме вони складали основу фінансово-бюджетної сфери харківського муніципалітету при складанні кошторисів.

Основним поповненням постійного прибутку Харкова слід вважати так званий оціночний збір. Ст. 129 Міського положення 1870 р. передбачала сплату оціночного збору з усього нерухомого майна міста, за винятком імператорських палаців; споруд, які були зайняті державними установами, навчальними або

духовними закладами, залізницями. Більше того, згідно зі Ст. 55 та 128 вказаного Положення міське управління мало право самостійно визначати розмір такого податку й терміни його сплати: він становив 1 % від загальної цінності майна або 10 % від його прибутковості.

Простежується тенденція постійного росту надходжень від оціночного збору нерухомого майна приватних осіб. Зокрема, у Харкові в період дії Міського положення 1870 р. (з 1871 по 1891 рр.) такі поповнення міського бюджету зросли в 1,7 рази за наявності 5953 приватних об'єктів нерухомості [27, арк. 27]. Вже за часів реалізації Міського положення 1892 р. муніципальна влада Харкова встановила максимальну норму оподаткування нерухомості (починаючи з 1893 р.): 10 % (обсяг податку залежав від чистого прибутку) [53, арк.1-2].

Серед муніципальних податків Харкова друге за важливістю місце належало платіжам з торгівельних та промислових свідоцтв. У 1873 р. отримані таким чином платежі становили 4,2 %, а в 1883 рр. – 7 % з усіх надходжень до міської скарбниці міста [522, с. 139]. Це закріплювалось ст. 128 Міського положення 1870 р.

Крім цього, муніципальна влада Харкова намагалась отримати кошти з комунального нерухомого майна. Орні землі часто здавались в оренду за гроші, що було третім за важливістю джерелом поповнення міської скарбниці. Але така співпраця між муніципальною владою та орендарями в Харкові не була досить плідною. Зокрема, у 1875 р. Харківська влада отримала від оренди пасовищ 4 147 руб. 88 коп. [27, арк.1]. При цьому гласні звертали увагу на те, що кошти, отримані від орендарів не покривають шкоди, яку вони наносять землі, оскільки, селяни, які беруть в оренду землю, як правило, не використовують нові технології для її обробки, що призводить до зменшення родючості ґрунту [165, арк.1-3].

Ще одним джерелом прибутків із нерухомого майна міста було впорядкування базарів. Харківська муніципальна влада будувала торгові ряди, лавки, які потім здавала в оренду. Зокрема, Харківська влада впорядкувала

Благовіщенський (у 1875 р. отримано 20 000 руб. прибутку, а в 1900 р. – 38 824 руб.), Кінний (у 1875 р. – 2 572 руб. прибутку, а в 1900 р. – 5 952 руб.), Нетечинський (у 1875 р. – 3 112 руб. прибутку, а в 1900 р. – 6 476 руб.) базари. А також влада здавала в оренду місця для торгівлі за межами базарів [426, с. 388-389]. Динаміка росту податків з впорядкування харківських базарів свідчить про високий торгівельний потенціал міста, створення розгалуженої та дієвої системи базарів у місті, що частково сприяло покращенню потреб харків'ян.

Наприклад, Харківська Дума багато разів збиралась з приводу благоустрою Благовіщенської площі. У результаті важлива територія була надана за мізерну платню торговцям для влаштування балаганів, які приносили власникам великий прибуток, а місту – мінімальний. Досить слушну думку висловив Харківський Голова Є.С. Гордієнко, який зазначав, що якби Харківська Дума влаштувала базар і віддавала в оренду не землю, а торгові лавки, то збільшила б свій прибуток не менш ніж на 100 000 руб., а торгові ряди були б для міста прикрасою.

Вигідність такого рішення вже була доведена раніше: у 1872 р. Харківська Дума збудувала 12 дерев'яних торгових лавок на Благовіщенській площі. Це обійшлося Думі в 5 630 руб. і принесло прибуток у 12 471 руб. [237, с. 20]. Схожа ситуація була з Кінною площею, прибуток від якої теж можна було збільшити.

Також важливим джерелом міських прибутків були платежі з ліцензій на утримання трактирів та акцизний збір. За період з 1870 р. по 1891 р. збір з трактирних закладів у Харкові склав 1 081 697 руб. 35 коп. Це становило 11 % загальноміських надходжень [526, с. 2-3].

Крім цього, певний прибуток місту приносив ломбард, відкритий у 1891 р. [389, с. 87 – 90].

Також харківська влада проводила збір платежів з промислу перевезень. Лише за 1879 р. місто отримало 12 060 руб. прибутку [22, арк. 98].

Цікаво зазначити, що в Харкові діяв рідкісний податок – збір за утримання собак. З нього у 1899 р. було отримано 3 457 р. прибутку [426, с.405].

Джерелом поповнення міської скарбниці також були міські скотобійні, комунальне майно у вигляді трамвайних перевезень, електростанцій.

Різноманітні джерела поповнення бюджету Харкова свідчать про активне торговельне, банківське, підприємницьке життя харків'ян. Але Харків – потужній промисловий та торговий центр кінця XIX ст. приваблював до себе не тільки індивідуальних інвесторів.

Наприкінці XIX ст. Харків перетворюється на потужний банківський центр півдня Російської імперії з розвинутою фінансовою інфраструктурою. У місті були закладені банківські установи регіонального та вседержавного значення (відділення). Діяльність банків у місті сприяла поповненню харківського міського бюджету. Це позитивно вплинуло на можливості муніципальних органів влади у фінансово-бюджетній сфері, оподаткуванні нерухомості, вирішенні нагальних проблем міста.

Наприкінці XIX ст. у Харкові діяло 7 фінансово-кредитних установ вседержавного та міського підпорядкування: Азовсько-Донський комерційний банк, Вользько-Камський, Комерційний, Санкт-Петербурзький Міжнародний, Купецький, Торговий банк та Земельний банк [397, с. 379]. З 1877 р. по 1891 р. муніципальна влада Харкова отримала від банківських операцій загальну суму 962 686 руб. 50 коп., що було вагомим поповненням міського бюджету.

Провідне місце серед фінансових установ Харкова посідали Комерційний та Купецький банки: найстаріші та найавторитетніші, з якими найчастіше мали фінансові справи муніципальні органи влади міста. Наприклад, лише у 1894 р. капітал Харківського міського купецького банку становив 1 785 000 руб., а міська Дума отримала від його фінансових операцій 124 471 руб – 12 % з усіх міських прибутків [388, с.132].

Отже, муніципальним органам влади надавалося право складання кошторису міста, регулювання джерел поповнення фінансів шляхом щорічного

планування прибутків міста. Простежується значна кількість різнопланових джерел поповнення скарбниці міста: від оціночного збору нерухомого майна, банківських операцій, платежів з ліценцій на утримання тракторів до оподаткування промислу перевізників та утримання собак.

На окрему увагу заслуговує проблема витрат муніципальних органів влади Харкова, які становили невід'ємну частину фінансово-бюджетної сфери діяльності міської Думи та Управи. Представники муніципальної влади могли планувати частину витрат на наступний рік, так само як і прибутки міста.

Одночасно закон регламентував витрати самоврядних структур, які були двох видів: обов'язкові та другорядні (інші). Ст. 139 Міського положення 1870 р. встановлювала такі обов'язкові витрати: 1) забезпечення загальнодержавних потреб: кошти на військовий постій; опалення та освітлення в'язниць; утримання поліції та пожежної команди; 2) задоволення міських потреб – утримання громадських будівель і пам'ятників, вулиць, каналів, освітлення; фінансування навчальних і благодійних закладів; забезпечення виплат за міськими позиками. Наприклад, за 1871 – 1891 рр. обов'язкові загальнодержавні витрати Харкова становили 7 132 051 руб. – 42 % від всіх обов'язкових витрат [522, с.146].

Обов'язкові витрати були дещо обтяжливими для Харкова. Велика частина бюджету міста витрачалася на утримання приміщення місцевої державної адміністрації та Міністерства внутрішніх справ, а після введення в дію Положення 1892 р. – утримання Губернського у земських та міських справах Присутствія. Також значні кошти надавалися на утримання поліції: у 1871 р. – 25, 6 % від усіх обов'язкових витрат на державні інституції. Зокрема, у 1885 р. граф М.Т. Лоріс-Меліков стверджував, що на утримання поліції Харкова виділяється дуже багато коштів (140 880 руб.) [57, арк. 6]. Вже у 1891 р. ці витрати скоротились – до 18, 2 % [522, с. 147]. Утримання в'язниць належало до обов'язкових витрат міста, які у Харкові мали тенденцію до зменшення: у 1871 р. на ці потреби було надано 2,4 % з усіх витрат загальнодержавного призначення, у 1891 р. – 0,9 %. [526, с.2-3].

Видатки на військовий постій (військо розміщувалось у будинках місцевих мешканців) викликали нарікання серед населення. Законодавство передбачало деяку матеріальну компенсацію власникам помешкань, але даний процес займав багато часу й компенсація була незначною [522, с. 150]. Зокрема, у 1875 р. Харків витратив на цю статтю 30 011 руб. 95 коп. [397, с. 123].

Харківська міська влада також опікувалась протипожежною охороною, витрати на яку належали до обов'язкових (ст. 103, п. 9 Міського положення 1870 р.), бо покращення пожежної безпеки було одним із пріоритетних завдань Харківської Думи та Управи. Слід зазначити, що ці витрати майже постійно зростали: 1871 р. – 17 401 руб. 40 коп.; 1880 р. – 40 950 руб. 61 коп.; 1891 р. – 58 220 руб. 61 коп.; 1893 р. – 54 079 руб. 71 коп. [526, с.2-3].

Отже, певний лібералізм реформи 1870 р., який полягав у зменшенні адміністративного контролю, надав можливість муніципальним органам влади активно впроваджувати фінансово-бюджетні рішення у сферу своєї діяльності. Надані компетенції надали право Думі та Управі формувати бюджет, планувати прибуток міста та розподіляти витрати на різноманітні потреби громади.

Формування бюджету міста було однією з провідних проблем муніципальних органів влади. У своїх листах до губернатора Харківські голови неодноразово зауважували, що Харків став на шлях муніципалізації міських підприємств, а тому міське управління змушене з певною періодичністю вдаватися до позик з метою здійснення необхідно-корисних для Харкова заходів з благоустрою, а саме: розширення мережі водогону, прокладання трамвайних шляхів, електричного освітлення й каналізації.

Заплановане могло не здійснитися при чинному фінансуванні міста, а тому потрібні були додаткові грошові надходження у вигляді позик. Саме завдяки останнім місто збагачувалось зручними та недорогими засобами пересування, покращувався санітарний стан міста, медична допомога, а також підвищувався освітній рівень харків'ян у зв'язку зі здійсненням загальних навчальних проєктів та організації навчально-виховних установ.

Для вирішення різних завдань харківське самоврядування уклало довготривалі (цільові) або короткотривалі (для покриття бюджетного дефіциту) позики. Слід зазначити, що муніципальні органи влади м. Харкова розробили схему, за якою кожна позика міста була необхідністю і логічним продовженням попереднього кредиту [5, арк. 1, 1 зв].

У 1871 р. після утворення всестанової Думи у Харкові було обрано спеціальну комісію з метою пошуку коштів для збільшення грошових прибутків міста. У результаті було вирішено взяти в борг необхідну суму. З огляду на те, що місто Харків мало можливість кредитуватись у своєму Міському банку, прийняте рішення не було раціональним. Міське управління неодноразово користувалось послугами Міського банку: при будівлі Сергієвського ряду, купівлі міського будинку, будівництві реального училища. До 1882 р. цей борг було майже погашено [237, с. 21].

Вже в 1878 р. Харківська міська Дума розпорядилась про відрахування найстарішим у місті Купецьким банком частини свого прибутку на користь міського бюджету. Дані грошові суми були немалими. Наприклад, у 1910 р. муніципальна влада Харкова отримала від Купецького банку 159 012 руб., у 1912 р. – 143 004 руб. Лікарні та школи міста отримували банківські субсидії [389, с. 87 – 92, 132 – 134.]

Для контролю та корекції міських прибутків та планування витрат муніципальне управління Харкова протягом всього періоду своєї діяльності складало щорічні кошториси прибутків та витрат. Складанню таких кошторисів приділялась велика увага, адже саме цей документ був першим кроком на шляху господарської та соціальної діяльності муніципальної влади міста.

Підкреслимо, що кошториси з ведення міського господарства складались своєчасно та оприлюднювались за допомогою періодичних видань, грошові звіти щорічно перевірялись Харківською Думою, борги сплачувались. Рівновага в міському бюджеті зберігалась завдяки тому, що багато потреб не вносились до кошторису або задовольнялись в обмеженому обсязі [237, с. 20].

Щорічні кошториси презентують дані щодо міських прибутків, тобто джерел грошових надходжень, а також надають інформацію щодо міських витрат, а саме: заплановані Харківською Управою статті витрат, кількісні показники, підстави призначення саме такої суми грошей та постанови міської Думи з розгляду кошторисних призначень Управи. Крім основних кошторисів складались і додаткові, якщо не вистачало запланованих на міські витрати грошей, тобто у випадку наявності великого грошового розриву між прибутками міста та його витратами.

Показовим є аналіз кошторису за 1880 р., який надає всебічну інформацію про потреби тогочасного міста, різноплановість витрат бюджету, їх обмеженість та міцний взаємозв'язок Управи та Думи у цьому питанні. Наприклад, у кошторисі додаткових витрат на 1880 р. по місту Харкову містилось дванадцять статей. Перша стаття була присвячена проблемі ремонтних робіт мостових. У кошторисі зазначалося, що Харківська Управа планує витратити на цю статтю 18 000 руб. А також наводилась підстава для виділення саме такої суми: 89 386 квадратних сажнів мощених вулиць м. Харкова [276, с. 18].

Слід підкреслити, що Харківська Управа вважала за необхідне відремонтувати 10 % всієї кількості мостових та шосе міста: 9 000 квадратних сажнів. Враховуючи вартість одного квадратного сажня – 2 руб., для 9 000 квадратних сажнів було необхідно витратити 18 000 руб. На таку пропозицію Управи Харківська Дума відповіла позитивно: 12 лютого 1880 р. постановила залишити в кошторисі 18 000 руб. за умови, що Управа надасть Думі список ділянок міста, де будуть відбуватись ремонтні роботи [276, с. 4,5].

Показовою є друга стаття витрат муніципальних органів влади м. Харкова, закладена на ремонт харківського моста та спорудження шести нових криголамів. Управа зробила грошовий запит у розмірі 1 622 руб. 99 коп. А також прокоментувала цю суму, говорячи, що на ремонт цього моста та спорудження криголамів за кошторисом, складеним міським інженером, необхідно 5 958 руб. 85 коп. Але враховуючи, що цей міст був дуже старим і

його незабаром мали замінювати новим, було визначено, що витратити таку велику суму нерационально. Тому Харківська Управа вважала достатнім зробити для підтримки цього моста деякі ремонтні роботи на суму 1 622 руб. 99 коп. Постановою Харківської Думи від 12 лютого 1880 р. ця сума була затверджена [276, с. 5].

Схожа ситуація склалася з наступною статтею витрат Харківського муніципалітету – ремонтом Нетечинського моста. Відомо, що на ремонт цього моста за інженерним кошторисом потрібно було 3 717 руб. 72 коп. Але, з тієї причини, що цей міст був в аварійному стані, Харківська Управа пропонувала його тільки підтримати до перебудови, на що було потрібно 933 руб. 90 коп. Постановою Харківської Думи від 12 лютого 1880 р. ця сума була також затверджена [276, с. 6,7]

Отже, муніципальні органи влади м. Харкова приділяючи значну увагу технічному підтриманню архітектурних споруд міста в належному стані, уважно слідкували за міськими витратами, намагаючись зекономити бюджетні кошти.

Четверта стаття витрат з кошторису міста – виплата видавництву Харківського університету за друк журналів Харківської Думи та доповідей Управи за 1876 та 1877 рр. Відомо, що ректор Харківського імператорського університету І.П. Щелков 27 жовтня 1879 р. звернувся до міської Управи з проханням про виділення коштів на роздрукування журналів Харківської Думи з вересня по грудень 1876 р. у розмірі 338 руб. 60 коп., а також на тиражування доповідей Управи за 1877 р. – 195 руб. 48 коп. (загальна сума – 534 руб. 08 коп.). Виходячи з того, що ці прохання ректора університету не були пред'явлені заздалегідь, грошей не було виділено [276, с. 6,7].

Наступна стаття витрат – ремонт Олександрійської лікарні. Цього разу Харківська Дума виділила більше коштів, ніж запропонувала Управа. За кошторисом, складеним міським архітектором, необхідна сума становила 5 621 руб. 38 коп. на такі ремонтні роботи: фарбування підлоги, налагодження вентиляційної труби, побілку стін, ремонт флігеля, облаштування однієї палати,

фарбування та ремонт паркану, ремонт ретиради, облаштування кухонної витяжки в жіночому відділенні, облаштування мостової на 172 квадратних сажень у дворі цієї лікарні; тротуару на Благовіщенській вулиці й кам'яного сараю.

Після аналізу цього кошторису Харківська Управа запропонувала відкласти облаштування мостових, тротуару та сараю на суму 1 998 руб. 64 коп. А тому внесла в додатковий кошторис суму 3 622 руб. 74 коп. У відповідь Харківська Дума від 12 лютого 1880 р. постановила до запропонованої суми у 3 622 руб. 74 коп. додати 141 руб. 60 коп. на облаштування тротуару. У результаті Дума затвердила суму 3 764 руб. 34 коп. [276, с. 8, 9].

Заслуговує на увагу шоста стаття витрат додаткового кошторису органів міського самоврядування – жалування помічника міського архітектора в розмірі 1 200 руб. Харківська Управа вважала, що міський архітектор такого великого міста виконує значну кількість обов'язків, до того ж часто відволікається викликами до суду (самовільні забудови міста), а тому спорудження та ремонтування будівель іноді відбувається без участі міського архітектора. З огляду на це, Управа вважала за потрібне ввести посаду помічника архітектора. Постановою Харківської Думи від 12 лютого 1880 р. необхідне жалування було затверджено [276, с. 10,11].

Не менше важливою в кошторисі була стаття на утримання лікарні для хворих на дифтерит. На ці витрати Харківська Управа надала запит на 6 000 руб. Дума затвердила цю суму постановою від 12 лютого 1880 р. Підставами надання саме такої суми Управа називала такі поточні витрати: продовольство хворих та службовців – 200 руб., жалування: лікарю – 150 руб., консультанту – 100 руб., сестрі милосердя – 70 руб., обслузі – 35 руб., фельдшеру – 25 руб., оренда квартири – 100 руб.; опалення – 100 руб., ліки – 25 руб., освітлення – 15 руб., очищення та дезінфекція – 15 руб., прання білизни – 15 руб.; вода – 12 руб. Загальна сума – 862 руб. З огляду на те, що Харківська Управа не могла передбачити скільки ще часу проіснує ця лікарня, призначалася сума 6000 руб. [276, с. 11].

Наступна стаття додаткових витрат – 1 880 руб. – призначалася на благоустрій скверу Сергієвської площі. Харківська Управа рекомендувала грошову суму 582 руб. Дума постановою від 12 лютого 1880 р. затвердила цю суму [276, с.12-13].

Крім цього, муніципальні органи влади намагалися у додатковий кошторис закласти соціальні потреби харків'ян. Зокрема, кошторис містив такі статті витрат: 1000 руб. – для товариства піклування малолітніми злочинцями та знедоленими дітьми; 700 руб. – на утримання дитячої лікарні; 500 руб. – для жіночої школи з навчання шиттю; 200 руб. – мешканці М.Д. Раєвській для ведення класів технічного малювання [276, с. 14-15].

Усього за постановами Харківської міської Думи від 25 січня, 12 лютого, 12 березня 1880 р. було затверджено додаткових витрат на загальну суму 35 037 руб. 31 коп. [276, с. 15]. Це свідчить про недосконалість річного кошторису, у якому не були враховані всі потреби харків'ян та міста. Тому виникала потреба складання додаткового кошторису міських витрат, який містив значну кількість статей і, як наслідок, викликав необхідність пошуку додаткового фінансування. Також слід зазначити, що гласні витратили велику кількість часу на складання та затвердження основного кошторису прибутків та витрат міста, який виявився недосконалим.

Міський прибуток для додаткових витрат на 1880 рік становив залишок з прибутку Міського банку за 1879 рік – 30 392 руб. 73 ½ коп. та прибуток від оподаткування оцінним збором нерухомого майна, збудованого на міській землі, що належала приватним особам – 6 000 руб. Постановою Харківської міської Думи від 22 лютого 1880 р. було затверджено прибуток на покриття додаткових витрат на суму 36 392 руб. 73 ½ коп. [276, с. 3, 4].

При цьому, Міський банк повідомляв Харківську Управу, що отриманий за 1879 рік прибуток в розмірі 216 000 руб. 41 коп. був розподілений таким чином: погашення протестованих векселів – 102 235 руб. 94 коп.; надходження до запасного капіталу – 30 000 руб.; утримання Технологічного інституту – 10 000 руб.; утримання Олександрійської лікарні – 5 000 руб.; грошова

допомога бідним – 2 000 руб.; утримання благодійного товариства – 1 000 руб.; утримання дитячого притулку – 500 руб.; утримання безоплатної школи бідних дівчат – 500 руб. Загальна сума витрачених коштів становила – 151 235 руб. 94 коп. [276, с. 5].

Тобто на першому місці витрат за вказаний рік посідали кредитно-фінансові операції. Найбільша сума виділялася на утримання навчального закладу та лікарні. Також значна частина коштів була розподілена на благодійність.

Унаслідок цього вільних грошей залишилось – 64 773 руб. 47 коп. Ці гроші було вирішено витратити на погашення боргу, взятого за постановою Харківської міської Думи від 17 березня 1878 р. з водогінного капіталу для видачі громадянину Шипову за технічний проєкт та кошторис (7 000 руб.); на мостові потреби – 22 000 руб; поповнення запасного капіталу, який було витрачено на утримання хворих та поранених воїнів – 5 380 руб. 73 ½ коп. Усього: 34 380 руб. 73 ½ коп. Залишені гроші у розмірі 30 392 руб. 73 ½ коп. мали бути передані на додаткові витрати [276, с. 2,3].

За постановою Харківської міської Думи від 26 травня 1881 року на додаткові міські витрати було відраховано з чистого прибутку міського Купецького банку 58 557 руб. 58 коп. [276, с. 2]. Слід зауважити, що в кошторисі м. Харкова на 1881 рік кількість статей додаткових витрат помітно збільшилась: якщо в 1880 році статей додаткових витрат було 12, то в кошторисі на 1881 рік таких статей вже – 29. [276, с. 4, 5].

Як і в 1880 р., у 1881 р. всі статті додаткових витрат на прохання Харківської Управи були враховані Думою, гроші були виділені. Зокрема, стаття на додаткові потреби міста в 1881 р. становила 88 334 руб. 74 коп. Це в два рази більше порівняно з грошовими витратами на додаткові потреби в попередньому 1880 р. [50, арк.10]

Відповідно пункти цих додаткових витрат такі: утримання та ремонтні роботи Олександрійської лікарні та додаткова платня робітникам; утримання балаганів; додаткова оплата пожежним службовцям; витрати на лікування

тифу; ремонтні роботи старих мостових; спорудження нових мостових; ремонт поліцейських частин, училищ, лікарень; утримання водопроводу, тротуару, шосе; збільшення коштів на утримання дитячої лікарні [276, с. 3-12].

Таким чином, детальний аналіз річного кошторису свідчить про його недосконалість, значні складнощі поповнення бюджету, великий спектр тогочасних витрат. Муніципальні органи, не зважаючи на низку проблем фінансового характеру, намагалася знайти та надати гроші на благоустрій, освітні, медичні та благодійні потреби харків'ян, які диктувалися вимогами часу, розвитком торгового міста, процесами урбанізації та демократизації суспільства.

Початок ХХ ст. змінив нагальні потреби харків'ян, відкоригував першочергові завдання у сфері фінансування органами міського самоврядування. Швидкі темпи розвитку промисловості міста, потужність залізничного вузла, значні торгові обороти переважили статті витрат муніципальних органів влади. Представники міської Думи та Управи зазначали, що Харків, ставши на шлях муніципалізації міських підприємств, змушений користуватись позиками [5, арк. 18]. Наводився аргумент про те, що витрати на заводи міста є більшими ніж прибуток від них.

Слід підкреслити, що на початку ХХ ст. у місті, по суті, залишилися ті ж самі проблеми, і внаслідок цього суттєво не змінилися статті витрат у кошторисі. Але зустрічались непоодинокі випадки, коли мешканці міста самостійно звертались з власними ініціативами до Харківської міської Думи. Наприклад, у квітні 1909 р. харків'яни звернулись до керівництва міського управління з пропозицією взяти кредит для міста Харкова для задоволення поточних потреб. На засіданні Думи 9 квітня 1909 р. у присутності 55 гласних було вирішено клопотати про позику в розмірі 750 000 руб. [320, с. 123]. З цією метою було запропоновано оголосити про підписку серед місцевих мешканців на позику для облаштування електричних трамваїв. На даний запит Харківська міська Дума відреагувала з подякою і уповноважила правління Купецького

банку опублікувати в місцевих газетах замітки про запрошення харків'ян підписатись з приводу взяття кредиту для будівництва трамваїв.

Згодом, вже у травні 1909 р., згідно з дорученням Думи, Фінансова комісія спільно з Харківською міською Управою та правлінням міського Купецького банку встановила суму кредиту в 750 000 руб. та 6 % річних. Термін виплати кредиту встановлювався на 3 роки, виплати містом даної позики забезпечувалися всіма прибутками та нерухомим майном харківського міського управління. При цьому сума виплат щорічно вносилася до кошторису м. Харкова поряд з обов'язковими витратами міста [4, арк. 5]. Запропонований кредит мав на меті полегшити муніципальним органам влади пошук коштів на будівництво трамвайних ліній. Тобто, клопотання Харківської міської Думи про надання позики у 750 000 руб. строком на 3 роки під 6 % річних мало значно прискорити цей процес.

Згідно зі ст. 102 Міського положення 1892 р. Харківська Дума мала право надати клопотання Міністру внутрішніх справ разом зі сприятливим висновком Харківського губернатора про надання додаткових коштів. 25 червня 1909 р. таке клопотання і було надано Міністру. У відповідь Міністерство внутрішніх справ зробило наголос на необхідності використання вітчизняних будівельних матеріалів та користуванні послугами провідних державних заводів для будівництва трамваїв у Харкові.

На засіданні від 8 січня 1910 р. Харківська міська Дума постановила уповноважити правління міського Купецького банку реалізувати дозволений Міністром кредит в розмірі 750 000 руб. [4, арк. 18]. З огляду на вищезазначене бачимо, що для остаточного вирішення даної справи Харківській Dumі знадобилося дев'ять місяців. Тобто три квартали вирішувалось питання кредитування, а це дуже великий проміжок часу для вирішення питань такого рівня. Звернення харків'ян з пропозицією взяття кредиту свідчить з одного боку, про активність та небайдужість городян до потреб міста, з іншого боку про взаєморозуміння з міською владою та її позитивну відповідь на прохання мешканців міста.

У цілому, Харківське міське управління отримувало великі грошові позики. Зокрема, після звернення Харківської міської Думи 24 квітня 1911 р. імператор Російської імперії Микола II за погодженням Ради міністрів надав IV міську облігаційну позику м. Харкову в розмірі майже 6 200 000 руб. для благоустрою: прокладання трамвайних ліній, розширення електричної станції, проведення водопроводу та каналізації, будівництва критого ринку [8, арк. 6].

Слід зазначити, що муніципальні органи влади м. Харкова систематично користувалися довгостроковими позиками, що свідчить про певні складнощі фінансування та поповнення бюджету міста. На думку членів Харківської Думи та Управи, благоустрій міста можливо було удосконалити за допомогою позики [55, арк.1-2]. Наприклад, V довготривалу облігаційну позику на початку ХХ ст. у розмірі 18 700 000 руб. планувалось витратити таким чином: будівництво електричної станції – 3 500 000 руб.; каналізації – 3 220 000 руб.; на нові прибуткові підприємства з експлуатації міського майна – 2 700 000 руб.; розширення водопроводу – 2 000 000 руб.; на військові казарми – 1 500 000 руб.; введення трамваїв – 1 300 000 руб.; міські училища – 950 000 руб.; лікарні – 590 000 руб.; устрій скотопригінного двора – 300 000 руб.; санітарні потреби міста – 200 000 руб. Загальна сума витрат становила 16 700 000 руб., враховуючи всі втрати – 1 870 0000 руб. [244, с. 3,4].

Звісно, велике грошове кредитування міста розширювало можливість вирішити нагальні потреби та проблеми харків'ян. Управлінці активно користувалися такою можливістю. Але негативним наслідком таких кредитів були, як правило, невичерпні борги міста.

Наприклад, борги міста Харкова на 1 січня 1912 р. становили 1 220 870 руб. 76 коп.: I облігаційна позика від 1 жовтня 1894 р. на суму 1 700 000 руб. – 1 497 400 руб.; II облігаційна позика від 29 лютого 1898 р. – на суму 1 300 000 руб. – 1 186 800 руб.; III облігаційна позика від 10 травня 1903 р. на суму 1 500 000 руб. – 1 428 400 руб.; IV облігаційна позика від 24 квітня 1911 р. на суму 6 199 875 руб. [244, с. 5-7]. Слід зазначити, що після V облігаційної позики у розмірі 18 700 000 руб., з якого на погашення боргів

пішло 775 000 руб. загальна сума грошового боргу міста Харкова на 1 січня 1912 р. становила вже – 30 133 704 руб. 74 коп. [244, с. 5-7]. Це свідчить про перебільшення позик та недосконалість ведення фінансових справ органами самоврядування.

Особливий інтерес викликає аналіз груп витрат м. Харкова за 1911 р. у відсотковому коефіцієнті. З доповіді Ревізійної комісії про перевірку звіту Харківської міської Управи за 1911 р. стає відомо, що серед витрат перше місце посідало погашення боргів та процентних ставок (26,2 %); друге місце – потреби медицини, санітарії, ветеринарії (19,2 %); третє місце – благоустрій міста (14,7 %). Утримання урядових установ було у більшому привілеї ніж освіта, яка за даними показниками посідала тільки п'яте місце в міському бюджеті витрат, тоді як утримання урядових установ – четверте місце (14,4 %). На шостому місці за кількістю асигнування міських коштів посідала заробітна плата чиновників (9,6 %); останнє місце – фінансування благодійних установ (2 %).

Ревізійна комісія, коментуючи статті витрат міста, акцентувала увагу на основних їх складниках. Тож, по витратах м. Харкова на утримання міського Управління та Суду, Ревізійна комісія відзначила неухильний ріст цих витрат, підкреслюючи, що якщо скоротити штат управління та бухгалтерій підприємств, то можна значно скоротити витрати міського бюджету. Також Ревізійна комісія знайшла значні недоліки при розгляді списків з оплати жалування чиновникам: ці списки не співпадали з кошторисами.

Наприклад, у кошторисі було зазначено виплату у розмірі 500 руб., а насправді виплачувалося 600 руб. Часто справжня сума виплат перевищувала закладену у кошторисі вдвічі. Крім того, грошові суми виплачувались особам, непередбаченим кошторисом, а відповідно незатвердженим Харківською Думою [33, арк. 304].

Вважаємо наявність таких недоліків у фінансово-бюджетній сфері діяльності муніципальних органів влади серйозною проблемою, яка призводила до, так званих, «дірок» в бюджеті міста, у зв'язку з чим виявлялася значна

нестача коштів. А щоб вирішити проблему недофінансування, Управління міста зверталось до найпростішого шляху – кредитів. Таким чином, відбувалася зацикленість проблеми нестачі коштів, унаслідок цього – невирішеність багатьох проблем міста.

Динаміка змін прибутків та витрат міста Харкова з 1876 – 1910 рр. свідчить про значне збільшення витрат (з 566 706 руб. у 1876 р. до 3 337 814 руб. у 1910 р.) та одночасне зростання прибутків (з 555 643 руб. у 1876 р. до 3 474 749 руб. у 1910 р.). Відповідно за 34 роки міського життя (з 1876 по 1910 рр.) простежується подвоєння річних витрат на одного мешканця Харкова (з 6,2 руб. до 14,8 руб) [423, с. 89].

Багато фінансових непорозумінь та зауважень стосувалося Технічного відділення Управи. У 1911 р. витрати цього відділення були збільшені на 300 000 руб. Деякі роботи, передбачені Харківською Управою на 1911 р., не були виконані взагалі: не встановлені ретиради в Університетському саду, на Червоному ряду, не зроблено ремонтних робіт Бурсацького мосту [33, арк. 303]. Цілий ряд кредитів перекредитувався з однієї статті в іншу. По багатьом статтям витрати виявились набагато меншими запланованих і виділених. Цікавим є зазначення Комісії, що бюджетні книги та звіти Технічного відділення майже не мають жодних недоліків, а самі документи ці значні недоліки показали.

Привертає себе увагу перелік витрат «дрібний ремонт приміщень», на який було асигновано 10 000 руб., а витрачено – 10 652 руб. Виявилось, що все ж таки на дрібний ремонт приміщень було витрачено всього 5 624 руб., а це тільки половина зазначених коштів [264, с. 3]. Інше, як зазначалось, було витрачено на закупівлю двох кам'яних торгівельних палаток на Московському ряду, устрій пісуару на Університетській гірці, облаштування конюшні для стражників. Тобто взагалі не зрозуміло, чому дані витрати були визначені як «дрібний ремонт приміщень».

Отже, ремонтні роботи у Харкові з точки зору асигнування та звітності викликають чимало питань до гласних. Технічне відділення взагалі не вело

необхідної звітності по ремонту кожного приміщення багато років. Мали бути визначені певні норми розподілу коштів на ремонт приміщень. Ці суми залежали від вартості самого приміщення. Маючи звітність справжніх витрат з ремонту приміщень за декілька років, можна визначити чи правильно, взагалі, було підіймати питання про такі ремонтні роботи. Проаналізований звіт показує наявність дуже старих приміщень, ремонт яких є марно витраченими коштами. Важливим є те, що майже неможливо простежити витрати по ремонтним роботам, з огляду на відсутність технічного нагляду за ними.

Стосовно самих ремонтних та будівельних матеріалів: по закупівлі таких не було звітності, відсутні будь-які матеріальні та інвентарні книги, контролюючі записи. Не було також відомостей про грошові надходження на ремонтні матеріали. Про їх прийом на місце будівництва чи ремонту не виявлено жодних відміток. Невідомо, чи витрачено на певні ремонтні роботи весь отриманий матеріал, чи є залишки. Якщо такі є, то куди вони поділись. Ніяким чином не відбувався розрахунок витрат інших матеріалів. Це свідчить про недосконалість звітності та контролюючих компетенцій муніципальних органів влади, певні недоліки в їх роботі, можливе зловживання своїми посадовими правами та поодинокі випадки корупційних злочинів.

Не отримуючи належної підтримки від муніципальних органів влади, мешканці міста розчарувалися в управлінцях та зверталися до вищих державних інстанцій у вирішенні гострих питань благоустрою та фінансування потреб громади. Зокрема, мешканці районів Холодної та Лисої Гори у 1911 р. звернулись до Міністерства внутрішніх справ з клопотанням, у якому вказували на потребу благоустрою даних районів міста, бо за своєю площею вони займали майже чверть всього міста та за кількістю населення були одними з наймасовіших районів (50 тис. мешканців). Харків'яни вказували на недостатнє представництво районів Холодної та Лисої Гори в Харківській Думі: всього один гласний і за причиною поганого устрою цих районів клопотали перед Міністерством внутрішніх справ щодо фінансування благоустрою Холодної та Лисої Гори частиною шестимільйонної облігаційної позики [8, арк. 9].

У своєму клопотанні мешканці міста наголошували на тому, що неодноразово звертались зі своїми проблемами до Харківської міської Думи та Управи, але міське управління Харкова тільки обіцяло вирішити проблеми цих районів. Харків'яни наголошували, що міське управління протягом багатьох років ігнорує проблеми мешканців Холодної та Лисої Гори. Ці райони знаходяться в повному запустінні, і досі не мають навіть ознак міського благоустрою: замість вулиць – болото, відсутність можливості скористатись медичною та пожежною допомогою; базари дуже забруднені, з порушенням санітарних вимог; ці райони позбавлені можливості сполучення з центром міста, у якому зосереджені всі адміністративні, громадські, торгово-промислові установи та навчальні заклади.

Дійсно, міське управління міста Харкова не тільки не проявляло власну ініціативу з питання налагодження та вирішення даних проблем, а й ігнорувало клопотання мешканців цих районів. Вони пояснювали причину невирішеності такої великої кількості питань тим, що Міське положення не гарантує рівне представництво в міській Думі всіх районів міста, а встановлений виборчий ценз занадто великий для мешканців околиць міста, які є багатолюдними, але незаможними.

Отже, відбувалося вкрай непропорційне представництво районів міста в Харківській Думі. Наприклад, у Думі 1911 р. кількість представників від Холодної та Лисої Гори була обмежена 1 гласним. А Пушкінсько-Сумський район було представлено 40 гласними [8, арк. 10]. Природно, що за таких умов Харківська міська Дума, не дивлячись навіть на її становий склад, витрачала грошові прибутки міського управління, які збиралися з мешканців всього міста, на благоустрій Пушкінсько-Сумського району. При цьому потреби населення Холодної та Лисої Гори не враховувалися взагалі. Саме тому мешканці даних районів втратили надію бути почутими Харківською Думою і звернулись до Міністерства внутрішніх справ.

Розпорядче відділення Харківської міської Управи на цей запит відповіло, що шестимільйонна облігаційна позика ще не стала реалізовуватись, а також на

трамвайне, водопостачальне, каналізаційне облаштування Кладовищенської вулиці, яка входить до складу даних районів, виділено 320 000 руб., а тому незабаром відбудеться вирішення даних проблем [8, арк. 7].

Слід зазначити, що до складу Фінансової Комісії, установи що контролювала фінансовий стан міста, входило 11 осіб: 9 членів комісії і 2 голови (всього 11 осіб). Всі вони були дійсними членами Харківської Думи, тобто гласними. Харківська Управа мала подавати до Фінансової Комісії проєкт кошторису для розгляду та внесення своїх змін. З висновками Фінансової Комісії, її пропозиціями та виправленнями даний проєкт кошторису направлявся до Харківської Думи з метою подальшого розгляду та кінцевого затвердження. Таким чином, для того, щоб бути остаточно прийнятим, проєкт кошторису проходив через 3 інстанції: Управу, Фінансову Комісію, Думу.

На прикладі затвердження міського кошторису на 1914 р. можна прослідкувати відносини між Харківською Думою, Управою та Фінансовою Комісією.

По-перше, як вже зазначалось, до складу Фінансової Комісії входило 11 членів, і всі вони були гласними Думи. Це свідчить про можливість лобіювання інтересів та пропозицій Фінансової Комісії в Думі. У 1914 р. Харківська Дума після письмової доповіді Фінансової Комісії та письмового пояснення Управи з питань проєкту кошторису на 1914 р. повністю затвердила всі пропозиції Фінансової Комісії [33, арк. 209-210].

По-друге, Управа, з невідомих причин, завищувала допустимі міські прибутки, а як наслідок – і міські витрати. Фінансова Комісія занижувала статті цих прибутків та витрат [264, с. 1-3]. Також треба зазначити, що три роки поспіль Фінансова Комісія робила зауваження Харківській Управі стосовно несвоечасності подачі даних проєктів кошторисів на розгляд до Фінансової Комісії. Управа щороку запізнювалася з терміном подання таких даних на три місяці. Найбільш суттєвими були зміни, внесені Фінансовою Комісією до проєкту кошторису прибутків від міських трамваїв (на 81 500 руб.) та Міського купецького банку (на 23 971 руб. 55 коп.) [264, с. 1-3].

Суперечливими є дані щодо проекту кошторису витрат напередодні I Світової війни (1914 р.). Утримання Міського Управління, на думку Фінансової Комісії, було значно завищене, а тому потребувало зменшення. З цього питання Фінансова Комісія внесла такі зміни до проекту кошторису: 1) утримання особового складу Харківської Управи зменшувалося на 2 600 руб. і затверджувалося в розмірі 40 280 руб.; 2) утримання особового складу канцелярії Харківської Думи та Управи зменшувалося на 1 450 руб. і було прийнято в грошовому розмірі 146 470 руб.; 3) зменшувалися кошти на поповнення бібліотеки Харківської Думи та Управи на 150 руб. (всього було виділено 2 700 руб.); 4) зменшувалося фінансування на утримання міських архітекторів (на 82 руб.), на нові посади – в сумі 2 482 руб. 68 коп. [264, с. 4].

Також значно скорочувалися асигнування на опалення військових приміщень (на 4 886 руб. 58 коп.) за причиною зниження цін на паливо (всього було надано коштів на суму 599 650 руб. 60 коп.). Одночасно заплановані Харківською Управою кошти на освітлення поліцейських приміщень зменшувались на 1 240 руб. з причини зменшення цін на електроенергію (всього виділялося 223 147 руб.) [264, с. 5].

Також Фінансова комісія зменшила фінансування на утримання особового складу пожежних команд на 3 856 руб. (виділено – 116 070 р. 30 коп.); скоротила на 500 руб. асигнування пожежних коней, з огляду на те, що вже відбулась закупівля вівса по 62 коп. за пуд замість зазначених в кошторисі 75 коп. (прийнята сума становила 26 234 руб. 50 коп.) [264, с. 6,7]. Зазначала непотрібність закупівлі пожежного автомобіля, з огляду на стан харківських доріг і пропонувала відхилити цю пропозицію Управи й не виділяти запрошені нею 3 000 руб. на цю потребу. Комісія зменшувала запропоновані Управою в проектному кошторисі витрати на утримання пожежних приміщень на 1 500 руб. (виділила 11 895 руб. 30 коп.) [264, с. 11].

Беручи до уваги запропоновані Харківською Управою витрати тільки на утримання пожежних команд, бачимо, що вони були завищені на 9 356 руб., а це майже 25 % від коштів виділених на щорічне утримання особового складу

Управи. Можна припустити, що Харківська Управа або неуважно проектувала міські витрати, або умисно їх завищувала з метою особистого збагачення, розраховуючи на неуважність членів Фінансової Комісії [510, с. 20]. Інакше як можна пояснити те, що корм для пожежних коней вже було закуплено по 62 коп. за пуд, а в проєкті кошторису Харківська Управа зазначала, що корм тільки планується купувати по 75 коп. за пуд. Складна ситуація в Харкові виявилась з освітленням міста. Відомо, що на освітлення міста калільними ліхтарями у 1914 р. було витрачено 407, 5 пудів керосину. Закуповував його наглядач рибного ринку [33, арк. 304; 264, с. 30-32]. Розклад освітлення міста викликає ряд питань: скільки часу горіли ліхтарі – невідомо, перевірити яким чином відбувалася витрата керосину – складно. Неможливість простежити доцільність витрачених коштів дає підстави для можливих фальсифікацій.

Зовсім іншою була ситуація у справі благоустрою міста. Харківська Управа у 1914 р. запитала на благоустрій міста 377 463 руб. 75 коп. Ця сума значно перевищувала минулорічну (на 59 586 руб. 05 коп.). Фінансова Комісія збільшила цю суму на 26 000 руб., пропонуючи витратити зазначені кошти на ремонтні роботи мостових та водопровідних труб Олександрійської вулиці, з огляду на нагальність цих потреб [264, с. 13].

Цікавими є дані в параграфі «Утримання міських споруджень» у Доповіді Фінансової Комісії по проєкту кошторису прибутків та витрат м. Харкова на 1914 р. Харківська Управа запитувала фінансування у розмірі 1 620 829 руб. 87 коп., що було більше за минулорічні кошти на 169 368 руб. 80 коп. Фінансова Комісія зменшила дані асигнування на 44 717 руб. 84 коп. і затвердила суму в розмірі 1 576 112 руб. 03 коп. При цьому фінансування було зменшено на: 1) утримання особового складу водогінної комісії; 2) ремонт та утримання скотобієнь; 3) експлуатацію електричної станції; 4) святкові грошові витрати на честь Великодня робітникам електричної станції, з огляду на те, що електричну станцію ще не було відкрито до свята; 5) квартирну грошову допомогу певним посадовим особам, з причини, що вони в травні мали звільнитися; 6) страхування двох дизель-моторів; 7) непередбачувані витрати;

8) закупівлю нафти, з причини зменшення цін на нафту; 9) винагороди персоналу, який залишав свою службу після ліквідації старої електричної станції та з причини смерті членів персоналу станції. Не виділялися кошти на вугільні штифти і матеріали для ліхтарів приватного користування, заміну калільних ламп у приватних осіб, з огляду на ліквідацію такої операції (тобто такої статті витрат взагалі не повинно було бути в проєкті кошторису витрат).

Таким чином, виявлено велику кількість статей, за якими Харківською Управою зменшувались витрати у 1914 р. Не зважаючи на фінансові запити авторитетних представників Управи, Фінансова Комісія прискіпливо розглядала проєкти витрат та обмежувала потреби міста. Переважно відхилялося фінансування другорядних та малообґрунтованих потреб, не сплачувалася додаткова та святкова платня персоналу та працівникам. Розглядаючи питання грошових асигнувань на потреби народної освіти, можна прослідкувати зворотню тенденцію їх збільшення Фінансовою Комісією. Харківська Управа за даним проєктним кошторисом претендувала у сфері народної освіти на грошову суму в розмірі 893 783 руб. 40 к., що на 309 134 руб. 76 коп. було більше минулорічної суми. Фінансова Комісія збільшила пропозицію Управи на 23 765 руб. і прийняла суму в розмірі 917 548 руб. [264, с. 14].

У 1914 р. збільшити грошові асигнування Фінансова Комісія пропонувала на такі освітні потреби харків'ян: 1) утримання міського ремісничого училища; 2) внесення коштів на будівництво приміщення для Вищих комерційних курсів; 3) збільшення коштів на стипендії імені М.В. Ломоносова та М.Д. Раєвської для вихованців Харківського художнього училища; 4) збільшення коштів на будівництво приміщення міського училища імені цесаревича Олексія; 5) виділення коштів на будівництво складного 16-компонентного училища; 6) внесення коштів для видачі премій імені О.К. Погорілка вихованцям Харківського технологічного інституту [264, с. 15].

Але в контексті асигнування народної освіти Фінансова Комісія зменшила заплановані Харківською Управою витрати на: 1) опалення міських

початкових шкіл, з огляду зниження цін на паливо; 2) утримання 5-го вищого навчального училища, з причини відсутності дозволу на відкриття цього навчального закладу.

З огляду на вищезазначене, бачимо, що Фінансова Комісія не знижувала витрати, запропоновані Харківською Управою на благоустрій міста, народну освіту, якщо ті були обґрунтованими. У випадку нераціональних, необ'єктивних і відверто фальсифікаційних запитів на витрати Фінансова комісія зменшувала їх фінансування або відхиляла взагалі.

У цьому контексті інтерес викликає порівняння фінансування різних міст на народну освіту (з розрахунку на одного мешканця на рік): у Берліні – 8 руб., у Петербурзі – 2 руб. 21 коп., у Харкові – 1 руб. 60 коп. На народну освіту у м. Харкові витрачалося біля 14 % всіх бюджетних коштів, але беручи до уваги масштабність міста – ця сума була досить малою [33, арк. 304]. Відомо, що з 100 мешканців Берліну, навчались – 10,7; Петербурга – 3,1; Харкова – 2,2. Це свідчить про значну тогочасну потребу Харкова у збільшенні фінансування на розвиток освіти, всебічному сприянні закладам народної освіти.

Муніципальні органи влади проводили значну роботу з розбудови навчальних приміщень міста, їх фінансування. Зокрема на черговому засіданні від 13 березня 1914 р. Харківська міська Дума постановила: 1) передати на розгляд Управі, Фінансовій та Юридичній Комісії питання про відкриття в Харкові сільськогосподарського інституту; 2) виділити ділянку землі для її передачі Жіночій гімназії Холодногірської громади Просвіти [33, арк. 218].

31 березня 1914 р. Харківська Дума дозволила відкриття в Харкові вищих сільськогосподарських курсів (Інституту) і виділення для цього певної ділянки в розмірі «не більше 50 десятин міської землі». У цій постанові цікавими є особисті думки деяких гласних. По-перше, гласний Ф.І. Ширяєв висловив думку з приводу того, що формулювання «не більше 50 десятин землі» не є юридично правильним. На його думку, не можна було так неточно підписувати постанови, потрібно чітко вказати виділену земельну ділянку [33, арк. 260]. Також він зазначав, що 50 десятин землі – це дуже багато для потреб даних

курсів, доведеться відбирати землю, яка дуже потрібна для інших значущих цілей міста. Ці землі є частиною міста, де можуть розселитись недостатньо забезпечені харків'яни, які не мають коштів для проживання на інших ділянках міста. Гласний нагадував, що Харків не має достатньої кількості земельного фонду для забезпечення правильного та раціонального розселення майбутніх поколінь своїх мешканців, підкреслював недоцільність відведення великої земельної ділянки для педагогічних експериментів та дослідної станції. Тому виступив з пропозицією виділити сільськогосподарським курсам тільки землю для садиби в розмірі 4 десятин за прикладом жіночого медичного Інституту.

Інший гласний І.К. Грищенко наголошував, що при прийнятті рішення про відкриття вищих сільськогосподарських курсів гласні Харківської Думи не ознайомились з навчальним планом. Надавати 50 десятин міської землі не тільки для самої будівлі, а й для дослідів та експериментів, не ознайомившись з навчальним планом цього закладу – є, меншою мірою, нераціональним рішенням Думи [33, арк. 260 зв.].

Проаналізувавши навчальний план майбутнього Інституту, гласний І.К. Грищенко зазначив, що головна його мета – створення кадрів агрономів-чиновників, придатних тільки для державної та суспільної агрономічної діяльності, не науковців та практичних агрономів, яких потребує місто і держава для ведення раціонального та грамотного сільського господарства.

Гласний наполягав на більш детальному розгляді питання про відкриття цього Інституту. Зокрема, запропонував розіслати всім гласним Положення про вищі сільськогосподарські курси та навчальний план закладу, спробувати внести деякі поправки в наданий навчальний план, які відповідали б потребам часу та держави у цілому [33, арк. 261].

Слід зазначити, що дані пропозиції та думки гласних Ф.І. Ширяєва та І.К. Грищенко не були враховані на засіданні Харківської Думи, навіть були визнані як такі, що «не заслуговують на увагу» на засіданні [33, арк. 263]. З огляду на це прослідковується неспроможність Харківської Думи враховувати думку меншості, що є порушенням провідного принципу демократії. Беручи до

уваги певну доцільність та об'єктивність висловлювань гласних, яких не було почуто, можна виділити необачність Харківської Думи у прийнятті важливих для міста рішень. Дума не проаналізувала всі аспекти даного питання, не врахувала окремі думки з цього питання, прийняла рішення в інтересах певного кола осіб: надати земельну ділянку на потреби сільськогосподарського Інституту.

Також за наведеними прикладами можна прослідкувати певну неспроможність дискусії у процесі обговорення питань в Думі. Були гласні, які всупереч відсутності підтримки не боялися виказати власну думку, зовсім протилежну думці більшості і прямо вказували на недоліки роботи Думи, наявність чого є головною ознакою демократичного суспільства. Але, на жаль, до таких гласних не вважали доцільним прислухатися.

На окрему увагу заслуговує фінансовий стан міста Харкова наприкінці XIX – початку XX ст., який погіршувався, з огляду на те, що борг міста з 251 051 руб. (1881 р.) збільшився до 3 668 133 руб. 33 коп. (1902 р.) [464, с. 200.]. Слід зазначити, що ситуація ускладнювалась, борги міста в наступні роки також зростали [388, с. 91-94.]

Зокрема, станом на 1 січня 1916 р. заборгованість м. Харкова становила 8 961 250 руб. Кредити були взяті на будівництво трамваїв, розширення електричної станції та водогону, добудову критого ринку, каналізації, погашення боргів скарбниці – 6 055 312 руб.; викуп водогону та удосконалення його споруд – 1 380 700 руб.; устрій електричного освітлення, лікарень, крамниць та інших споруд – 1 136 800 руб.; задоволення необхідних потреб міста – 416 800 руб. [13, арк. 47].

У воєнний час станом на 1 січня 1917 р. борги м. Харкова складали вже 27 765 177 руб. 98 коп.: короткотривалі позики – 12 385 000 руб.; облігаційні позики – 9 886 250 руб.; позика в державній скарбниці – 2 001 202 руб. 20 коп.; іпотечні – 1 387 057 руб. 68 коп.; позики у приватних осіб та установ – 1 194 548 руб. 66 коп.; резерв запасного капіталу – 811 119 руб. 44 коп.; резерв страхових капіталів та відновлюваних фондів – 100 000 руб. [12, арк. 268].

Відповідно, борги міста не скорочувалися, а потреби часу вимагали більших витрат, що створювало складну фінансово-економічну ситуацію в місті.

Отже, фінансово-бюджетна складова діяльності Харківської муніципальної влади посідала важливе місце та була спрямована на формування щорічних основних та додаткових кошторисів, планування прибутків та витрат муніципальних органів влади, розподілення грошових надходжень на провідні сфери міського життя: господарську, соціальну, культурно-просвітницьку.

Слід відзначити, що муніципальне управління м. Харкова мало значні недоліки у фінансовій діяльності на початковому етапі свого становлення у 1870 – 1880-ті рр.: відсутність управлінського досвіду гласних, слабку координацію взаємодій комітетів та Думи, відсутності урядової підтримки. Тому фінансово-бюджетна сфера харківських управлінців була зведена до вирішення проблем дефіциту бюджету та впорядкування прибутків та видатків.

У роботі міської Думи можна простежити поступову бюрократизацію у вирішенні фінансово-бюджетних питань міста: поява чисельних комісій, затягування вирішення деяких справ більше ніж на півроку.

Однією з головних фінансових проблем Харківської міської Думи та Управи було формування міського бюджету. Систематичне використання кредитів, нестача фінансів, скорочення видатків та економія грошей є головними ознаками фінансово-бюджетної сфери діяльності муніципальних органів влади м. Харкова протягом 1871 – 1919 рр. Незважаючи на значні бюджетні обмеження, постійні позики управлінці знаходили можливість фінансувати заклади охорони здоров'я, освітні та благодійні установи, виділяти кошти на благоустрій міста.

3.2. Господарсько-соціальна діяльність

Господарсько-соціальний аспект діяльності Харківської муніципальної влади є одним з основних, який містить ключові позиції розвитку благоустрою міста та комфортного життя його мешканців.

Важливою сферою діяльності харківських муніципальних органів влади безумовно є забезпечення системи охорони здоров'я. Харківська міська влада всебічно сприяла будівництву, облаштуванню та фінансуванню лікарень міста.

Так на утримання Харківської міської Олександрійської лікарні у 1889 р. Думою було асигновано 21 000 руб., додаткове асигнування становило 10 000 руб. [359, с. 297, 370].

Головним здобутком Харківської міської дитячої лікарні стало асигнування міським Управлінням, яке в 1889 р. склало грошову суму в розмірі 12 325 руб. 75 коп. Крім цього, на утримання та ремонтні роботи Харківської міської дитячої лікарні було місто надало 11 747 руб. 60 коп. [359, с. 380].

Хоча в архівних джерелах бачимо й протилежні цифри. Міська влада Харкова в кошторисі витрат на 1901 р. виділила 27 615 руб. на заходи, спрямовані на покращення загальних санітарних умов міста, на 1902 р. за цією статтею значиться сума 27 685 руб. І в першому, і в другому випадках дані суми склали лише 1 % від всіх міських витрат [12, арк. 176]. Звісно, що дана сума є критично малою. Наведені цифри є сумною дійсністю того, у якому коефіцієнті перебувало фінансування щодо подолання санітарних недоліків міста. Але і ця, зазначена в кошторисі сума, не була повністю витрачена на санітарну організацію міста.

Зокрема, зі звіту за 1901 р. дізнаємося, що безпосередньо на санітарні заходи було витрачено 19 642 руб (із запланованих 27 615 руб.), інші кошти пішли на утримання скотопрігінного та кіннопрігінного двору, що не мало ніякого відношення до санітарної організації [12, арк. 176].

Натомість міський голова О.К. Погорілко засвідчував, що ніколи з боку Харківського міського управління не було такої напруженої роботи у сфері задоволення санітарних потреб міста. Він наводить такі приклади: при Олександрійській лікарні збудовано новий двоповерховий корпус для того, щоб очистити в самій лікарні палати для ізоляції інфекційних хворих (виділено 40 000 руб.). У Миколаївській лікарні облаштовані два бараки для ізоляції заразних хворих на 100 осіб і окремих павільйон на 24 особи. У дитячій лікарні

з'явився новий двоповерховий корпус для ізоляції хворих дітей. У санітарній лабораторії було встановлено ще одну посаду хіміка для здійснення необхідного аналізу медикаментів. При скотобійні облаштовувалися приміщення для ізоляції хворих тварин тощо. При цьому підкреслювалося, що на всі ці заходи витрачено більше 200 000 руб. [379, с. 7].

З огляду на те, що Олександрійська, Миколаївська та дитяча лікарня були чи не єдиними основними медичними закладами міста, і виділяти грошові асигнування на утримання цих лікарень було першочерговою справою муніципальних органів влади, можна стверджувати, що для великого міста витрачені кошти не були значними [500, с. 167].

Незважаючи на зусилля муніципальних органів влади зі сприяння охороні здоров'я населення та перешкоджанню розповсюдження інфекцій, зустрічалися випадки байдужого ставлення управлінців до стану лікарень. Тоді проблемні питання висвітлювали на своїх сторінках представники періодичних видань. Наприклад, відомо, що стан, у якому знаходилась міська дитяча лікарня імені князя Кропоткіна, яка повністю залежала від опіки та асигнувань міського управління, значно критикувався редакцією «Харківських Губернських Відомостей». По-перше, приміщення дитячої міської лікарні першочергово мало інше призначення: головний корпус лікарні був квартирою губернатора, а тому непридатним для потреб медичного закладу. По-друге, у 1893 р. лікарню було затоплено, подекуди вода доходила до стелі, а тому приміщення стало занадто сирым. По-третє, лікарня не мала власної каплиці, секційної кімнати та резервного приміщення, куди б можна було перевести хворих на випадок, наприклад, ремонтних робіт.

15 червня 1903 р. у дитячій лікарні інспектор здійснив ревізію та надав невтішний висновок з приводу придатності міської дитячої лікарні. Обслуговуючи 200 тисячне населення м. Харкова, дитяча лікарня не задовольняла необхідних умов лікарняної гігієни в плані облаштування приміщення та надання основної допомоги хворим. Зокрема, скарлатинне

відділення випускало брудну воду з ванн без обеззараження, чим забруднювало р. Харків та розповсюджувало інфекційні захворювання.

На той час піклувальна рада лікарні вже зверталась до Харківської Думи 18 травня 1902 р. з приводу того, що подальше функціонування лікарні у такому стані неможливе. На дане клопотання піклувальної ради 29 травня 1902 р. Харківська Дума відповіла, що стан дитячої лікарні не погрожує хворим та мешканцям міста, а отже може безперешкодно продовжувати функціонувати [379, с. 13].

Натомість у лікарні не було можливості повноцінного провітрювання у палатах, бо була відсутня штучна вентиляція, із підвалу проникали газы, приміщення для медичних сестер були занадто сирі, і зустрічалися непоодинокі випадки захворювання медичного персоналу. Відсоток смертності серед хворих доходив до 10 %, вигрібні ями були облаштовані занадто примітивно і знаходилися неподалік від тифозного відділення. За таких обставин важко говорити про функціонування закладу, а тому дитяча лікарня мала всі права чекати від міського Управління кардинальної реорганізації. У той час журналіст «Харківських Губернських Відомостей» зазначав, що муніципалітет більшу увагу приділяє облаштуванню критих базарів, мощенню тротуарів та Університетської гірки бергенгеймовськими плитками [379, с. 16, 17].

У відповідь на критику журналіста у 1903 р. було надруковано «Роз'яснення Харківській Думі Міського голови з приводу нарікань на міське управління, висловлених у Харківських Губернських відомостях» [379], в якому наводилися контраргументи на захист управлінців та вірності їхнього рішення щодо лікарні.

Також до контролюючих компетенцій муніципальних органів влади належав всебічний контроль витрат лікарень. Наприклад, за постановою Харківської Думи на операційні потреби Олександрійської лікарні Управа надала кошти у розмірі 500 руб., після витрат яких мала обов'язково отримати звіт. Всі великі витрати лікарні відбувалися тільки з дозволу Управи, після надання рахунків та постанов Ради лікарні про їхню необхідність. Натомість

жодні витрати не могли здійснюватися Управою без відома Ради лікарні [6, арк. 6,7].

Наприклад, за клопотанням піклувальної Ради Олександрійської лікарні, Харківська Дума розглянула питання щодо надання понадштатних грошових асигнувань на нагородну допомогу на честь свята Різдва Христового та Святого Великодня. Постановою Харківської Думи від 16 грудня 1905 р. все ж таки було виділено допомогу персоналу лікарні у розмірі 50% щомісячної заробітної платні [6, арк. 24 зв.].

Слід зауважити, що проблема інфекційних захворювань, їх попередження серед харків'ян посідала вагоме місце у діяльності харківського муніципалітету. Але заходи для подолання інфекційних хвороб у 1889 р. були для м. Харкова незадовільними. У місті, окрім наявних інфекційних хвороб: дифтерії, скарлатини та корі, розвивались у доволі великих масштабах епідемія брюшного тифу та інфлюенції. Хоча раніше і були поодинокі випадки цих хвороб, у 1889 р. брюшний тиф прийняв форму доволі розвинутої епідемії. На ці проблеми звернуло увагу «Медичне товариство» міста, яке разом із Санітарним відділенням проводило заходи по дезінфекції в тих місцях, де були виявлені випадки захворювань.

Муніципальна влада також відреагувала на розвиток епідемії у Харкові. У пік спалаху епідемії (серпень, вересень 1889 р.) Олександрійська лікарня була переповнена хворими. Тому було асигновано 3 000 руб. сріблом на оренду спеціального приміщення для ізоляції хворих. Що ж стосується інфлюенції, то ніяких особливих запобіжних заходів вжито не було. У 1889 р. сильнішими, ніж у 1888 р. були й епідемії дифтерії, корі та скарлатини, збільшились смертельні випадки від цих хвороб. Запобіжні заходи, а також заходи для подолання інфекційних хвороб, полягали у наступному: ізоляції хворих і дезінфекції уражених інфекцією речей та приміщень.

Для ізоляції хворих Харківське міське Управління мало два лікарняних заклади: Олександрійську та дитячу лікарні. Стосовно дезінфекції, то вона проводилась у випадках виявлення хвороби, а також в якості запобіжного

заходу в місцях великого скупчення людей: школах, притулках, тюрмах. Для проведення дезінфекційних робіт в наявності були 5 дезінфекторів, які протягом року проводили, окрім зазначених робіт, санітарно-дезінфекційні роботи за межами житлових приміщень, а саме: дезінфекцію набережних, вулиць, площ, спалення заражених речей.

Для запобігання та попередження інфекційних хвороб Санітарне відділення проводило:

1) Огляд приватних приміщень та дворів за скаргами мешканців за дорученням Харківської Управи. При цьому нагляд за чистотою міста вважався обов'язком міської поліції.

2) Облаштування нічних притулків. У 1889 р. це питання вирішувалось краще ніж у 1888 р.: Харківською Думою було виділено місце для облаштування великого двоповерхового приміщення, де могли розташуватись безпритульні.

3) Облаштування скотобійні. У зв'язку з незадовільним станом приватних скотобієнь, розташованих на околицях м. Харкова, а також з неможливістю проводити огляд м'ясних продуктів, Харківська Дума постановою від 20 вересня 1888 р. визнала за необхідне облаштувати у Харкові міської суспільної скотобійні й асигнувала для вирішення цього питання 3 000 руб. Крім цього, Харківська Управа звернулась до московських інженерів, які зробили план такого будівництва.

4) Огляд базарів і запобігання порушенню санітарних норм та правил продажу продуктів. Боротьба з продажем неякісних товарів.

5) Очищення міста від нечистот, клопотання про облаштування каналізації.

6) Дозвіл на відкриття та облаштування фабрик та заводів з огляду на санітарну та гігієнічну важливість цього питання.

7) Перевірка якості водогінної води [358, с. 29-32].

Крім цього, до глобальних санітарних проблем Харкова належало питання про облаштування місць для купання. В умовах літньої спеки та пилу,

епізодичних епідемій харків'яни змушені були купатись в забруднених та пересихаючих річках Харків та Лопань, ризикуючи власним здоров'ям.

Дійсно, Харків на той час мав тільки одну купальню, а з огляду на масштаби міста, вона не задовольняла вирішення санітарних проблем мешканців. Відомо, що харків'яни 12 вересня 1903 р. навіть звернулись до Харківської Управи з клопотанням про надання дозволу та коштів на відкриття ще однієї народної купальні. На даний народний запит Дума постановила: питання про народну купальню передати на розгляд до Міської Думи та міської Фінансової Комісії. Станом на січень 1905 р. дане питання взагалі так і не було розглянуто [32, арк. 1].

Звісно, облаштування такої купальні було дуже затратною справою: потрібне було або штучне очищення річок, або облаштування басейнів з проточною водою, що мало обійтись для міста в немалу грошову суму. Але на кону було найдорожче – життя та здоров'я харків'ян. І навіть з огляду на це, Управа протягом півтора року не переглянула це питання жодного разу, а також, не висунула власної пропозиції вирішення даної санітарної проблеми.

Тільки в січні 1905 р. знову порушувалося питання про облаштування народних купалень. На засіданні Харківської Управи А.Ф. Брандта висунув пропозицію влаштувати сурогат народної купальні – суспільний душ за зразком Мюнхена в Німеччині, облаштування якого мало супроводжуватись значно меншими витратами для міста [32, арк. 1].

Таким чином, харківські муніципальні органи влади не залишали проблему охорони здоров'я мешканців міста. Міське самоврядування у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. зустрілося з великою кількістю проблем санітарного, епідеміологічного, побутового характеру і намагалось гідно впоратися з вирішенням складних питань. Але виділених коштів часто було замало для здійснення кардинальних змін. І хоча асигнування на вирішення даних потреб міста були дуже незначними, а багатомільйонні позики інколи ігнорували першочергові потреби населення, харківські управлінці намагалися покращити стан здоров'я населення та попередити епідемії у Харкові.

Слід зазначити, що представниками Харківського міського управління систематично обговорювалися різнопланові питання, які були важливими для розвитку міста: розширення мережі водопостачання; спорудження нової потужної електростанції; збільшення мережі електричних трамваїв та електричного освітлення; устрій каналізації; оздоровлення та благоустрій міста [9, арк. 224]. Незважаючи на це, чимало важливих господарських питань міста залишались невирішеними багато місяців і навіть років. Наприклад, на вирішення питання про благоустрій кінної залізниці в місті було витрачено 47 засідань [237, с. 24].

На жаль, опікуючись питаннями соціальної спрямованості, гласні не завжди були компетентні в їх вирішенні. Наприклад, на засіданні від 1 грудня 1911 р. Харківська Дума постановила асигнувати 10 000 руб. на допомогу голодуючим у вигляді грошової допомоги і продуктів; наказала міській Управі зібрати відомості від загальноземської організації та вільно-економічного товариства про те, які саме губернії потребують допомоги, які організації на містах опікуються розподілом цієї допомоги, а також доповісти Думі про розподіл асигнованих коштів. Але губернатор визнав відносини Управи та Думи з вільно-економічним товариством та загальноземською організацією незаконними, з огляду на те, що дані організації не були визнані Урядовими органами такими, що мали право надавати допомогу тим, хто потребує її. Тому постанову Харківської Думи з приводу наведеної проблеми було скасовано [278, с. 2].

З одного боку міська Дума та Управа Харкова піклувалися про голодуюче населення не тільки міста, а й всієї губернії, і виділяли кошти на вирішення цієї проблеми. Але з іншого боку, невже Дума та Управа не розуміли, з якими громадськими організаціями слід вирішувати дані проблеми? І чому саме Харківська Дума постановила Управі збирати відомості з тих організацій, які не визнавалися урядовими органами законними? Тобто, якщо Дума справді мала на меті допомогу голодуючому населенню губернії та міста,

та її представникам слід було ретельніше обирати шляхи вирішення певних проблем, попереджаючи їх ускладнення.

З приводу наданої суми в розмірі 10 000 руб. зазначимо: з огляду на те, що за постановами Харківської Думи купувались невеликі земельні ділянки у приватних осіб за таку ж суму (10 000 руб.), зрозуміло, що ця сума була замалою, щоб допомогти голодуючим міста [9, арк. 345]. Це свідчить або про некомпетентність прийняття рішень, або про значні фінансові обмеження у бюджеті управлінців.

Іноді траплялися випадки, які дискредитували Харківське міське управління. Не завжди міська Дума сприймала ініціативу соціальної допомоги населенню. Наприклад, коли Харківський губернатор поклав на місто обов'язок піклуватись про покинутих дітей за кошти Харкова, Дума, в свою чергу, своєю постановою від 18 листопада 1911 р. відмінила цей обов'язок [278, с. 1,2].

Не завжди Дума йшла назустріч мешканцям міста. Це підтверджують скарги на Управління м. Харкова, які надходили до губернатора. До таких можна віднести клопотання громадянина Д.Н. Гажкова, який скаржився на те, що Харківська Управа забороняє йому здійснювати торгівлю без плати Державного промислового податку, хоча з 1902 р. діє дозвіл здійснювати торгівлю в містах під час ринкових та ярмаркових днів без оплати такого податку. Також він скаржився, що Управа буквально переслідує його і не дає можливості займатись справою, завдяки якій він годує себе і всю родину [12, арк. 175]. Тобто, прослідковуємо зловживання владою та байдужість до особистих проблем простих громадян.

На окрему увагу заслуговує проблема благоустрою міста. На сторінках «Харківських Губернських Відомостей» неодноразово порушувалась проблема малої уваги чиновників до побутових потреб харків'ян. Зокрема, редакція «Харківських Губернських Відомостей» скаржилася на відсутність поливу вулиць влітку, запевняючи, що люди просто задихались від спеки, і ця процедура є дуже необхідною для міста. Цим «Харківські Губернські

Відомості» критикували відносини між міським Управлінням Харкова та водогінним товариством [379, с.7].

Слід відзначити, що Харківський голова погоджувався з наявністю цієї проблеми, але винуватим вбачав не міське Управління, а водогінне товариство, яке ставило зависокі ціни на свої послуги.

«Харківські Губернські Відомості» також критикували місцеву владу Харкова за те, що вона майже зовсім не звертала уваги на задоволення найважливіших потреб міського благоустрою: організацію видалення нечистот з міста, заощення вулиць, удосконалення водопроводу. На жаль, не було оприлюднено раціональних планів поступового здійснення цих важливих заходів благоустрою для міста. Звичайно, не можна звинувачувати склад гласних тільки одного скликання, але громаді було вкрай важливо побачити реальні кроки муніципальної влади з вирішення важливих проблем харків'ян та зрозуміти систематичний план здійснення благоустрою міста.

Крім цього, чисельні звіти свідчать, що тогочасне Харківське міське Управління опікувалось різноманітними питаннями: займалось насадженням садів та парків, підтримувало драматичний театр, регулювало утримання соборних годинників, проводило електричне освітлення, проектувало будівництво критих базарів та переобладнувало приміщення банків; займалось облаштуванням кладовищенської огорожі, субсидіювало утримання пташника, фінансувало написання історії м. Харкова та її видавництво, сплачувало Купецькому банку за ведення розрахунків облігаційної позики міста, маючи при цьому своїх власних бухгалтерів, вирішувало суперечки приватних осіб. Тобто, муніципальна влада здійснювала велику кількість корисних справ, які не були першочерговими для вирішення [49, арк. 2-3зв]. Всі ці завдання, на нашу думку, не мали такої значущості, як видалення нечистот з міста та заощення вулиць, на які потрібно було зосередити більше уваги та коштів.

З цією метою вже у другій половині XIX ст. виникли такі концесійні підприємства громадського користування, які займалися роботами по міському

благоустрою: газовий завод (1868 р.), водогін (1878 р.), кінно-залізні дороги (1882 р.). У 1897 р. була заснована муніципальна електростанція.

На особливу увагу муніципальних органів влади заслуговувала проблема міського водогону. Думка про створення водогону у Харкові виникла ще в другій третині XIX ст. У 1846 р. купецтво, а також міщани й цехові зробили пожертву на його пристрій у формі самооподаткування. 15 тисяч руб. пожертвував француз Борель. Але 20 років питання не вирішувалося в адміністративних установах. У 1864 р. за часів губернатора, графа А.К. Сіверса була заснована комісія під головуванням проф. В.І. Лапшина і видано на витрати 250 руб. з того ж водогінного капіталу [26, арк. 6-7].

З 1864 р. питання було передано у відання Харківського міського товариства. 19 березня 1869 р. Харківська міська дума уклала контракт на проведення водогону з петербурзькою фірмою Задлер і Арманд. Після реформи 1870 р. нова Дума зупинила цей контракт за провиною фірми.

З 1872 р. Харківська Дума здійснила низку заходів для вирішення питання. У грудні цього ж року були обрані технічна і фінансова комісії для розробки даних і складання проекту контракту. У 1874 р. Дума прийняла план проведення водогону концесійним способом. У 1878 р. – підписано контракт з водопостачання з іноземними підприємцями А.К. Рейсом і К.К. Ділла. Останні отримали виключне право на влаштування та експлуатацію водогону у Харкові на 45 років з часу відкриття водопостачання. Після закінчення цього терміну майно підприємства мало перейти місту.

У 1879 р. А.К. Рейс і К.К. Ділла передали свої права Рубану, Розенблюм і Герцу. Керівництво міста визнало водогін відкритим з 1 липня 1881 р., але Харківська міська Дума була незадоволена якістю виконання роботи. За позовом концесіонерів місто сплатило 281.500 руб. До 1901 р. місто вело тяжбу з підприємцями також з питань контролю надання води.

Для вирішення гострої проблеми водопостачання міський голова О.К. Погорілко домігся викупу міського водогону з концесії, вкрай не вигідної для міста. Міська влада вдалась до облігаційної позики: у 1902 р. Харківська

Дума постановила викупити водогін достроково за 1 250 000 руб. облігаціями. З 1 березня 1904 р. міське управління керувало водопостачанням і здійснювало подальші роботи з удосконалення та розширення водогону [389, с. 147-151]. Таким чином, водогін став міською власністю, почалась його реконструкція.

Водогін на початку ХХ ст. виконував своє призначення та забезпечував потреби харків'ян у повній мірі. До 1910 р. викуплений у концесіонерів водогін надавав місту щорічно близько 50 тис. руб. чистого прибутку. У 1910 р. водогін приніс місту вже 74 117 руб., а за кошторисом 1914 р. – 112 620 руб. чистого прибутку.

Отже, не зважаючи на тривалий та складний процес встановлення водогону у Харкові, це питання було вирішено на початку ХХ ст. Харків'яни користувалися якісними послугами водогону, а місто отримувало прибуток. Це свідчить про вдосконалення ефективності роботи муніципальних органів влади Харкова, врахування потреб та можливостей міста.

Наприкінці ХІХ ст. беззаперечними були потреби міста в каналізації. Протягом двох останніх десятиліть ХІХ ст. проф. А.П. Шимков, інженер-технолог М.М. Салтиков, міський голова І.Т. Голенищев-Кутузов заявляли про необхідність побудови каналізації в Харкові. 11 листопада 1897 р. Харківська міська Дума постановила придбати 100 десятин біля селища Жихор для вирішення проблеми Харкова. Лише 21 вересня 1907 р. була обрана комісія з розробки проєкту каналізації, почалось будівництво 1 черги міської каналізації. У 1910 р. її замінила нова каналізаційна комісія під головуванням З.Ю. Харманського.

26 травня 1911 р. Харківська Дума затвердила проєкт каналізації, який 13 вересня 1911 р. був запроваджений будівельно-технічним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Головним будівельником каналізації було призначено міського інженера Д.С. Черкеса [389, с. 95].

Створений проєкт пройшов багатоступеневу експертизу, що додало надійності майбутній системі каналізації. Каналізаційна мережа простяглася

майже на 260 верст і мала задовольнити місто на 30 – 40 років наперед за умови зростання його населення до 600 000 осіб.

Будівельні роботи було розпочато навесні 1912 р. На шляху розбудови каналізаційної системи виникла перешкода: землі, якими мала пройти каналізація, були в приватній власності. Тому Харківська міська Дума систематично порушувала питання про примусове відчуження земель, які знаходились у власності харків'ян, для каналізаційних потреб міста ще до того, як з'явився план міської каналізації, затверджений 13 вересня 1911 р. [254, с. 1].

При Харківській Управі була створена Каналізаційна комісія з метою вирішення санітарно-побутових потреб мешканців. Члени комісії, зробивши кінцеві точні заміри та підрахунки, заявили, що для проведення каналізаційних каналів необхідно отримати землі, які знаходяться у власності мешканців Харкова. Усього Каналізаційна комісія встановила список харків'ян, землю яких було рекомендовано придбати (307 осіб в місті та навіть за його межами) [254, с. 10].

Більша частина цих людей не хотіла добровільно продавати свою землю, навіть якщо цього потребував благоустрій міста. Деякі штучно завищували купівельну ціну своєї землі в 2, 3, інколи в 4 рази. За цих обставин, маючи на меті вирішити цю проблему, Каналізаційна комісія звернулася до міської Думи щодо видання певних розпоряджень про примусове відчуження земель [254, с.14].

Необхідні для міста роботи викликали негативну реакцію «Харківських Губернських Відомостей», які бажали підірвати авторитет ліберальної за своїм складом Думи. Так, у березні 1912 р. автори статей зловтішалася з приводу виправдання висловлених ними сумнівів, що місто навесні розпочне роботи з облаштування каналізації першої черги. Причиною цього були затримки з постачанням матеріалів. Цілком розумні розпорядження Управи до харків'ян перебудувати вигрібні й помийні ями в певний термін, не допускати їх переповнення були оцінені стурбованими правами людини авторами вірнопідданської газети як застосування «репресій» [339, с. 1].

Незважаючи на всі труднощі, каналізація була споруджена. Перша черга каналізації була введена у дію у 1914 р., коли був запущений комплекс очисних споруд Головної біостанції. У дореволюційні роки до каналізації встигла приєднатися лише третина домоволодінь, але вже тоді були каналізовані центральна частина міста, нагірний район та райони прилеглі до Катеринославської вулиці. Харків став дванадцятим містом Російської імперії, забезпеченим каналізацією, а інженерна система очищення стічних вод міста стала взірцем не тільки для Росії, але й для всієї Європи.

Введення в дію першої черги каналізації 1914 р. стало останнім з великих проектів благоустрою міста, яке встигли здійснити муніципальні органи влади Харкова. Початок I Світової війни змусив обмежити роботи, а з 1917 р. нові підключення до центрального колектору припинилися. Революційні події та ліквідація міської Думи та Управи призвели до руйнації структури управління комунальним господарством.

Постійними проблемами Харкова завжди були бруд і антисанітарний стан вулиць. Особливо болісно ці проблеми нагадували про себе під час проїздів найвищих осіб через губернське місто. Залежна від державної влади міська Дума змушена була постійно демонструвати свої вірнопідданські почуття. Так, 07 вересня 1871 р. губернатор, князь Д.М. Кропоткін повідомив у Харківську міську Управу, що «Його Імператорська Високість Великий князь Микола Миколайович старший 13-го цього вересня о 10 год. 34 хвилини ввечері зволить прибути з Полтави до Харкова і негайно відправитися до Чугуєва» [17, арк. 13].

У зв'язку з цією подією харківський поліцмейстер вже 7-го вересня просив міську Управу про залучення арештантів для очищення міських мостових від бруду, переважно шляхом, яким повинен був слідувати високий гість від залізничного вокзалу до Чугуєва і назад. Передбачалося також освітлення міських будівель на шляху проїзду Великого князя. Відомо, що харківські вулиці користувалися дурною славою через свій бруд, і

схвильований байдужістю міської управи поліцмейстер змушений був наполегливо нагадати про свої вимоги [17, арк. 13].

Антисанітарія звалищних пунктів була приводом невдоволення й губернаторів. Наприклад, 3-го лютого 1879 р. губернатор, князь Д.М. Крапоткін особисто підписав документ з проханням до Харківської міської Управи «про необхідність крім видання обов'язкових для мешканців постанов вжити невідкладних заходів для того, щоб такі частини міста, як-то: площі, вулиці, канали, бійні і особливо орендовані за рахунок міста приміщення для військ з розташованими при них отхожими місцями і помийними ямами містилися в постійній чистоті і справності» [231, с. 2].

Крім цього, Міністерство внутрішніх справ вносило певні пропозиції на розгляд Харківської Думи щодо покращення санітарного стану міста. Ця процедура проходила через канцелярію Губернатора. Зокрема, Міністерство внутрішніх справ у 1906 р. надіслало клопотання Харківському Губернатору щодо термінового закриття Усікновенського кладовища на території міста та вимагало звітування про виконання [223, арк. 1 – 3]. Господарське відділення Харківської Управи звітувало перед губернатором, наголошуючи, що закриття кладовища є важливою справою з огляду на його переповненість, розташування в місті й близькість до житлових будинків. Підкреслювалося, що дані обставини можуть негативно впливати на здоров'я харків'ян. На дванадцяти аркушах своєї доповіді Харківська Управа коментувала питання про закриття кладовища, а також низку супутніх проблем [223, арк. 7].

У кінці своєї доповіді Харківська Управа пропонувала закрити кладовище, але одночасно довести до відома харків'ян, що побоювання з приводу негативного впливу кладовища на їх здоров'я не мають підстави [223, арк. 7-13].

З таким рішенням Харківської Управи не погодились Міністерство внутрішніх справ і губернатор [223, арк. 20, 25]. Тому міський голова повідомляв, що від 20 лютого 1908 р. харківська міська Дума постановила про

закриття кладовища, а Управа в засіданні від 4 червня 1908 р. постановила передати процес закриття кладовища Санітарному відділенню [223, арк. 30].

Цей факт свідчить про значний вплив губернатора та державних органів влади на рішення самоврядних структур Харкова, їх безкомпромісність у питанні підтримки санітарних норм.

У безпосередньому зв'язку з проблемою санітарного стану міста було питання заощення вулиць. Устрій і ремонт мостових, що знаходилися у громадському використанні, здійснювалися загальноміськими коштами. Приватні власники заощували власні території. Питання, пов'язані з благоустроєм мостових, вирішували мостільна комісія, Харківська міська Управа та завідувач інженерним відділом. До 1880 р. менше половини вулиць і площ Харкова були заощені (існувало 35 верст мостових), що вважаємо незадовільним.

У перші роки ХХ ст. відповідні роботи надавалися підрядникам, зазвичай без заключення договорів. Лише з 1911 р. роботи проводилися за виробленими Мостільною комісією умовами з підвищеними вимогами по заощенню і перемошуванню мостових. Мостільна комісія запропонувала на вулицях зі значним транспортним рухом замінювати матеріал мостових: з «грубих осколків» на «формовані гранітні осколки» (спрощений варіант тротуарної плитки). Вже у 1914 р. загальна протяжність міських вулиць і площ м. Харкова становила 210 верст, що свідчить про покращення стану вулиць міста [388, с. 32-33].

Витрати на масштабний благоустрій міста (устрій мостових, заощення базарів, водосточних каналів, капітальні роботи відділу міського садівництва) зросли з 1904 – 1914 рр. на 104, 3 %: з 197 546 руб. до 403 464 руб. [298, арк. 3]. Але поточні витрати на утримання вулиць, скверів і парків, ремонти мостових, мостів, освітлення міста залишалися без значних змін (207 856 руб. у 1904 р. та 249 339 руб. у 1914 р.). Міська влада бачила вихід із даної ситуації лише у наданні Харкову можливості додаткового збору з товарів, що перевозилися залізничними шляхами. Саме ці кошти могли витратитись на утримання доріг

міста. Клопотання про дозвіл на ці збори неодноразово відправлялися в Петербург з 1901 р., але Харківська Дума так і не дочекалася бажаного.

Господарське відділення Харківської Управи також приймало заяви та клопотання про розпорядження здійснити очищувальні роботи водопостачальних труб, колодязів від снігу та криги. Протягом декількох років очищувальні роботи мостів, які мали здійснюватись з боку підрядчиків, мали незадовільний стан. Зокрема відомо, що у 1916 р. очищувальні роботи мостів не проводились зовсім. Численні заяви та прохання Господарського відділу Харківської Управи на ім'я підрядчика з очищення міста не принесли бажаного результату [29, арк. 2]. Це пояснюється тим, що в умовах Першої світової війни, питання очищувальних робіт міста посідає другорядне значення, хоча потребувало більш ретельної уваги і з боку Харківської Управи, і з боку підрядчиків, оскільки недбале ставлення до цієї проблеми призводило до руйнування мостів, скверів, тротуарів, як наслідок – до непередбачених витрат на ремонтні роботи.

Чимало уваги муніципальні органи влади у XIX – на початку XX ст. приділяли міському освітленню. Вуличне газове освітлення у Харкові було вперше введено у 1871 р. за контрактом, укладеним 19 березня 1869 р. із фірмою «Задлер і Арман». Спочатку всі з радістю сприйняли нововведення, оскільки газове світло здавалося схожим на денне. Харків'яни навіть заявляли, що їхнє громадське освітлення краще за петербурзьке [426, с. 448]. Проте згодом почалися незадоволення щодо його неефективності, нестабільності та небезпечності.

Газове освітлення вулиць м. Харкова супроводжувалось низкою проблем і мало певні недоліки. Господарське відділення Харківської міської Управи приймало скарги від приватних осіб щодо стану освітлення міських вулиць. Однією з таких скарг є заява мешканців Коцарської та Дмитрівської вулиць про те, що освітлення цих вулиць здійснюється в останню чергу. Харків'яни просили Управу постановити освітлювати дані вулиці своєчасно [25, арк. 31].

«Медичне Товариство» також надало свою заяву до Харківської Управи з проханням звернути увагу на те, що освітлення газом відбувається недоброякісним методом: даний освітлювальний газ містить велику кількість шкідливих компонентів, які викликають головний біль, кашель, запаморочення, сухість у горлі. Дане клопотання було не першим з боку «Медичного Товариства». На попередні заяви Харківська Управа не відповідала [25, арк. 34]. На дану заяву Управа відреагувала зверненням до Газового Управління з проханням вжити необхідних заходів з покращення якості освітлювального газу і попереджала, що за низьку якість такого газу Управа буде накладати штраф на Товариство Газоосвітлення [25, арк. 37-37 зв.].

Управлінці міста розуміли важливість освітлення вулиць. Намагаючись вирішити проблему, у Харкові заговорили й про електричне освітлення. У 1895 р. на ці потреби Харківська міська Дума виділила 413 руб., а вже наступного року сума зросла до 113 181 руб. [426, с. 402]. Було укладено угоду з підрядчиком М. Савицьким, який виявився недобросовісним (отримував чималу винагороду та право брати участь у розподілі прибутку). Тому керівництво електрифікацією Харкова перебрала на себе спеціальна думська комісія, в якій активну участь взяв О.К. Погорілко ще до свого обрання очільником міста. У результаті – вже навесні 1898 р. центральні харківські вулиці освітлювало 390 дугових ліхтарів [426, с. 402, 456].

При цьому представники Харківського міського Управління наголошували, що прийняли певні заходи для того, щоб нова електрична станція була виготовлена з матеріалів державного виробництва виключно вітчизняних заводів. Але міський голова підкреслював, що певні прилади для нової електричної станції можна замовити виключно за кордоном [31, арк. 1, 10, 14]. Дійсно, введення вуличного електричного освітлення виявилось досить дорогим для м. Харкова. Але, не дивлячись на фінансову обмеженість міста, Харків дозволив собі електричне освітлення: Дума постановила про його проведення.

Ліхтарі використовували за спеціальним графіком з урахуванням пори року, заходу і сходу сонця, а також фази Місяця. Місто освітлювалось, зазвичай, упродовж 9 – 10 місяців (із серпня – вересня по квітень – травень). Як правило, ліхтарі запалювали з настанням сутінок між 17 та 20-ю годиною, а гасили близько другої ночі. Відповідні таблиці, за погодження із міністерськими чиновниками, складали міські органи влади. Спершу вуличне електричне освітлення було не надто потужним, лампи світилися не дуже яскраво та з перебоями. Але поява електричного освітлення засвідчило прогресивні кроки Харкова на шляху до благоустрою та покращення життя мешканців.

З 1900 р. новий міський голова О.К. Погорілко починає активно піклуватися про електрифікацію міста. Голова відповідально ставився до цього питання, про що свідчить його виступ у Думі, під час якого він підкреслював, що: 1) Дума недостатньо обговорила дане питання, рішення було прийняте дуже швидко; 2) навіть такому місту, як Париж дуже дорого провести електричне освітлення, а для м. Харкова це буде ще дорожче, з огляду на закордонні складові та відсутність досвіду облаштування електрики [229, арк. 4]. Також він зазначав, що Харківській Думі потрібно детальніше розглядати питання, які тягнуть за собою великі грошові стягнення [367, с. 4-6]. У висновку міський голова наголосив, що освітлення вулиць м. Харкова електрикою не можливе без значного збільшення бюджету міста, а тому і податків.

Вже у 1901 р. Харківська електростанція стала прибутковою. Але міський голова О.К. Погорілко продовжив розбудовувати і переоснащувати її (було придбано нове устаткування, її потужність виросла, як і кількість користувачів). Харків'яни на початку ХХ ст. на рівні з мешканцями Парижу, Петербургу та інших розвинених міст відчували значне покращення благоустрою, мали можливість користуватися новими благами цивілізації.

З метою покращення транспортного руху у місті була прокладена кінна залізниця («конка»). У 1882 р. Харківська міська Дума уклала договір на

побудову 19 кілометрів конки з бельгійцями, який був фінансово не вигідний місту (на 42 роки власники отримували право на влаштування кінних залізниць). З одного боку, це значно спростило пересування по місту, але з іншого боку вагони конки йшли перевантажені, переважно центральними вулицями міста; коні втомлювалися, хворіли і гинули.

За часів О.К. Погорілко муніципальні органи влади прийняли рішення влаштувати в Харкові електричний трамвай. У 1904 р. проєкт було затверджено технічно-будівельним комітетом Міністерства внутрішніх справ. Вже у 1906 р. міський голова відкрив першу лінію трамваю, яка поєднувала вулицю Петинську з Харківським паровозобудівним заводом. Нововведення дозволяло швидше дістатися працівникам на роботу. Одночасно в центрі міста працювала конка, яка поступово втрачає популярність. Її замінять 6 ліній трамваю, прокладених у Харкові до революції 1917 р.

Транспортна система міста та розвиток інфраструктури є одним з головних елементів розвинутого суспільства, тому муніципальна влада Харкова приділяла значну увагу прокладанню трамвайних ліній.

На засіданні від 17 лютого 1911 р. гласні Харківської Думи розглянули питання розбудови Холодногірської трамвайної лінії. Вирішили в першу чергу продовжити її будівництво до Озерянської церкви, а на другорядному плані залишили Курилівську та Гієвську трамвайні лінії. Також доручили трамвайній та освітлювальній комісіям придбати все необхідне для спорудження та експлуатації Кладовищенської трамвайної лінії до Озерянської церкви. Але при розгляді такого доволі простого питання гласні не могли дійти єдиної думки щодо визначення першочерговості проведення трамвайних ліній. 18 гласних Харківської Думи не погодились з обранням першочергового будівництва трамвайної лінії в напрямку Озерянської церкви.

Дане засідання супроводжувалось конфліктами. Міський голова О.К. Погорілко заборонив гласним виказувати своє ставлення до даного питання. Деякі гласні не погодились з таким рішенням міського голови. Наприклад, гласний Ф.І. Ширяєв виказав протест на таку заборону в

письмовому вигляді, зазначивши незаконність рішення О.К. Погорілка, а також своє негативне ставлення до рішення Думи про першочергове будівництво трамвайної лінії у напрямку Озерянської церкви [34, арк.111].

У своєму письмовому особистому баченні вирішення даного питання гласний Ф.І. Ширяєв акцентував увагу на тому, що першочергове будівництво трамвайної лінії в напрямку Озерянської церкви не задовольнить потреб мешканців Холодногірського району, бо є потреби міста в збільшенні грошового прибутку від експлуатації трамвайного транспорту. Дане письмове невдоволення гласного було прокоментовано письмово міським головою, який зазначив, що Ф.І. Ширяєв під час засідання Думи отримував право виказати свої думки 2 рази [34, арк. 112]. Але при цьому ніяким чином не було прокоментовано думку Ф.І. Ширяєва з приводу того, що дана постанова не задовольняла потреб міста та його мешканців.

Муніципальні органи влади визначили такі транспортні лінії першої необхідності: Грековська, Панасівська, Кладовищенська, Пушкінська, Клочківська – всього 5 ліній на 14 вулицях, протяжністю рельсових колій в 21,44 верст [5, арк. 10]. Бралися до уваги густота населення та його потреби в дешевому пересуванні. Трамвайні лінії мали обслуговувати 3 райони м. Харкова: Іванівку, Лису Гору, Холодну Гору. При цьому зазначалося, що трамвайна лінія була вкрай необхідна для відвідувачів Благовіщенського базару.

Також враховувалося, що Пушкінська трамвайна лінія знаходилася в районі, населеному інтелігенцією, якій вкрай потрібне якісне та недороге сполучення з центром міста (від таких вулиць: Лермонтовської, Басейної, Юмовської, Максиміліанівської, Технологічної, Каплунівської, Ветеринарної). Саме по цій лінії планувався жвавий рух в осінній та літній період до міського парку, кладовища, на скачки.

Враховуючи велику протяжність трьох трамвайних ліній з п'яти перелічених, Харківська Дума встановила максимальну платню за проїзд – 7 коп. і зазначила, що це є дуже вигідним для міського бюджету [4, арк. 11].

Отже, при вирішенні питань благоустрою міста враховувались у першу чергу фінансові аспекти: прибуток міста від реалізованого проєкту та його окупність; по-друге: рівень задоволення потреб споживача-харків'янина та кількісний показник задіяних громадян. У цілому введення трамвайних ліній у Харкові позитивно вплинуло на транспортну інфраструктуру міста, вирішило чимало проблем пересування харків'ян з околиць у центр.

Значною проблемою для Харкова стає стихійне розклеювання афіш у центральних частинах міста. Значна кількість театральних вистав, культурних заходів супроводжувалися несанкціонованою рекламою. Муніципальна влада намагалася це здолати та отримати додаткове поповнення бюджету. Постановою Харківської міської Управи у 1895 р. було встановлено такий порядок розміщення та розклеювання афіш у місті: 1) афіши та об'яви можуть бути наклеєні в місті тільки на спеціально відведених для цього стовпах, за користування якими потрібно заплатити; 2) заборонено розклеювати об'яви та афіші на вуличних ліхтарях, телеграфних під'їздах, огорожах, стінах домівках; 3) урядові та адміністративні установи та посадові особи можуть розміщувати свої службові оголошення там, де вони вважають за потрібне і безкоштовно [273, с. 2]. Ця постанова також покращувала зовнішній вигляд міста шляхом попередження стихійних розклеювань афіш.

На окрему увагу заслуговує розгляд забудови міста Харкова та внесок у містобудування органів самоврядування. Ця проблема поєднує низку земельних питань, боротьбу зі спекуляцією землі та суто будівництво.

Архівні документи свідчать, що Дума намагалася боротися зі спекуляцією землі у Харкові. Так, на засіданні Харківської міської Думи від 16 червня 1908 р. гласні підняли питання забудови міста Харкова в тій місцевості, де вона не відповідала топографічним умовам поселення. Дума доводила до відома губернатора дану проблему й просила передати ці відомості Міністерству внутрішніх справ, акцентуючи увагу на численних земельних спекуляціях. Проблема пояснювалася так: спекулянти купували за низькими цінами низовини, будували на них малоцінні житлові споруди, а згодом просили

допомоги у міського управління на утримання цих споруд. Якщо все зазначене вдавалося, спекулянти мали нагоду розбагатіти.

Вирішення цієї проблеми вбачалося у наданні муніципальним органам влади права самостійно розглядати питання таких забудов міста в контексті санітарних вимог [30, арк. 7]. Це питання одразу було передано губернатором Міністерству внутрішніх справ [30, арк. 11].

Критикуючи діяльність Харківської міської Думи та Управи у цьому питанні, гласний та міський голова Є.С. Гордієнко засвідчував, що у 1871 р. Управою було затверджено проєкт будівництва у місті та його межами 120 дерев'яних та 79 кам'яних споруд. Але ці будівлі, на думку голови, споруджувалися без урахування потреб освоєння нової території за рікою Нетечею [237, с. 3]. Отже, простежується певна хаотичність забудови нових ділянок Харкова.

З одного боку, Харківська Дума наприкінці XIX ст. неохоче опікувалася забудовою міста. Будівництво відбувалося, переважно, за необхідністю, для власних потреб управлінців або за вимогою інших відомств. Можна стверджувати, що будівництво в Харкові здійснювалося з метою виконання зобов'язань муніципальної влади щодо містобудування та ремонту споруд [237, с. 17]. Досить критично писав про Харківську Думу того часу Є.С. Гордієнко, звинувачуючи її в безладі міського управління та в недбалому веденні міського господарства [174, арк. 1-5].

Наприклад, будинок міської Думи був придбаний у 1872 р. і протягом десятиліття Харківська Дума не могла вирішити, що з ним робити. Після довгих обговорювань, які тривали 31 засідання, Дума постановила зруйнувати цю будівлю. Багато мешканців міста таким рішенням Думи були не задоволені [237, арк. 1, 18]. Пізніше в Думі розгорнулася дискусія щодо плану, фасаду, будівельного капіталу нового приміщення міського управління.

Пізніше, у звіті Харківського губернатора О.О. Іксуль фон Гільденбандта за 1884 рік було зазначено, що за цей рік діяльність міських громадських управлінь, особливо Харківського, у сфері

містобудування не була успішною. Водночас, наступного року Харківський губернатор дав іншу, більш схвальну оцінку діяльності міського самоврядування. Він вже підкреслював успішність діяльності муніципальних органів влади Харкова у забудові споруд для задоволення потреб управління та уряду. Губернатор зауважив, що збудований триповерховий будинок на центральній площі став однією з головних прикрас міста [9, арк. 222].

З іншого боку, звітуючи про свою роботу, Технічне відділення наголошувало на великій кількості збудованих споруд: кам'яна будівля для притулку, будинок на Москальовці для жіночої ремісничої школи; кам'яні лавки, деякі частини Благовіщенського ринку, магазини, Олександрійська лікарня, міська дитяча лікарня, нові дерев'яні мости, Реальне училище. Також йшлося про проведення низки ремонтних робіт поліцейських та пожежних приміщень, міського будинку Управління; старих мостів [359, с. 154-156].

Слід підкреслити, що саме Господарське відділення міської Управи опікувалося складанням та підписанням численних договорів та контрактів з надання орендного користування міської землі для торгівельних потреб приватним особам [15, арк. 34].

Спектр земельно-господарських питань, які розглядала Дума, форми їх вирішення можна простежити за постановами муніципального органу влади. Зокрема, на засіданні від 11 травня 1911 р. Харківська міська Дума у присутності 47 гласних постановила доручити міській Управі купити земельну ділянку колишнього Товариства мукомельної справи на Малиновській вулиці за 65 000 руб. Всі витрати із здійснення купівлі було вирішено занести на рахунок міста, а закупівельну суму ліквідувати за рахунок водогінних сум, їх погасити з IV облігаційної позики, в якій 1 250 000 руб. було виділено на розширення водогону [34, арк. 400].

На черговому зібранні Харківська міська Дума 6 вересня 1912 р. у присутності 50 гласних постановила: 1) приєднати до приватної власності 20,02 квадратних сажень міської землі з розрахунком по 40 руб. за 1 квадратний сажень; 2) приєднати до володіння приватної особи ділянку місцевої землі у

розмірі 23,73 квадратних сажень; 3) придбати у приватній особі земельну ділянку для розширення проїжджої вулиці на Холодній Горі за 10 000 руб.; 4) здійснити купівлю для потреб каналізації у приватних осіб земельних ділянок у кількості 1850, 39 квадратних сажень за 29 497 руб. 12 коп. і занести дану суму на рахунок каналізаційної суми IV облігаційної позики; 5) відкласти питання про надання земельної ділянки для будівництва амбулаторії. Ще дев'ять статей постанов Думи мали характер «прийняти до відома» [9, арк. 661-663].

Під час чергового засідання Харківської міської Думи 26 січня 1912 р. у присутності 54 гласних порушувалися такі питання: 1) відвести для хлібопекарні земельну ділянку в розмірі 50 квадратних сажень і покрити грошові витрати на її будівництво в розмірі 63 000 руб.; 2) завершити переговори з Бельгійським Товариством про умови перебудови кінної тяги на електричну; 3) доручити міській Управі передати Фінансовій комісії матеріали стосовно V облігаційної позики [9, арк. 5-7].

Вище наведені постанови Харківської міської Думи свідчать про широку компетенцію Міського голови та гласних у вирішенні земельно-господарських питань, а саме: придбання та примусове відчуження земель на потреби міста та його благоустрій, оренда та купівля у приватних осіб ділянок землі з використанням облігаційних позик. У цілому, активність муніципальних органів влади у використанні та розподілі землі, свідчить про територіальне розширення міста та його розвиток. Представники самоврядних органів влади Харкова набувають значний досвід упорядкування земельних питань.

Харків – потужне торгове місто з купецькими традиціями, яке славилося своїми ярмарками та базарами. На початку ХХ ст. у Харкові функціонувало 6 базарів: Благовіщенський, Кінний, Рибний, Холодногірський, Кузинський, Заїківський. Останні три базари були невеликі. Управляла ними Базарна комісія під головуванням члена Управи, завідувача Господарським відділенням [423, с. 93].

Характерним є випадок, коли харків'яни звернулися до управлінців міста з проханнями поновлення зачиненого базару. Зокрема, 9 грудня 1911 р. Харківська Управа направила до Думи клопотання, яке було надіслане на ім'я губернатора. Дане клопотання містило прохання мешканців віддалених від центральної частина Харкова районів поновити законний базар навпроти Олександро-Невської церкви та Північно-Донецької залізниці. Існування цього базару було питанням стратегічного значення з огляду на те, що він був єдиним місцем поповнення харчових запасів всіх малозабезпечених мешканців цього району.

Цей базар знаходився в руках орендаторів, які здійснювали велику платню з місцевих та приїжджих дрібних торговців, про що свідчив складений поліцією протокол від 20 листопада 1911 р. «Про незаконні побори з дрібних торговців» [9, арк. 550]. Такий базар заважав лише одній суспільній верстві – заможному купецтву, яке збагачувалося за рахунок збіднілого населення, шляхом штучного підняття цін та тримання монополії на ринок. Важливим є те, що питання про поновлення законного базару в районі Олександро-Невської церкви та Північно-Донецької залізниці тричі поставало перед Харківською Думою та Управою за ініціативою мешканців цих районів: у 1908, 1909, 1910 рр. Можна припустити, що купецька частина Харківської міської Думи штучно гальмувала поновлення не вигідного ринку, користувалася для цього своїми повноваженнями та, ймовірно, захищала таким чином власні джерела збагачення.

Харківська міська Дума на засіданні від 2 червня 1911 р. в присутності 38 гласних, погоджуючись з постановою Базарної комісії про неприпустимість поновлення базару в цій частині міста, з огляду на невелику масштабність території та наявність залізниці (ймовірність пожежі), постановила клопотання про поновлення базару відхилити [9, арк. 550 зв]. Більше ніяких постанов з цієї проблеми Харківська Дума не прийняла, а отже залишила прохання мешканців віддалених районів міста не виконаним, не виявивши власної ініціативи щодо вирішення цього питання.

Одним із давніх задумів міського голови О.К. Погорілка було будівництво критого ринку на Благовіщенському базарі, що мало сприяти впорядкуванню торгівлі, контролю санітарних умов та підвищенню якості обслуговування. Цей задум було завершено напередодні Першої світової війни у 1914 р.: на критому ринку з'явилися складські приміщення, холодильники, електричне освітлення.

З початком Першої світової війни господарська та соціальна діяльність органів міського самоврядування Харкова обмежується, зменшується її фінансування в умовах воєнного часу.

Зокрема, на засіданні Харківської Думи від 2 січня 1917 р. обговорювали дев'ять питань, з яких лише одне присвячувалося проблемам благоустрою міста: розклад засідання Думи на 1917 р., обрання представника Думи у Ревізійну комісію з устрою біженців; реалізація позики у 350 000 руб. на створення зворотного капіталу; купівля облігацій військової позики для міських недоторканих та спеціальних капіталів; обговорення ревізією наявності Міської купецької позики та клопотання приватної особи про залишення за нею орендного приміщення; проблема опіки над кинутими дітьми; клопотання про введення нових посад Управи і питання оренди Московського ряду [10, арк. 16]. Отже, нічого вирішального для благоустрою міста та життя його мешканців не було винесено на обговорення, окрім важливого питання про опіку кинутих дітей.

З цього питання Харківська Дума у 1917 р. постановила виділити Губернському Земству міську землю у розмірі до двох десятин для будівництва приміщення дитячого притулку. Також місто взяло на себе половину витрат на це приміщення, а саме – 300 000 руб. з виплатою їх протягом 20 років рівними частинами по 15 000 руб. У даній постанові Харківська Дума зазначила, що таким рішенням міське Управління знімає із себе будь-які інші обов'язки у справі опіки кинутими дітьми у майбутньому [10, арк. 19.].

Незважаючи на складність часу, велику кількість позачергових соціальних питань, які мали вирішити муніципалітети, Харківська Дума у січні 1917 р.

розглянула і заслухала пропозиції гласних щодо збільшення заробітної платні управлінцям у зв'язку з воєнними подіями та подорожчанням життя. З даними пропозиціями Дума погодилася та передала ці питання на розгляд Фінансовій комісії, щоб вказати можливі джерела додаткових прибутків міста задля задоволення вказаних потреб [10, арк. 19].

Також, із тогочасних журналів постанов Губернського Присутствія бачимо зауваження на адресу Харківської Думи з приводу того, що її постанови не втілювалися в життя. Наприклад, питання про відміну такси на продукти харчування, як такої, що припиняє взагалі товарообмін. Люди залишалися без харчів, частішали величезні черги біля магазинів. Харківська Дума дану постанову підписала, але виконана вона не була [12, арк. 66 зв.].

На окрему увагу заслуговує питання соціальної допомоги управлінцями різним категоріям населення. Управа приймала численні клопотання харків'ян про надання грошової допомоги у зв'язку зі станом здоров'я чи втратою єдиного годувальника в родині. Заявниками переважно були громадяни міста, які тривалий час працювали у державних освітніх чи медичних установах [17, арк. 1-19]. Наприклад, на своєму засіданні від 23 травня 1897 р. Харківська Дума постановила виділити 1 000 руб. для передачі цих коштів постраждалим від пожежі в с. Пересічне [20, арк. 2].

У 1901 р. на деякі клопотання щодо матеріальної допомоги Харківська Дума відповіла позитивно: з семи заявників – чотири особи отримали грошову допомогу, три заяви залишились без схвальної відповіді, оскільки заявники або самі відмовились працювати і тому залишились у жебрацькому становищі, або просили гроші у Думи вже не вперше [20, арк. 3].

Харківська Дума розглядала не лише проблеми господарського характеру, що стосувались благоустрою міста, але й соціальні питання, виділяючи кошти на потреби харків'ян. Однак гласні Думи не квапились вирішувати проблеми мешканців міста, багатьом було відмовлено в їх клопотаннях, навіть якщо мова йшла не тільки про приватну грошову допомогу, а й про благоустрій міських освітніх чи виховних закладів міста.

Наприклад, на засіданні від 24 січня 1914 р. Харківська Дума розглянула питання стосовно виділення грошової допомоги харків'янам, які мали певні заслуги перед містом. Дума постановила призначити довічну грошову допомогу вчительці 8-го парафіяльного (прихідського) училища М.В. Смаківській за 15-річну службу в розмірі 300 руб. на рік; вчителю 8-го парафіяльного училища К.М. Смаковському за 17-річну службу – довічну грошову допомогу в розмірі 300 руб. на рік; вчителю 14-ого парафіяльного міського училища О.С. Дюсіметьер за 13-річну службу довічну грошову допомогу у розмірі 300 руб. на рік; колишньому вчителю Олександрійського училища Н.А. Ріттер – одноразову грошову допомогу в розмірі 200 руб. на лікування; на утримання Ремісничо-виховної школи при суді у справах неповнолітніх – 500 руб. на видачу субсидії.

На цьому ж засіданні чимало клопотань було відхилено, зокрема: клопотання Ю.М. Макаренко про надання вихованцям школи шиття грошових стипендій; клопотання приватної жіночої гімназії про надання грошової допомоги; вдови судді О.Н. Зимовської про отримання одноразової грошової допомоги; колишнього городского Г.Ф. Бражнікова про надання йому довічної грошової допомоги; комісії з технічної освіти Харківського відділу Імператорського Російського Технічного Товариства про призначення субсидії на розширення музею; мирового судді по справах неповнолітніх про призначення одноразової грошової субсидії для будівництва виховних притулків [33, арк. 114-116].

Одночасно соціальне забезпечення надавалося учням церковних шкіл. Наприклад, на своєму засіданні від 19 березня 1914 р. Харківська міська Дума затвердила пільговий проїзд в трамваях для учнів Олександро-Невської та Пантелеймонівської церковних шкіл [33, арк. 16].

Отже, управлінці намагалися надавати соціальну допомогу мешканцям міста виходячи з фінансової спроможності органів влади, складності ситуації заявника та стабільності бюджету самоврядних структур.

Боротьба з жебрацтвом та допомога безпритульним дітям на початку ХХ ст. стає нагальною потребою харківського суспільства у складний період тогочасної економічної кризи (банкрутували банки, зупинялись промислові підприємства, не вистачало робочих місць). Не зважаючи на складний період початку головування, О.К. Погорілко мав стратегію розвитку Харкова, яку вбачав у муніципалізації міського господарства та розвитку самоврядування.

Слід підкреслити, що харків'яни проявляли значний інтерес до тогочасної проблеми жебрацтва в місті та активно залучалися до добродійності. Було створено низку товариств, які мали опікуватися дітьми-жебраками.

Харківська міська Дума підтримала ініціативу громадськості у цьому питанні та призначила субсидії таким товариствам: 1) «Товариство фізичного виховання дітей і опіки над ними» з відділом «Захисту дітей» – притулок на 22 дитини; 2) «Товариство опіки малолітніми безпритульними сиротами»; 3) «Товариство опіки над бідними та хворими дітьми»; 4) «Товариство боротьби з дитячою смертністю»; 5) Виправний притулок; 6) Олександрійський притулок; 7) Жіноча школа; 8) Ольгинський притулок; 9) Училище для сліпих та ін. [17, арк. 12 зв].

Муніципальні органи влади першочергово фінансували такі притулки Харкова: Олександрійський притулок – отримував щорічно 3000 руб. (в 1904 р. перебувало 102 хлопця); Ольгинський притулок – 800 руб. (у 1904 р. перебувало 38 дітей) [61, с. 5].

З огляду на немалу кількість товариств опіки над дітьми у 1906 р. до місцевих органів самоврядування надійшло колективне клопотання від «Правління Харківського Товариства сприяння фізичному вихованню дітей та опіки над ними», «Комітету відділу захисту дітей» і Піклувальної ради притулку відділу «Захисту дітей» з ініціативою створення товариства боротьби з жебрацтвом дітей у м. Харкові.

Крім того, 7 липня 1906 р. гласний Харківської міської Думи, член правління товариства опіки про хворих дітей Харкова О.Д. Батюшков подав доповідну записку на ім'я міського голови О.К. Погорілка про проєкт

утворення при Харківській міській Думі органу, який мав об'єднувати та координувати всі ці товариства, на зразок «Московської міської добродіної ради» [17, арк. 15].

Саме після цих ініціатив було започатковано проєкт діяльності Харківської міської Добродіної Ради з опіки дітей при міській Думі. За цим проєктом Добродіна Рада з опіки дітей мала бути заснована з метою об'єднання діяльності міських дитячих добродіних товариств та організації опіки над дитячим жебрацтвом, боротьби з ним. Склад Ради та обов'язки були визначені за прикладом «Московської міської добродіної ради». Головою ради призначався Міський голова. Дума обирала його заступника і двох членів з числа гласних. Одного члена Ради призначала Управа. Ці особи обирали з дозволу Думи трьох учасників Добродіної Ради – по одному представнику від найбільших дитячих добродіних організацій, по одному представнику духовенства і трьох станових управ: купецької, міщанської та ремісничої [17, арк. 18].

Крім цього, за проєктом, Рада мала обирати почесних членів, відомих своєю благодіною діяльністю чи науковими знаннями з цього питання. Обрані затверджувалися Думою. Таким чином до роботи в Раді планувалося залучити широке коло громадськості та управлінців міста Харкова.

У повному складі Рада мала збиратися не менш ніж один раз на два місяця за станом накопиченням справ. Поточними справами щоденно мав завідувати один член Ради за згодою. Кошти Добродіної Ради (за проєктом) перебували повністю в його розпорядженні й формувалися з щорічних асигнувань Думи, різного роду пожертвувань, зборів з концертів, маскарадів, вистав. Звіт про свою діяльність Рада мала щорічно надавати Думі, грошові накопичення Ради переходили до благодіних товариств [17, арк. 18].

Отже, аналізуючи алгоритм запланованої діяльності загальноміського добродіного органу, бачимо, що він мав бути залежним від міської влади. Більшість членів Добродіної Ради – гласні Думи чи Управи. Всі члени Ради затверджувалися Думою. Рада асигнувалася Думою, тому у певному сенсі мала

бути підконтрольною та підзвітною їй. Отже, перед нами явна узурпація влади в питаннях благодійної діяльності: більшість складу Добродійної Ради були урядовцями, а тому Дума виділяла кошти для гласних, які звітували перед колегами, яких контролювали гласні.

Дані законодавчі норми ставлять під сумнів прозорість та чесність можливої діяльності запланованого добродійного органу, надають певні можливості грошових фальсифікацій.

Станом на 1 квітня 1907 р. було призначено загальні збори представників добродійних і станових установ у залі міської Думи. Передбачалося розглянути питання про відкриття міської Добродійної Ради, обговорити проєкт її статуту та розпочати діяльність. Але смерть ініціатора створення Ради, гласного О.Д. Батюшкова стала однією з причин гальмування початку роботи Добродійної Ради.

Питання про відкриття Добродійної Ради було відновлено лише у 1911 р. одним з найстаріших гласних – І.К. Грищенко. Після жвавої дискусії міська Дума постановила створити комісію для вироблення засад об'єднання добродійних товариств у Харкові. На жаль, Перша світова війна завадила цьому. Харківська Добродійна Рада так і не розпочала свою роботу [17, арк. 34].

Отже, муніципальні органи влади, добродійні товариства Харкова шукали не лише шляхи боротьби з дитячим жебрацтвом, а й оптимальні форми організації добродійних інституцій. Простежується певна тенденція обміну досвідом діяльності муніципальних органів влади різних міст імперії. У даному випадку харківські самоврядці намагались втілювати вдалу практику створення загального органу опіки над жебрацтвом у м. Москва.

На детальну увагу заслуговує «Обов'язкова постанова Харківської міської Думи про нічні притулки та заїжджі двори в м. Харкові», прийнята у 1911 р. Постанова встановлювала основні норми відкриття цих закладів у місті. Зокрема, нічні притулки відкривалися тільки з дозволу Харківської міської

Управи, після їхнього попереднього санітарно-технічного огляду міським санітарним лікарем, техніком та приставом поліцейського відділу [26, арк. 3].

Таким чином, харківське міське самоврядування зіткнулося з потребою вирішення великої кількості питань господарського та соціального значення. З одного боку харківські муніципальні органи влади приділяли значну увагу господарським потребам міста. Думою виділялись немалі грошові витрати на закладення водогону, каналізації, газового та електричного освітлення на вулицях, ремонтування та будівництво мостів, заощення вулиць, видалення нечистот, розширення земельних ділянок міського призначення. Прийняття відповідних рішень гласних іноді розтягувалося на декілька засідань, викликало жваві дискусії та протиріччя, що свідчить про неузгодженість дій управлінців.

З іншого боку, значна увага приділялася облаштуванню та утриманню закладів охорони здоров'я, освітніх установ, притулків. Непоодинокими були випадки надання персональної матеріальної допомоги харків'янам. Але соціальні потреби мешканців найчастіше розглядалися Думою як другорядні з причини обмеження коштів та нестачі фінансування.

Простежується постійна система позик та кредитування міста на вирішення масштабних проєктів благоустрою з досить високими відсотками погашення та залежність остаточних рішень господарських проєктів Харкова від губернатора та Міністерства внутрішніх справ.

Значний внесок у розвиток Харкова на початку ХХ ст. здійснив Міський голова О.К. Погорелко, який опікувався майже всіма сферами життя харків'ян та виявив стійкість поглядів у завершенні край потрібних міських проєктів. Головними здобутками у благоустрої міста за часів його правління є: водогін, каналізація, електричний трамвай, освітлення вулиць, критий ринок на Благовіщенському базарі. Також значного масштабу набуло будівництво медичних закладів, притулків.

Під час подій Першої світової війни питання благоустрою міста посідають другорядне значення. Перевага надається соціальним викликам часу.

3.3. Культурно-освітня діяльність

Культурно-освітній аспект діяльності Харківської муніципальної влади є невід'ємною складовою управління містом. Від рівня освіченості населення залежав науково-культурний потенціал Харкова, рейтинг серед інших міст імперії. Харківські міські голови – представники інтелігенції особливо підкреслювали значення підтримки освітніх та культурних закладів міста, всебічно опікувалися цією сферою життя. Дійсно, цей напрям діяльності муніципального управління був одним з пріоритетних і потребував значної уваги управлінців та громадськості, залучення немалих фінансів на розвиток освіти та культури Харкова.

Серед основних векторів культурно-освітньої діяльності управлінців Харкова слід назвати: підтримка та фінансування закладів освіти та народної освіти (народні школи, читальні, громадська бібліотека, школи малювання), будівництво навчальних закладів, спорудження пам'ятників, вшанування пам'яті видатних культурних діячів, стипендіальна підтримка талановитої студентської молоді, тощо [504, с. 9].

Відповідно до Міського положення 1870 р. і Положення про початкові народні училища 1874 р., органам місцевого самоврядування було дозволено сприяти розвитку народної освіти і надано право завідування господарськими потребами училищ [423, с. 101]. З початком роботи Харківської міської Думи та Управи у місті поширюється мережа навчальних закладів. У 1896 р міська Дума обрала комісію у складі викладачів і опікунів училищ для обговорення питань щодо відкриття нових шкіл. У 1898 р. була створена комісія для розгляду питання про загальну освіту. Головою створених комісій був обраний відомий громадський дія, історик, етнограф М.Ф. Сумцов, який прикладав багато зусиль для покращення стану училищ (створено план облаштування училищ, вирішено питання облаштування учнівських бібліотек) [505, с. 27].

На першочергову увагу заслуговують досягнення міської влади у розвитку освіти та просвітницькій діяльності. У цілому, відкриття, підтримку освітніх закладів Харкова, їх фінансування муніципальні органи влади вважали

пріоритетними напрямками своєї діяльності. Про це свідчить наступний факт: у 1882 р. міське управління мало прибуток 624 068 руб. 45 коп. і витратило майже 7 % від цієї суми на народну освіту [34, арк. 204]. Вважаємо, що це значне фінансове досягнення муніципальної влади .

До початку ХХ ст. в Харкові було 4 чоловічі, дві жіночі гімназії, два реальні училища, духовна семінарія, кілька приватних гімназій і пансіонів, Інститут шляхетних панянок, Комерційне училище, п'ять вищих початкових училищ. Станом на 1902 р. – 111 початкових шкіл [46, арк. 2].

Важливим чинником розвитку освіченості городян є розгалужена система навчальних закладів. За підтримки муніципальних органів влади наприкінці ХІХ ст. було відкрито: дві жіночі гімназії, Олександрійська школа для дівчат. Крім того міська влада утримувала п'ять парафіяльних училищ, допомагало «Товариству грамотності» і приватним учбовим закладам, заснувала ремісничу школу [237, с. 7]. На утримання учбових закладів Харківська Дума витратила у 1882 р. 42 581 руб., з них на п'ять парафіяльних училищ – 11 286 руб.

Однією з форм початкової освіти в другій половині ХІХ ст. стали недільні школи. Прикладом такої форми навчання у Харкові є Харківська жіноча недільна школа Х.Д.Алчевської.

Також значно зросла кількість середніх навчальних закладів, які надавали професійну освіту. Такими закладами у Харкові були: Жіноча ремісничка школа харківського товариства поширення в народі письменності (заснована у 1877 р.), у якій викладали швейну справу, Харківське міське ремісниче училище, що готувало ковалів і молотобійців (1886 р.), Залізнична школа (1870 р.).

Під час реформ 1870 р. починають виникати жіночі училища двох розрядів. Слід відзначити, що жіноча середня освіта у Харкові на початку ХХ ст. ні в кількісному, ні в якісному плані не поступалася чоловічій. Так, наприклад, за даними на 1917 р., приватних жіночих гімназій було майже вдвічі більше (всього 18), ніж чоловічих [1, арк. 51].

Харківська міська Дума утримувала та фінансувала значну кількість освітніх закладів Харкова. Зокрема, у 1888 р. Харківське реальне училище отримало від міста 4 200 руб. [358, с. 307], жіноче ремісниче училище – 1 680 руб. [358, с. 310], Харківське міське ремісниче училище, відкрите міським управлінням на честь 25-річчя правління імператора Олександра II – 10 000 руб. [358, с. 338, 344, 349, 352].

Наприклад, повністю коштами міста утримувались: Перше Харківське міське парафіяльне училище, Друге Харківське міське парафіяльне училище, Третє міське навчальне училище (Клеменівське), Четверте Харківське міське парафіяльне училище (Лисогірське), П'яте Харківське міське парафіяльне училище (Журавлівське), Шосте Харківське міське парафіяльне училище [34, арк. 228, 229; 358, с. 542-543].

Також міська Дума субсидіювала відкриту у 1886 р. в приміщенні Харківського художньо-промислового музею приватну школу малювання Марії Дмитрівни Раєвської-Іванової. Цікаво, що ця школа отримала від Харківської думи у 1888 р. грошову суму у розмірі 200 руб., що було єдиним прибутком навчального закладу, окрім надходжень від учнів на фарби у розмірі 3 руб. [358, с. 295]. Пізніше, у 1912 р. місто виділило землю й кошти для відкриття Харківського художнього училища.

У 1889 р. Харківська Маріїнська жіноча гімназія отримала від міської Управи 2 325 руб. [34, арк. 206], а жіноче ремісниче училище «Харківського товариства грамотності» отримало одноразову допомогу – 2 000 руб. та щорічну субсидію – 500 руб. Ця сума була немалою у порівнянні з іншими прибутками училища: від членських внесків – 167 руб., благодійності від приватних осіб – 235 руб., сплати за навчання – 630 руб. [34, арк. 217, 218]. Тому сума виділена Харківською думою в 1889 р. у розмірі 2 500 руб. була найбільшим фінансовим надходженням цього училища та значним підґрунтям для реалізації всіх планів закладу у навчальному році.

Також міська влада намагалася допомагати Олександрійській жіночій безкоштовній школі, утримувати народні читальні у місті та Харківську

церковнопарафіяльну Недільну школу. Ці навчальні заклади отримували щорічні асигнування [358, с. 338, 344, 349, 352].

Харківська Дума не залишалася осторонь освітніх питань, надаючи немалу грошову допомогу закладам освіти. На початку ХХ ст. міський голова О.К. Погорілко ставив за мету ввести в Харкові загальну початкову освіту. У цей час активно будуються гімназії і початкові училища. У 1902 р. було відкрито початкове училище імені О.С. Пушкіна на 900 учнів. У 1905 р. загальна чисельність початкових училищ в Харкові зростає вже до 19, а кількість учнів – до 3 500. З 1910 р. навчання в них стало безкоштовним [454, с. 34].

У буремний час революції 1905 р. Харківська міська дума прийняла рішення про заснування у Харкові міського народного університету. Цю ідею підтримав міський голова О. Погорілко, адже передбачалося поширення освіти серед народу для більш свідомої участі харків'ян у суспільному житті. Такі навчальні заклади набували все більшої популярності у містах Російської імперії і станом на 1910 р. налічували понад півсотні на території всієї держави. Але чиновники Міністерства народної освіти ідею харківських управлінців не підтримали й не надали дозволу на відкриття народного університету у Харкові [454, с. 53 –54].

Крім цього, Харківська міська Дума 26 листопада 1910 р., затвердивши доповідь та фінансовий план введення у місті Харкові десятирічного загального навчання, постановила надати Міністру народної освіти такі клопотання: 1) про затвердження плану всезагального навчання у м. Харкові та про включення його до загального проєкту введення всезагального навчання в Російській імперії; 2) про виділення коштів по закону 3 травня 1908 р. на утримання навчального персоналу існуючих 30-х училищ та тих, що відкриються. Міські фінанси, перерозподілені з утримання цих 30-х училищ, мали бути використані Міським Управлінням на будівництво шкільних будівель.

Міське управління вже розпочало реалізацію введення плану всезагального навчання та на початку академічного року у серпні 1910 р. відкрило 2 училища: 31-е та 32-е у кількості 5 класів, доповнило 4 класи в існуючих 30-х училищах і внесло у кошторис 1911 р. 7 500 руб. на відкриття з початку майбутнього академічного року ще трьох шкіл у кількості 9 класів [1, арк. 1, 1 зв].

Більш того, у 1911 р. Міське управління запитувало у Міністерства народної освіти допомогу на 88 класів в існуючих школах у розмірі 3 320 руб., яка мала бути використана на шкільне будівництво і 2 925 руб. на утримання дев'яти нововідкритих класів.

Приміщень для такої кількості навчальних закладів у місті не було знайдено, тому за постановою Харківської міської думи від 26 листопада 1911 р. Міське управління зобов'язувалося будувати по одному будинку щорічно на 12 класів. У кожному конкретному випадку щорічно розроблявся план одного шкільного будинку і надавався на затвердження Міністерству народної освіти. Також Міське управління мало клопотання перед Міністерством народної освіти про надання допомоги на суму 14 000 руб. на будівництво 12-ти комплектного будинку [1, арк. 3].

При отриманні субсидії на утримання училищ Міське управління взяло на себе такі зобов'язання: 1) ввести безкоштовне навчання у міських училищах; 2) окрім існуючих 30-и міських училищ, церковних, залізнично-дорожніх, загальних навчальних училищ відкрити протягом 10 років, розпочинаючи з 1910 р., 27 нових шкіл за таким порядком: з 1910 р. по 1916 р. включно по 3 училища щорічно; у 1917, 1918 та 1919 рр. по дві школи щорічно; 3) на утримання всіх училищ, що існують та запроектованих вносити у міський кошторис протягом вказаного десятиріччя необхідні для цього суми; 4) забезпечити 15 існуючих та 25 запроектованих училищ власними приміщеннями, побудувати протягом 10 років 10 будівель, на 4 училища кожна, вносячи у міський кошторис на будівництво протягом 10 років по 28 150 руб.

Це клопотання Миської Думи було передано на розгляд Миської училищної Ради, яка на засіданні від 3 січня 1911 р. визнала його доцільним та достатньо узгодженим з загальними вимогами Міністерства народної освіти [1, арк. 4].

Миське управління звертало увагу на те, що маючи 32 училища, 17 з них розташовані в орендованих приміщеннях, приватних квартирах, що не відповідає вимогам до будівель [1, арк. 5].

На черговому засіданні від 28 лютого 1914 р. Харківська дума постановила: 1) клопотати перед Міністерством народної освіти про відкриття у м. Харкові у 1915 р. 5-ої чоловічої гімназії; 2) згідно з висновками Фінансової комісії асигнувати на оренду приміщення для гімназії до будівництва власної будівлі (12 000 руб.); 3) виділити ділянку землі для будівництва приміщення 5-ої чоловічої гімназії [33, арк. 186].

Перша світова війна не стала на заваді підтримки навчальних закладів. Гласний та Голова училищної комісії Харківської миської Думи М.Ф. Сумцов запропонував запровадження літніх занять з дітьми біженців та створення іграшок для процесу навчання у формі гри; скорочення тривалості уроків з 1 години 15 хв. до 45 хв.; введення додаткового харчування для школярів в умовах навчання на другій зміні. Більш того, училищна комісія станом на грудень 1915 р. доповіла, що освіта в місті стала загальнодоступною і безкоштовною [453, с. 15]. У цей час Миська дума надавала субсидії майже усім навчальним закладам Харкова

Не зважаючи на складні умови воєнного часу, на засіданні від 9 листопада 1916 р. Харківська Дума постановила доручити Миській Управі вдруге клопотати перед Міністром народної освіти про надання грошової допомоги з правом не повернення в розмірі 6 000 руб. та 5% кредиту на 40 років (55 000 руб.) для будівництва нового приміщення і школи «Товариства грамотності», а також взяти з «Товариства грамотності» зобов'язання про щорічне внесення до його кошторису грошової суми для виплати відсотків з наданням цього кошторису Миському управлінню [12, арк. 137].

Отже, муніципальні органи влади сприяли формуванню та розвитку розвиненої системи освіти у Харкові, як включала у себе різні рівні – початкову, середню, вищу. Щорічно у міський кошторис закладалися кошти на підтримку та розвиток освітніх та просвітницьких закладів.

Підтримка публічної бібліотеки також набула великого значення для гласних Харківської міської Думи. Створена в 1886 р. бібліотека утримувалась на пожертвування та плату читачів з користування книгами. Спочатку розміщувалася на другому поверсі будівлі міської Думи. З 1887 р. управлінці ухвалили надати безкоштовну квартиру в приміщенні Купецького банку. З 1889 р. Дума ухвалила видавати кошти бібліотеці протягом трьох років для оплати найманого приміщення. Вже на початку вересня 1889 р. бібліотека переїхала до нової квартири в будинку пані Темпинської, де й залишалася до 1900 р.

24 жовтня 1898 р. голова правління Харківської публічної бібліотеки професор Д.І. Багалій звернувся до гласних Харківської Думи з проханням збільшити асигнування міської бібліотеки до 3 300 руб. на рік з 1 травня 1898 р. і надати 16 000 руб. для придбання додаткової землі для бібліотеки в центральній частині міста. Дане прохання Д.І. Багалія було задоволено, і Харківська Дума асигнувала 16 000 руб. для придбання земельної ділянки, 5 000 руб. для будівництва, а також збільшила щорічні субсидії [24, арк. 10].

Підкреслимо, що громадська бібліотека користувалася безоплатним приміщенням та щорічним асигнуванням в грошовому розмірі 1 000 руб. на рік. З огляду на те, що загальний прибуток бібліотеки складав 11 432 руб. 70 коп., дане асигнування Харківської Думи було замалим [358, с. 292].

У 1901 р. відбувся переїзд громадської бібліотеки у нове приміщення (проект архітектора О.М. Бекетова). Харківська міська Дума з нагоди 50-тої річниці з дня смерті Т.Г. Шевченка надала бібліотеці одноразову допомогу у розмірі 300 руб. і 50 руб. щорічних – на український відділ [34, арк. 129]. Відтоді цей підрозділ мав назву «Український відділ імені Т.Г. Шевченка» (до 1916 р.).

Також слід відзначити, що спорудження пам'ятників видатним діячам стає однією з культурних програм Харківської міської Думи. Так, наприклад, завдяки плідній діяльності гласних, членів комісії міської думи з питань завідування міським музеєм, було встановлено пам'ятники О.С. Пушкіну (1904 р.) та М.В. Гоголю (1909 р.) на Театральній площі, оприлюднена ініціатива святкування ювілеїв М.Ю. Лермонтова, В.А. Жуковського, О.С. Пушкіна та М.В. Гоголя у Харкові. Вшанування видатних культурних діячів посідало значне місце в культурно-освітній діяльності управлінців органів харківського самоврядування.

4 березня 1911 р. на черговому засіданні міська Дума прийняла ряд рішень щодо вшанування пам'яті Т.Г. Шевченка низкою урочистих заходів. В першу чергу, одна з вулиць Харкова, на якій планували збудувати приміщення вищих жіночих курсів, 11-е міське училище отримали його ім'я, а при Харківській громадській публічній бібліотеці був відкритий український відділ імені Т.Г. Шевченка. До того ж асигнували 150 руб. з коштів міського музею на придбання музейною комісією портрету Т.Г. Шевченка.

Було вирішено починаючи з 1911 р. затвердити у кошторисі міських витрат щорічні премії у розмірі 100 руб. за кращі твори з української історії, історії української літератури та етнографії України Харківського історико-філологічного товариства. Одночасно була заснована одна стипендія імені Т.Г. Шевченка в 20-ому реальному училищі [34, арк. 129].

З нагоди 100 річчя від дня народження Т.Г.Шевченка, на черговому засіданні 21 лютого 1914 р. Харківська Дума постановила здійснити цикл культурних заходів у місті з вшанування видатного поета. По-перше, для підтримки талановитої молоді було затверджено при 4-ому Харківському вищому навчальному училищі десять стипендій імені Т.Г. Шевченка. Кожна стипендія в розмірі 15 руб. По-друге, запланували влаштувати літературно-музичний вечір, присвячений творам Т.Г. Шевченка в одному з великих театрів м. Харкова. Кошти, зібрані з цієї вистави, мали витратити на спорудження пам'ятника Т.Г. Шевченку. По-третє, в день століття від дня народження поета

відслужити панахиду в Кафедральному соборі. В-четверте, учням старших відділень міських шкіл роздати ілюстровані видання творів Т.Г. Шевченка.

Згідно з кошторисом 1914 р. Харківською міською Думою було асигновано 200 руб. на видачу премій імені міського голови О.К. Погорілко. Премія видавалась щорічно за написання твору з питань міського муніципального господарства та міського самоврядування за встановленим регламентом: Харківському технологічному інституту; Імператорському Харківському університету та Харківському ветеринарному інституту. Авторами творів, представлених на здобуття премії могли бути: студенти вищезазначених вишів, вільні слухачі Імператорського Харківського університету; особи, які закінчили повний курс в одному з таких навчальних закладів протягом одного року з дня закінчення курсу.

Перше призначення премії у 1914 р. проводилося у Харківському технологічному інституті; друге у 1915 р. – у Імператорському Харківському університеті; у 1916 р. – у Харківському ветеринарному інституті. Теми творів затверджувалися радами навчальних закладів за поданням юридичного факультету і оголошувалися до загального відома шляхом публікації в «Вістях Харківської міської думи» і однієї з місцевих газет за вибором Харківської міської управи (не пізніше 1 травня кожного року).

Харківській міській управі надавалося право не пізніше 1 квітня кожного року письмово повідомляти голів відповідних університетів про бажаність розробки тих чи інших питань муніципального господарства та міського самоврядування в даному році. Премія надавалася після того, як було вислухано рецензію. Твір, відзначений премією, друкувався за рахунок міста у «Вістях Харківської міської думи» [33, арк. 23].

Також Харківська міська дума вважала за потрібне влаштувати урочисте зібрання «Історико-філологічного товариства» разом з Міським управлінням на честь творів Т.Г. Шевченка [33, арк. 159]. Відомо, що на засіданні Харківської думи від 17 лютого 1914 р. гласні вшанували пам'ять Т.Г. Шевченка стоячи [33, арк. 169].

Отже, харківські муніципальні органи влади приділяли значну увагу культурно-освітньому розвитку міста, акцентуючи увагу на будівництві закладів освіти, створенні громадської бібліотеки, надання стипендій обдарованій студентській молоді, ініціюючи проведення відповідних конкурсів та заходів. Дана діяльність сприяла розвитку та вдосконаленню освіти та культури м. Харкова, перетворенню міста на потужний культурний центр.

Діяльність муніципальних органів влади Харкова у культурній сфері була спрямована не лише на створення міських установ, а й на утримання й фінансування неприбуткових суспільних закладів (безкоштовні школи, народні читальні).

Значний внесок у культурний розвиток міста Харкова зробив гласний М.Ф. Сумцов, який опікувався училищами та мережею шкіл міста, сприяв посильній допомозі харків'янам в освітній сфері

Таким чином, діяльність Харківської міської Думи та Управи відзначається широким спектром сфер впливу. Умовно простежується три групи інтересів гласних та їх зобов'язань: фінансово-бюджетна, господарсько-соціальна та культурно-освітня.

Фінансова спроможність Думи не викликає заперечень в умовах значних витрат кошторису. Але наявність постійних позик та кредитів міста свідчить про складні фінансові процеси, проблему поповнення бюджету міста.

Проаналізовані фінансові рішення гласних Думи свідчать про певне лобіювання своїх інтересів за принципом станового відношення, гальмування проектів, які не входили в їх коло інтересів та неспроможність забезпечити основні потреби харків'ян. У наслідок цього віднайдено чимало скарг, звернень, клопотань до Харківської управи з проханнями вирішити нерозв'язані завдання.

У цілому можна стверджувати, що муніципальні органи влади виконували свої зобов'язання, своєчасно затверджували бюджет міста, координували комітети та приймали відповідні фінансові звіти. Міністерство внутрішніх

справ та губернаторська влада мали суттєвий вплив на рішення гласних Харківської думи.

Харківська дума гідно реалізовувала фінансово-бюджетну місію за часів Першої світової війни, намагаючись балансувати між потребами міста та допомогою пораненим та біженцям. Дійсно, проблеми благоустрою Харкова відійшли на другий план. Перевага віддавалася соціальним рішенням Думи щодо забезпечення лікарняних приміщень, медичного персоналу та благодійності.

Господарсько-соціальна діяльність гласних викликає найбільше протиріччя з огляду на прийняття рішень та їх першочерговість. Дійсно, ця сфера охоплює колосальну кількість надважливих потреб та завдань. Пріоритетними вважаємо благоустрій міста, яке активно забудовується та приводиться у стан комфортного за побутовими умовами; сприяння закладам народної освіти, охорони здоров'я, притулкам. Соціальні потреби харків'ян у цей час переважно ставали другорядними.

Культурно-освітня діяльність муніципальних органів влади перебувала під лобіюванням представників інтелігенції (голів та гласних), ставала об'єктом особливого ставлення та контролю. Враховуючі ідеологічні чинники, культурний та освітній потенціал міста, наявність університету та великої кількості студентської молоді, Дума приймає чимало позитивних рішень щодо розвитку розгалуженої системи закладів народної освіти, бібліотеки. На жаль, під час подій Першої світової війни та подальших суспільно-політичних трансформацій культурна та освітня сфери дещо втрачають фінансову підтримку Думи та своє пріоритетне значення.

У цілому, муніципальні органи влади незважаючи на певні недоліки роботи, намагалися всебічно вирішити потреби міста у більшості сфер життя, відстоювали інтереси харків'ян, встановлювали міцні взаємозв'язки з фінансистами, освітянами, представниками товариств з метою консолідації громади Харкова та створення єдиної когорти харків'ян.

ВИСНОВКИ

За результатами дослідження здійснено науково-теоретичне узагальнення проблеми становлення, розвитку та діяльності муніципальних органів влади м. Харкова в 1871 – грудні 1917 рр., червні – грудні 1919 р. Серед узагальнень, підсумкових положень, висновків найголовнішу дослідницьку місію виконують наступні:

1. Історіографічний аналіз наукової літератури засвідчив, що існує значна кількість праць, у яких досліджено різні аспекти діяльності муніципальних органів влади м. Харкова після проведення міських реформ 1870 р. та 1892 рр. Проте в сучасній вітчизняній науці відсутні комплексні дослідження діяльності муніципальних органів влади Харкова в зазначений хронологічний період.

Історіографія теми дослідження має чотири хронологічні групи: дореволюційні дослідження, наукові праці радянських учених, роботи науковців незалежної України, розвідки представників української діаспори та зарубіжних учених. Дореволюційні роботи написані переважно учасниками муніципальних органів влади (часто у формі газетної чи журнальної публіцистики), які розглядали питання теоретичного підґрунтя та практичної діяльності керівництва міста. Радянська історіографія епізодично розкриває основні питання проблематики дисертаційного дослідження з елементами заангажованості. У численних дослідженнях сучасних українських вчених простежується регіональний підхід вивчення проблематики, розглядається законодавчий аспект діяльності муніципальної влади. Аналіз цих досліджень свідчить про те, що історія муніципалітету Харкова викликає високий науковий інтерес. Представники закордонної історіографії майже не акцентували на розвитку муніципальних органів влади окремих міст. Праці української діаспори представлені край обмеженою кількістю робіт.

2. Джерельна база дослідження є достатньо широкою та різноманітною. У результаті комплексного аналізу різних видів джерел

досліджено особливості діяльності муніципальних органів влади Харкова. У роботі використано матеріали архівних фондів; нормативно-правові акти; надруковані описові матеріали: пам'ятні книжки, календарні огляди діяльності муніципальної влади, збірники документів і матеріалів, статистичні збірники; матеріали періодичної преси; документи й матеріали особистого характеру, у тому числі біографії й мемуарна література (мемуари, спогади, щоденники, епістолярна спадщина безпосередніх учасників харківського міського самоврядування). Інформативний потенціал використаних джерел дозволив вирішити основні завдання дослідження.

3. У 1870 р. було проведено кардинальну зміну муніципального законодавства в межах імперії, введено нове Міське Положення, яке вдосконалило тогочасну систему самоврядування. Але в 1892 р. з введенням нового Міського положення відбулись повторні зміни, які можна характеризувати як початок контрреформи з боку царської влади, що вплинуло на становлення та функціонування харківських самоврядних структур.

4. Проведення в Харкові реформи міського самоврядування за Положенням 1870 р. було значним кроком уперед порівняно з дореформеною організацією міського управління. Харківська міська Дума та Управа отримали права на вирішення внутрішніх потреб харків'ян у фінансово-бюджетній, господарсько-соціальной та культурно-освітній сферах тогочасного життя. Вони змогли, ґрунтуючись на принципах наданої самостійності й самофінансування, створити основу тих галузей міського господарства, які до появи органів самоврядування знаходилися в зародковому стані або зовсім не існували. Муніципальні органи влади міста досягли певних результатів у сфері благоустрою міста, медичного обслуговування населення, дотриманні санітарних норм, соціальной та освітній діяльності.

5. Міське положення 1870 р. не реформувало, а створювало систему муніципальної влади в місті. Одночасно відбулося реформування виборчої системи міста, у результаті чого уряд зміг усунути від участі в міському самоврядуванні міські низи. Частка гласних від міщан, ремісників, селян значно

зменшилась. Абсолютна більшість місць була поділена між купецтвом та інтелігенцією. Але, незважаючи на це, Міське Положення 1870 р., засноване на принципах всестановості, майнового цензу та пропорційного представництва інтересів міського населення, було значним кроком вперед в еволюції вітчизняної системи муніципального управління. У результаті його реалізації спостерігається збільшення числа виборців м. Харкова. Заснування органів муніципальної влади відповідно до Міського Положення 1870 р. заклало глибинні зрушення, що торкнулися всіх сфер життя міста.

6. До негативних факторів діяльності муніципальної влади Харкова слід віднести те, що реформа 1870 р. була не до кінця послідовною на рівні держави, що вплинуло на її результати на місцях. Незважаючи на широку компетенцію Думи та Управи, в Харкові не були забезпечені всебічні умови для успішної реалізації реформи. Муніципальні органи міста мали обмежене право розпоряджатися міськими коштами, очевидними є нестача коштів на потреби міста, станові протиріччя та значний контроль з боку губернатора з елементами обмеження рішень гласних.

7. Реалізації Міського Положення 1870 р. на території Харкова сприяло не тільки поживлення соціальної сфери міста – розвитку медичних і освітніх установ, притулків, а і його благоустрою – будівництву мостів, водогонів, каналізації, бульварів і парків, установці міського освітлення, тощо.

8. Міське положення 1870 р. не задовольнило консервативно налаштовані верстви суспільства, які домоглися його скасування в 1892 р. Міське Положення 1892 р. фактично стало контрреформою муніципальної влади. Вперше змінилась виборча система: в органах муніципальної влади було скорочено представництво третього стану за рахунок введення високого майнового цензу. У свою чергу це призвело до різкого скорочення числа виборців та зміни їх соціального стану (переважали багаті домовласники й представники торговельно-промислового стану). Виборча система за трьома розрядами, яка вважалася основним недоліком Міського Положення 1870 р., була скасована.

9. У 1871 – грудні 1917 рр., червні – грудні 1919 р. харківські органи управління та підпорядковані їм комітети організували та очолили масштабну господарсько-соціальну та культурно-освітню роботу, яка сприяла удосконаленню благоустрою міста, покращенню життя харків'ян та частковому задоволенню їхніх культурних потреб. У видатковій частині бюджету органів міського самоврядування пріоритетними були витрати на благоустрій, санітарну частину й народну освіту. На жаль, всіх питань, покладених на муніципальні органи влади, вирішити не вдалося.

10. Органи міського самоврядування м. Харкова створили умови для взаємодії представників різних верств суспільства, ліквідувавши його корпоративність. Міська Дума та Управа залежали від державних і губернських адміністративно-наглядових установ: поліції, жандармерії, Присутності, що обмежували їх самостійність, особливо в період «контрреформ».

11. З прийняттям Міського положення 1892 р. в Харкові простежується зменшення активності гласних та їхній певний нігілізм. Вважаємо, що це пояснюється браком коштів, урядовими обмеженнями, що не дозволяли розширювати джерела фінансування діяльності управлінців. Журнали засідань зборів Харківської міської Думи свідчать про те, що з ініціативами виступало небагато гласних, більшість з них під час зборів зберігала мовчання.

12. Пріоритетними напрямками діяльності Харківської міської Думи та Управи, у яких вони домоглися найбільш істотних успіхів, стали міський благоустрій, розвиток народної освіти, захист здоров'я населення та контроль за дотриманням санітарних норм у місті. У плані містобудування та благоустрою м. Харкова було вирішено чимало питань з поліпшення повсякденного життя харків'ян. Але слід зазначити, що всіх проблем, пов'язаних з благоустроєм та розвитком міського господарства, вирішити повністю не вдалося, вони залишаються актуальними і в даний час.

13. Соціальна спрямованість діяльності харківських муніципальних органів влади в розглянутий період простежувалась у рамках державних заходів в області народної освіти, охорони здоров'я, санітарного благоустрою,

благодійності. Але обмежені фінансові можливості харківського бюджету не дозволяли реалізувати її в повному обсязі. Міська влада надавала посильну організаційно-фінансову допомогу державним і громадським організаціям, при цьому активно беручи участь у вирішенні соціальних питань. Напередодні Першої світової війни у Харкові з'явилися перші трамваї, електростанції, велося активне міське будівництво. Значного успіху Харківська міська Дума досягла в справі народної освіти. За рахунок міських коштів відкривалися нові школи, гімназії, музей, бібліотеки тощо.

14. Значну роль у розвитку муніципальної влади Харкова та покращенні всіх сфер життя міста відіграли міські голови. Простежується взаємозв'язок між науковим та культурним статусом міста та обраними очільниками. Незважаючи на протистояння «купецького» та «дворянського» блоків у Харківській Dumі, міські голови з інтелігенції балансували поміж ними, відстоюючи культурні, просвітницькі, благодійні потреби харків'ян.

15. На підставі аналізу роботи муніципальних органів влади виділено такі етапи їх становлення та розвитку. Перший етап: функціонування харківського самоврядування в період дії Міського положення 1870 р. (1871 – 1892 рр. – становлення муніципальних органів влади, набуття самоврядного досвіду діяльності). У цей період яскраво виявляється прагнення міських установ до розширення меж своєї компетенції шляхом створення різних додаткових колегіальних структур.

Другий етап: діяльність муніципальних органів влади Харкова в умовах контрреформи 1892 р. (розвиток та активне функціонування муніципальних органів влади). Початок другого етапу збігається зі змінами в статусі органів міського самоврядування в результаті контрреформ 1892 р., який тривав до початку суспільно-політичних трансформацій 1914 р. У цей час відбувся перегляд окремих принципів відносин державних і громадських структур. Одним з головних нововведень контрреформи стало розширення повноважень харківського губернатора стосовно органів муніципальної влади: він отримав право припиняти дії не тільки тих постанов, які відбулися з порушеннями, а й

тих, що дійсно суперечили інтересам міського населення, що стосувалися затвердження кошторисів, тарифів у місті й позик.

Третій етап: функціонування харківських самоврядних структур під час суспільно-політичних трансформацій 1914 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 рр., які вплинули на форми, методи та напрями діяльності органів міського самоврядування. Зменшується фінансування господарсько-соціальних та культурно-просвітницьких потреб міста в умовах воєнного часу. Харківські муніципальні органи влади набувають певного досвіду, виявляють політичну активність під час революційних подій, підтримуючи зміну влади в країні. З окупацією Харкова більшовиками, Міська Дума перестає функціонувати, але знову відновлює свою діяльність з приходом до влади в Харкові армії Денікіна. Після повторного захоплення влади більшовиками (грудень 1919 р.) Харківська Дума була ліквідована остаточно.

16. Особливим випробуванням ефективності муніципальних органів влади м. Харкова була Перша світова війна, коли харківське муніципальне управління мало швидко та ефективно реагувати. Уже в перші дні війни, з ініціативи муніципальної влади різних міст, був створений «Всеросійського союзу міст з надання допомоги пораненим та хворим солдатам» (ВСМ). Харківська міська Дума підтримала ідею членства і брала активну участь в його діяльності. Основними напрямками діяльності органів харківського самоврядування у ВСМ були: організація госпіталів, лікування хворих та поранених, збір допомоги для біженців тощо.

17. Суспільно-політичні трансформації 1914 – грудня 1917 рр., червня – грудня 1919 р. та зміна державної форми правління продемонстрували політичну спрямованість органів муніципальної влади м. Харкова, представники яких здебільшого підтримали нові державотворчі процеси країни та виявили певну гнучкість до нової влади.

18. В умовах війни представники муніципальних органів влади взяли на себе функції з надання допомоги хворим і пораненим воїнам, а також з постачання армії речами та продовольством. Основним напрямом діяльності

управлінців стає відкриття госпіталів і лазаретів, надання допомоги пораненим та біженцям, забезпечення лікарень медичними кадрами.

19. Революційні події лютого 1917 р. відкрили перед харківською муніципальною владою можливість демократичного розвитку й надали право відіграти важливу роль у житті держави в цілому та міста зокрема. Треба зазначити, що в період революційних подій 1917 р. муніципальні органи влади Харкова залишалися демократичними носіями влади на місцях.

20. Спроба відродження муніципальних органів влади Харкова в листопаді – грудні 1919 р. свідчить про значний досвід участі харківської інтелігенції в роботі дореволюційних самоврядних структур та тогочасний колосальний потенціал міста щодо відновлення Харківської міської Думи та Управи.

21. Врахування досвіду діячів Харківської міської Думи та Управи є невід’ємним фактором успішного розвитку міста. Сучасні управлінці можуть збільшити ефективність своїх досягнень, проаналізувавши головні здобутки управлінців Харкова 1871 – грудня 1919 рр.: готовність приймати нові рішення, швидко опанувувати зміни в законодавстві та реалізовувати їх на практиці; залучати представників громадськості, наукової інтелігенції, культурних діячів до роботи органів самоврядування на місцях; шукати компроміси та модерні шляхи рішень головних завдань на всіх рівнях професійних взаємозв’язків; обирати пріоритетні вектори у сфері благоустрою, гуманітарно-соціальних питань, наукового потенціалу та культурного розвитку міста.

Одночасно сучасні управлінці у своїй діяльності можуть врахувати недоліки муніципальних органів влади в зазначений період, щоб не допустити їх у своїй кар’єрі: формування корпоративних блоків за становим принципом (колом інтересів); нігілізм до прийняття рішень; відсутність ініціативи в поданні нових проєктів розвитку міста; ігнорування соціальних потреб мешканців Харкова або систематичне їх перенесення до другорядної категорії; економія коштів міста з метою їх використання у неважливих та незрозумілих для харків’ян проєктах.

22. Органи муніципальної влади м. Харкова довели свою відносну ефективність, діючи в умовах реформ та кардинальних змін суспільно-політичної ситуації. У цілому дослідження показало, що муніципальні органи влади м. Харкова 1871 – грудня 1919 рр. мали такі специфічні особливості: готовність до нових викликів часу, системна еволюція управлінських структур міста, розгалужена та в основному вдала система роботи за принципом всеосяжності більшості сфер життя міста.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

НЕОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

І. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ:

ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ ХАРКІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ (ДАХО, м. ХАРКІВ)

1. Дело о введении в городе Харькове всеобщего бесплатного образования. *ДАХО*. Ф. 19: Харківське губернське з земських та міських справ Присутствіе. Оп. 1. Спр. 85. 56 арк.
2. Дело о выдаче разрешения Харьковской городской Думе на предоставление помощи голодающим районам Российской империи. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 118. 21 арк.
3. Дело о получении Харьковской городской Думой краткосрочного кредита 4 млн. 400 тыс. рублей для выкупа облигаций Бельгийского общества Харьковских конножелезных дорог и перестройки их на электричку. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 161. 14 арк.
4. Дело о получении Харьковской городской Думой краткосрочного кредита 2 млн. 750 тыс. рублей на постройку электростанций, трамвайный линий и канализации. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 160. 21 арк.
5. Дело о получении Харьковской городской Думой краткосрочного кредита 1 млн. 500 тыс. рублей на постройку электростанций, трамвайный линий и канализации. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 124. 21 арк.
6. Дело о проведении ревизии в Александровской городской больнице города Харькова. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 87. 32 арк.
7. Дело о создании и содержании кинематографов в городе Харькове. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 122. 49 арк.
8. Документы (журналы заседаний, доклады, правила) о постройке городской хлебопекарни, ремонта помещений для беспризорных детей и мощения

улиц. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 114. 431 арк.

9. Документы (журналы заседаний, доклады, правила) о постройке торговых рядов на Благовещенском рынке, трамвайных линий и канализации в городе Харькове. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 113. 1035 арк.
10. Документы (журналы заседаний, доклады, прошения) по основной деятельности Харьковской городской Думы. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 359. 101 арк.
11. Документы (журналы заседаний, доклады, ходатайства) о финансовом состоянии Харьковской городской Думы. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 189. 240 арк.
12. Документы (журналы заседаний, постановления, сметы) по основной деятельности Харьковской городской Думы. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 362. 817 арк.
13. Документы (постановления, журналы заседаний, технические протоколы) по основной деятельности Харьковской городской Думы. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 253. 251 арк.
14. Журналы заседаний Харьковской городской Думы и документы к ним (доклады, сметы, переписка). *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 329-а. 493 арк.
15. Контракты на городскую земля, находящуюся под торговыми помещениями. *ДАХО*. Ф. 45: Харківська міська управа. Оп. 3. Спр. 1672. 56 арк.
16. Наряд ведомостей о поступлении государственного налога по городу Харькову за январь – март 1905 г. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 32. 9 арк.
17. О выдаче единовременных пособий, борьба с нищенством, переписка с попечительста и прочее. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2682. 151 арк.
18. О доставлении сведений в Харьковский Департамент об учреждении городского управления по городскому положению 16 июля 1870 года, возобновления выборов по истечению четырёх летия. *ДАХО*. Ф. 3. Оп. 267. Спр. 153. 91 арк.
19. О закрытии городского Усекновенского кладбища в городе Харькове.

ДАХО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 45. 67 арк.

20. О постройке дома и сарая на гостинной улице. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 2291. 3 арк.
21. Об избрании гласных Харьковской городской Думы на четырёхлетие с 1906 г. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 44. 47 арк.
22. Об извозном промысле. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1., т. 2. Спр. 641. 113 арк.
23. Об оказании пособия общественной библиотеке. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2408 а. 16 арк.
24. Об оказании помощи общественной библиотеке. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 2409 а. 14 арк.
25. Об освещении г. Харькова газом. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 9552. 58 арк.
26. Об отводе постоянных общинных мест для пастбищ лошадей 1 и 4 батарей и других полков. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1., т. 2. Спр. 91. 9 арк.
27. Об отчёте городского управления за 1875 – 1876 гг. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 18. Спр. 207. 144 арк.
28. Об оценке имения государственной крестьянки Н. И. Забалуевой для залога в банк. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 1. Спр. 122. 3 арк.
29. Об очистке от грязи и снега мостов и тротуаров, находящихся в ведении города. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 4. Спр. 13385. 4 арк.
30. Переписка с Министерством внутренних дел, Харьковски губернатором, Харьковской городской управой о запрете строительства жилищ домов на подтопляемых участках земли в городе Харькове. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 28. 11 арк.
31. Переписка с Министерством торговли и промышленности Харьковским губернским отделом городского хозяйства, Харьковской городской Думой о закупках стройматериалов для строительства городской электростанции в городе Харькове. *ДАХО*. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 90. 20 арк.
32. По вопросу об устройстве народных купалень. *ДАХО*. Ф. 45. Оп. 3. Спр. 1565. 21 арк.
33. Постановление Харьковской городской Думы и документы к ним (рапорта,

списки, переписка). ДАХО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 187. 968 арк.

34. Разные бумаги и распоряжения по городу Харькову за 1911 г. ДАХО. Ф. 19. Оп. 1. Спр. 83. 2041 арк.

**ІНСТИТУТ РУКОПІСУ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО (ІР НБУВ УКРАЇНИ, м. КИЇВ)**

35. В Харьковскую городскую Думу заявление об антисанитарном состоянии кладбища. *ІР НБУВ*. Ф. 326: М.П. Баллін. Од. зб. 1025. 2 арк.
36. В Харьковскую городскую Думу заявление по вопросу работы Агентской выставки в городе Харькове. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 1223. 1 арк.
37. В Харьковскую городскую Думу письмо по вопросу займа на народное образование. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 958. 2 арк.
38. В Харьковскую городскую Управу по вопросу составления и издания городской справочной книги. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 1593. 1 арк.
39. Воспоминания о Харьковском обществе грамотности. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 123. 3 арк.
40. Годичное собрание членов Экономического общества харьковских чиновников. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 131. 5 арк.
41. Женский вопрос в обществе харьковских чиновников. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 145. 8 арк.
42. История Харьковского комитета помощи славянам. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 186. 3 арк.
43. К вопросу о бесплатном обучении в школах общества грамотности в городе Харькове. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 188. 7 арк.
44. К вопросу о беспорядках в городе Харькове. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 189. 11 арк.
45. К вопросу о создании Харьковской кооперативной библиотеки. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 213. 3 арк.
46. К вопросу о финансировании народного образования в городе Харькове. *ІР*

НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 214. 6 арк.

47. К вопросу о ценах на хлеб в городе Харькове. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 215. 2 арк.*
48. К истории открытия конки в городе Харькове. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 234. 3 арк.*
49. О деятельности Харьковской городской Думы. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 302–303. 9 арк.*
50. О деятельности Харьковской губернской и городской управы. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 304–311. 11 арк.*
51. О деятельности экономического общества харьковских чиновников. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 312. 8 арк.*
52. О захвате городской земли в городе Харькове. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 196. 4 арк.*
53. О налогах с недвижимых городских имуществ Харьковской губернии. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 346. 3 арк.*
54. О некоторых изменениях в действующем городском положении. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 353. 1 арк. 12 арк.*
55. О постановлении Харьковской городской Думы о займе на благоустройство города. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 364. 2 арк.*
56. О развитии городского хозяйства города Харькова и о займе на народное образование. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 398. 2 арк.*
57. О расходах на содержание Харьковской городской полиции. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 406. 18 арк.*
58. О создании комитетов промышленных товариществ в городе Харькове. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 210. 2 арк.*
59. О состоянии водопроводного дела в городе Харькове. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 436. 2 арк.*
60. О состоянии народных школ в городе Харькове. *IP НБУВ. Ф. 326. Од. зб. 434. 2 арк.*
61. О харьковских богадельнях, приютах и обществах. *IP НБУВ. Ф. 326.*

- Од. зб. 450. 8 арк.
62. О харьковских ночлежных приютах. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 452. 2 арк.
63. Об ассигновании Харьковской городской Думой ремесленных училищ. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 488. 1 арк.
64. Об открытии студенческого общежития в Харьковском университете. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 222. 1 арк.
65. Об открытии Харьковского технологического института. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 228. 1 арк.
66. Об отчётах Харьковской городской Управы. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 508. 2 арк.
67. Отчёт о работе трамвая в городе Харькове (1883–1884 гг.). *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 79. арк.
68. Последняя заметка об отчётах Харьковской городской Управы. *ІР НБУВ*. Ф. 326. Од. зб. 555. 1 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ВИЩИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ТА УПРАВЛІННЯ УКРАЇНИ
(ЦДАВО УКРАЇНИ, м. КИЇВ)**

69. Введение в Харьковской губернии военного положения с 28.09.1917 по 07.10 1917 гг. *ЦДАВО*. Ф. 1327: Харківський губернський комісар Тимчасового уряду містить справи за 1917 – 1918 рр. Оп. 1. Спр. 118. 14 арк.
70. Документи Головної української комісії у справах полонених і біженців м. Харкова: акти та протоколи медичного огляду, довідки, рапорти, списки співробітників та хворих, посвідчення, заяви, протоколи засідання, телефонограми і листування. *ЦДАВО*. Ф. 336: Управління з евакуації населення 1917 – 1923 рр. Оп. 1. Спр. 1. 32 арк.
71. Документы о работе, постановления, приказы, протоколы Главной украинской комиссии по делам пленных и беженцев в городе Харькове.

- ЦДАВО*. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 10. 88 арк.
72. Документы об организации работы с беженцами и военнопленными, постановления, приказы, инструкции. *ЦДАВО*. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 11. 65 арк.
73. Журналы заседаний финансовой комиссии управления по ликвидации учреждений военного времени при Совете народного хозяйства Украины. *ЦДАВО*. Ф. 34: Вища рада народного господарства УРСР. Оп. 1. Спр. 31. 56 арк.
74. О введении в харьковской губернии военного положения с 1 сентября 1917 года по 8 того же года сентября. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 102. арк.
75. О должностных лицах, выразивших желание служить новому правительству. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 5. 8 арк.
76. О мероприятиях по борьбе с пьянством. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 38. 24 арк.
77. О назначении на 28.11.1917 г. в городе Харькове совещания уездных комиссий по борьбе с анархией. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 125. 17 арк.
78. О посылке денег для приобретения белья для воинов действующей армии. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 74. 24 арк.
79. О разрешении устройства благотворительных сеансов и спектаклей. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 25. 8 арк.
80. О сообщении в Министерство внутренних дел еженедельных (по субботам) сведений о всех проявлениях общественно-политической жизни. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 114. 12 арк.
81. О стипендиях. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 137. 18 арк.
82. Об открытии еврейских учебных заведений. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 60. 34 арк.
83. Об устройстве кружечных сборов в городе Харькове и уездах. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 27. 34 арк.
84. Об устройстве праздника революции. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 36. 12 арк.

85. Об эвакуации в город Харьков из города Петрограда центральных учреждений Министерства внутренних дел. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 111. арк.
86. Об экскурсии учащихся. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 63. 6 арк.
87. Переписка об устройстве народных чтений и сельскохозяйственных курсов. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 28. 34 арк.
88. По ходатайству лиц об выдачи денежного пособия. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 22. 45 арк.
89. По ходатайству лиц об определении богадельни и лечебные заведения. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 21. 65 арк.
90. По ходатайству о разрешении открыть библиотеки и книжные магазины и продажу изданий по периодической печати. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 32. 12 арк.
91. Положения и журналы заседаний финансовой комиссии управления по ликвидации учреждений военного времени при Совете народного хозяйства Украины. *ЦДАВО*. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 32. 67 арк.
92. Протоколы заседаний президиума Высшего совета народного хозяйства РСФСР. *ЦДАВО*. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 1а. 124 арк.
93. Протоколы и выписка из протоколов заседания Совета народного хозяйства Украины. *ЦДАВО*. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 1 б. 135 арк.
94. Протоколы управления по ликвидации учреждений военного времени при Совете народного хозяйства Украины. *ЦДАВО*. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 22. 56 арк.
95. Протоколы Центральной комиссии о пленных и беженцах. *ЦДАВО*. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 2. 18 арк.
96. Распоряжения Губернского комиссара по разным предметам. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 2. 56 арк.
97. Со справочными листовками совещания по реформе местного самоуправления, образованного при Министерстве внутренних дел. *ЦДАВО*. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 70. 29 арк.

98. Циркуляры, отношения, доклады Совета народного хозяйства Украины.
ЦДАВО. Ф. 34. Оп. 1. Спр. 10. 234 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ (ЦДАГО УКРАЇНИ, м. КИЇВ)**

99. Ачкасов Никифор Георгиевич об агитационно-пропагандистской работе большевиков среди солдат, о революционных событиях в армии 1917–1919 гг. в городе (г. Харьков). *ЦДАГО*. Ф. 59: Колекція спогадів учасників революційних подій, громадянської і Великої Вітчизняної воєн, соціалістичного будівництва. Кінець XIX ст. – середина XX ст. Оп. 1. Спр. 47. 20 арк.
100. Биографические справки, письма, фото из личного архива М. М. Чайченко – члена Харьковского комитета РСДРП. *ЦДАГО*. Ф. 57: Колекція документів з історії Комуністичної партії України. Оп. 2. Спр. 20. 85 арк.
101. Бондаренко Василий Михайлович, Гудков Василий Михайлович, Лебедев Сергей Иванович о революционном движении и подпольной работе на южной железной дороге в городе Харькове 1917–1919 гг., о создании партийной большевистской организации, Советов депутатов южной железной дороги, о деятельности Артёма (Сергеева). *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 113. 34 арк.
102. Воронин Иван Андреевич о революционной борьбе в 1917 г. рабочих завода Герлях и Пульс в городе Харькове. *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 221. 15 арк.
103. Данышина-Анброзюк Мария Алексеевна об участии в гражданской войне.
ЦДАГО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 343. 3 арк.
104. Жукова Юдиф Яковлевна о деятельности большевиков в городе Харькове.
ЦДАГО. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 427. 67 арк.
105. Копии листовок и прокламаций Харьковского комитета РСДРП, союза борьбы за освобождение рабочего класса, комитета Красного Креста,

помощи политически ссыльным и заключённым (1898–1900 гг.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 13. 264 арк.

106. Копии листовок и прокламаций Харьковского комитета РСДРП, союза борьбы за освобождение рабочего класса, комитета Красного Креста, помощи политически ссыльным и заключённым (1904 г.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 54. 158 арк.
107. Копии листовок и прокламаций Харьковского комитета РСДРП, союза борьбы за освобождение рабочего класса, комитета Красного Креста, помощи политически ссыльным и заключённым (1912 г.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 113. 74 арк.
108. Копии листовок и прокламаций Харьковского комитета РСДРП, союза борьбы за освобождение рабочего класса, комитета Красного Креста, помощи политически ссыльным и заключённым (1913–1914 гг.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 123. 103 арк.
109. Копии листовок и прокламаций Харьковского комитета РСДРП, союза борьбы за освобождение рабочего класса, комитета Красного Креста, помощи политически ссыльным и заключённым (1914–1916 гг.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 127. 16 арк.
110. Копии листовок и прокламаций Харьковского комитета РСДРП, союза борьбы за освобождение рабочего класса, комитета Красного Креста, помощи политически ссыльным и заключённым. *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 138. 63 арк.
111. Копии, фотокопии листовок Екатеринославского, Киевского, Одесского, Полтавского, Харьковского комитетов РСДРП. *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 17. 79 арк.
112. Копии, циркуляры Харьковского губернского жандармского управления окружного отделения о революционной деятельности (1905–1906 гг.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 70. 101 арк.
113. Копии, циркуляры Харьковского губернского жандармского управления окружного отделения о революционной деятельности (1908–1914 гг.).

- ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 99. 105 арк.
114. Копии, циркуляры Харьковского губернского жандармского управления окружного отделения о революционной деятельности (1912 г.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 119. 128 арк.
115. Копии, циркуляры Харьковского губернского жандармского управления окружного отделения о революционной деятельности (1913–1916 гг.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 125. 134 арк.
116. Копии, циркуляры Харьковского губернского жандармского управления окружного отделения о революционной деятельности (1916–1917 гг.). *ЦДАГО*. Ф. 57. Оп. 2. Спр. 137. 15 арк.
117. Листування (14.03.1917–22.07.1917 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268: Харківський губернський та міський комітет конституційно-демократичної партії «Народної свободи» 1917 – 1918 рр. Оп. 2. Спр. 13. 40 арк.
118. Листування (22.06.1917–22.06.1918. рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 14. 128 арк.
119. Лукаш Николай Фёдорович о жизни и революционной деятельности Ф. А. Сергеева (Артёма). *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 811. 49 арк.
120. Москательникова Т. об участии в партийной и профсоюзной работе в 1905–1918 гг. в Баку, Киеве, Одессе, Харькове. *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 918. 10 арк.
121. Мухтар-Лондарский Максим Иванович об участии отрядов путиловцев в оказании помощи украинскому народу в борьбе за установлении советской власти в 1917–1918 гг. с войсками Временного правительства, Центральной Рады в Харькове и Киеве. *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 925. 35 арк.
122. О работе большевиков в 1905–1907 гг. в городе Конотопе, о борьбе за власть советов в городе Харькове. *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1607. арк.
123. О работе большевистской подпольной организации в Харькове в период деникинщины в сентябре–декабре 1919 г. (Слинько Анастасия Григорьевна). *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1269. 50 арк.

124. Об революционной борьбе среди воинских частей Харьковского гарнизона (Петриковский Сергей Иванович). *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1034. 55 арк.
125. Програми та виписки з газет (1917 р.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 15. 19 арк.
126. Протоколи загальних зборів членів партії «Народної свободи» Харківської губернії (1917–1918 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 10. 54 арк.
127. Протоколи засідань бюро Харківського міського комітету партії «Народної свободи» (4.03.1917–19.07.1918. рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 2. 34 арк.
128. Протоколи засідань бюро Харківського міського комітету партії «Народної свободи» (14.03.1917–20.04.1918 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 3. 32 арк.
129. Протоколи засідань бюро Харківського міського комітету партії «Народної свободи» (15.03.1917–30.12.1918 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 4. 170 арк.
130. Протоколи засідань бюро Харківського міського комітету партії «Народної свободи». (15.03.1917–30.12.1918 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 5. 143 арк.
131. Протоколи засідань бюро Харківського міського комітету партії «Народної свободи» (07.01.1918–03.09.1918 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 6. 161 арк.
132. Протоколи засідань військової секції Харківського міського комітету партії «Народної свободи» (07.07.1918–08.02.1919 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 7. 39 арк.
133. Протоколи засідань фінансової комісії Харківського міського комітету партії «Народної свободи» (09.06.1917–23.09.1917 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 8. 58 арк.
134. Протоколи засідань фракції партії «Народної свободи» в Харківській міській Думі (26.07.1917–23.09.1917 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 9. 10 арк.
135. Протоколи засідань Харківського губернського комітету партії «Народної свободи», 1917 р. *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 1. 38 арк.

136. Протоколи засідань Харківського обласного комітету партії «Народної свободи» та положення Харківську обласну організацію партії «Народної свободи». Листування з Центральним Комітетом партії про територіальне обмеження діяльності Харківської організації партії «Народної свободи» під час виборів до Всеросійських установчих зборів (01.07.1917–04.11.1917 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 11. 63 арк.
137. Сергиенко Юлія Михайловна об участии в подпольной работе Волчанского района Харьковской области в период немецкой оккупации. *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 1230. арк.
138. Холдак Иван Афанасьевич о работе подпольных групп в городе Харькове и его окрестностях в 1919 г. *ЦДАГО*. Ф. 59. Оп. 1. Спр. 424. 22 арк.
139. Циркуляри та вказівки Центрального Комітету партії «Народної свободи» про організаційні заходи по виборах до Всеросійських установчих зборів та до Харківської міської Думи (29.06.1917–05.11.1917 рр.). *ЦДАГО*. Ф. 268. Оп. 2. Спр. 12. 44 арк.

**ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ ІСТОРИЧНИЙ
АРХІВ УКРАЇНИ (ЦДІАК УКРАЇНИ, м. КИЇВ)**

140. Беспорядки на Михайловской площади в 1871 г. *ЦДІАК*. Ф. 2023: Гордієнко Єгор Степанович. Оп. 1. Спр. 46. 3 арк.
141. Благодарности, письма. Просьбы, переписка, сообщения Анциферову Алексею Николаевичу. *ЦДІАК*. Ф. 2019: Анциферов Олексій Миколайович Оп. 1. Спр. 1. 8 арк.
142. Дело об аресте Харьковского комитета партии эсеров, листовки партии эсеров. *ЦДІАК*. Ф. 304: Харківське розшукове відділення 1902 – 1903 рр., Харківське охоронне відділення 1903 – 1906 рр. Оп. 1. Спр. 20. 484 арк.
143. Дело об аресте Харьковского комитета РСДРП. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 14. 232 арк.
144. Дело об аресте Харьковского комитета РСДРП. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1.

- Спр. 15. 233 арк.
145. Дело об аресте Харьковского комитета РСДРП. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1.
Спр. 16. 254 арк.
146. Дело об аресте Харьковского комитета РСДРП. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1.
Спр. 17. 150 арк.
147. Донесения о демонстрациях и стачках в городе Харькове. *ЦДІАК*. Ф. 1681:
Управління Харківського тимчасового генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 2.
31 арк.
148. Донесения. *ЦДІАК*. Ф. 1681. Оп. 1. Спр. 8 арк.
149. Журналы входящих документов за 1904 г. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 69.
5 арк.
150. Журналы заседаний отдела топлива Центрального военно-промышленного
комитета. *ЦДІАК*. Ф. 1692: Харківський обласний військово-промисловий
комітет. Оп. 1. Спр. 251. 8 арк.
151. Журналы исходящих документов за 1904 г. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 70.
11 арк.
152. Записка Егора Гордиенко о рассмотрении проекта устава Харьковского
рабочего дома. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 38. 1 арк.
153. Записка Егора Гордиенко об строительстве рабочего дома по инициативе
общества Харьковских приказчиков. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 37. 2 арк.
154. Записка об общественной деятельности Дмитрия Багалея. *ЦДІАК*. Ф. 2020:
Багалій Дмитро Іванович. Оп. 1. Спр. 83. 4 арк.
155. Записки о народном образовании. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 47. 14 арк.
156. Заявление губернского гласного Егора Гордиенко в Харьковскую
судебную земскую управу об отведении средств для народного обучения и
далее об учреждении в городе Харькове рабочего дома. *ЦДІАК*. Ф. 2023.
Оп. 1. Спр. 28. 2 арк.
157. Игнатьев пишет Гордиенко о принятии мер о злоупотреблении питейной
торговлей и отклонения от постановления. *ЦДІАК*. Ф. 2023 Оп. 1. Спр. 17.
2 арк.

158. Копия заявления Егора Гордиенко в Харьковскую земскую управу об открытии при земствах начальных школ для обучения детей. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 22. 2 арк.
159. Крестьянин Емельянов просит Егора Гордиенко о том, чтобы монопольное дело было переведено под власть земств, от чего лучше будет бороться с пьянством и избавит крестьян от кабалы. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 20. 1 арк.
160. Министерство внутренних дел сообщает Егору Гордиенко, когда и где будет очередное собрание. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 19. 1 арк.
161. Мнение депутата дворянства Егора Гордиенко о земских повинностях и городской земле. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 9. 3 арк.
162. Недельный отчёт инспекторов комитета о ходе выполнения заказов комитета. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 252. 6 арк.
163. О всеобщих забастовках и стачках в городе Харькове. *ЦДИАК*. Ф. 1681. Оп. 1. Спр. 1. 140 арк.
164. О усилении контроля банка и о устройстве приюта для направления несовершеннолетних преступников. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 39. 1 арк.
165. Об отношении города Харькова гласного Егора Гордиенко к земству. О сборе недвижимых городских имуществ в пользу города. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 16. 4 арк.
166. Общественная деятельность в городе Харькове в период реформ. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 41. 4 арк.
167. Общественная деятельность в городе Харькове. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 40. 6 арк.
168. Объяснение губернского гласного Егора Гордиенко в Харьковское губернское земское собрание на предмет устройства рабочего дома в городе Харькове. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 26. 5 арк.
169. Отзыв Егора Гордиенко в Харьковскую городскую Думу о своём намерении сложить с себя звание городского гласного. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 29. 2 арк.

170. Отчёты о деятельности материального отдела. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 276. 34 арк.
171. Отчёты о деятельности отделов комитета за 1915–1917 гг. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 6. 21 арк.
172. Отчёты о деятельности отделов комитета по 01.08.1917 г. и приёмной комиссии комитета от 01.01.1918 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 16. 8 арк.
173. Отчёты о деятельности химического отдела за 1915 г. и протоколы заседаний. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 244. 4 арк.
174. Очерки из памяти. *ЦДИАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 44. 5 арк.
175. Переписка о закрытии в связи с революционной деятельностью. *ЦДИАК*. Ф. 1681. Оп. 1. Спр. 9. 56 арк.
176. Переписка с департаментом полиции и преставлении полиции участников города Харькова о распространении в городе Харькове и губернии листовок Харьковского комитета РСДРП. *ЦДИАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 1. 263 арк.
177. Переписка с Центральным Военно-промышленным комитетом о распределении и выполнении заказов. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 29. 76 арк.
178. Переписка с Центральным Военно-промышленным комитетом, Харьковским губернским комитетом Всероссийского союза городов и акционерными обществами. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 17. 43 арк.
179. Письма, заявления контрагентов и других фирм о предоставлении железнодорожных вагонов для перевозки грузов и выдачи удостоверений о принадлежности. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 253. 114 арк.
180. Письма, заявления контрагентов и других фирм о предоставлении железнодорожных вагонов для перевозки грузов и выдачи удостоверений о принадлежности. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 254. 110 арк.
181. Письма, заявления контрагентов и других фирм о предоставлении железнодорожных вагонов для перевозки грузов и выдачи удостоверений о принадлежности. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 255. 102 арк.

182. Письма, заявления контрагентов и других фирм о предоставлении железнодорожных вагонов для перевозки грузов и выдачи удостоверений о принадлежности. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 266. 98 арк.
183. Письма, заявления контрагентов и других фирм о предоставлении железнодорожных вагонов для перевозки грузов и выдачи удостоверений о принадлежности. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 267. 106 арк.
184. Письмо без подписи сообщает Егору Гордиенко о пересылке различных документов, о перевозке скота, о выборных учреждений и о других документах. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 18. 1 арк.
185. Положение о Военно-промышленном комитете и о порядке ликвидации. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 1. 3 арк.
186. Постанови та інструкції тимчасових московського, харківського, одеського та ін. генерал-губернаторів з охорони громадського порядку, протипожежної безпеки, продажу зброї та ін. питань. *ЦДІАК*. Ф. 1191: Канцелярія тимчасового харківського генерал-губернатора. Оп. 1. Спр. 9. 194 арк.
187. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 297. 21 арк.
188. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 298. 34 арк.
189. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 299. 28 арк.
190. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 300. 231 арк.
191. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 301.

- 156 арк.
192. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 302. 112 арк.
193. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 303. 126 арк.
194. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 304. 156 арк.
195. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 305. 122 арк.
196. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 306. 189 арк.
197. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 307. 176 арк.
198. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 308. 98 арк.
199. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 309. 234 арк.
200. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 310. 78 арк.
201. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДИАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 311.

67 арк.

202. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 312. 86 арк.
203. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 313. 89 арк.
204. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1917 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 321. 94 арк.
205. Приходно-расходные ордена и правительственные документы к ним (счета, денежные документы) за 1915 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 352. 111 арк.
206. Протоколы временного генерал-губернатора Харьковского гарнизона. *ЦДІАК*. Ф. 1681. Оп. 1. Спр. 4. 282 арк.
207. Протоколы временного генерал-губернатора Харьковского гарнизона. *ЦДІАК*. Ф. 1681. Оп. 1. Спр. 5. 15 арк.
208. Протоколы заседаний бюро и технического отдела Харьковского Военно-промышленного комитета. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 417. 12 арк.
209. Протоколы заседаний Военно-промышленного комитета за 1916 г. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 22. 18 арк.
210. Протоколы заседаний комиссии и отчёты о деятельности контрольной комиссии за апрель 1916 – май 1918 гг. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 275. 20 арк.
211. Протоколы заседаний Ликвидационной комиссии Военно-промышленного комитета. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 367. 114 арк.
212. Протоколы заседаний членов комитета по ликвидации всех учреждений военного времени Харьковской губернии. *ЦДІАК*. Ф. 1692. Оп. 1. Спр. 404. 100 арк.
213. Путевые записки (3-е путешествие за границу). *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1.

- Спр. 43. 96 арк.
214. Различные печатные открытки и вырезки из газет. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 36. 67 арк.
215. Разные изречения и заметки. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 42. 45 арк.
216. Рапорта и сведения. *ЦДІАК*. Ф. 1681. Оп. 1. Спр. 6. 242 арк.
217. Сведения о деятельности в городе Харькове организаций РСДРП партии эсеров, дневники наблюдений за лицами принадлежащими к Харьковскому комитету эсеров. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 120. 286 арк.
218. Сведения о студенческих демонстрациях в городе Харькове 19.02.1901 г. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 10. 176 арк.
219. Сведения о студенческих демонстрациях в городе Харькове 19.02.1901 г. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 203 арк.
220. Сведения о студенческих демонстрациях в городе Харькове 19.02.1901 г. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 19. 270 арк.
221. Списки лиц, находящихся под наблюдением за принадлежность к РСДРП, партии эсеров и других нелегальных организаций. *ЦДІАК*. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 90. 243 арк.
222. Справа про выдачу позички у розмірі 350 тис. руб. для будівництва казарми у м. Харків. *ЦДІАК*. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 112. 4 арк.
223. Справа про виділення коштів на ремонтні роботи у в'язницях Харківської губернії. *ЦДІАК*. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 45. 6 арк.
224. Справа про запровадження у м. Харків тимчасового грошового збору за прописку та посвідки на проживання. *ЦДІАК*. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 16. 20 арк.
225. Справа про пожертву Харитоненком І. 100 тис. руб. на будівництво гуртожитку для незаможних студентів Харківського університету. *ЦДІАК*. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 90. 42 арк.
226. Справа про пожертву Харківським купцем 1-ї гільдії Енуровським Ф. 1 тис. руб. на благодійність. *ЦДІАК*. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 122. 9 арк.
227. Справа про пожертву Харківськими купцями 1-ї гільдії братами

- Рубінштейнами А. і Л. 5 тис. руб. на благодійність. *ЦДІАК*. Ф. 1191. Оп. 1. Спр. 124. 13 арк.
228. Справа про упорядкування дерев'яних балаганів і тимчасових лавок під час проведення ярмарків у м. Харків. *ЦДІАК*. Ф1191. Оп. 1. Спр. 111. 37 арк.
229. Участие Егора Гордиенко в Харьковском городском управлении. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 45. 18 арк.
230. Харьковский технический инспектор благодарит Егора Гордиенко за присланные им в библиотеку 54 тома книг разного содержания. *ЦДІАК*. Ф. 2023. Оп. 1. Спр. 32. 1 арк.

II. ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА:

231. Антисанитарность свалочных пунктов. *Харьковские губернские ведомости*. 1912. 23 февр. С. 2.
232. Военный займ и учреждения местного кредита. *Южный край*. 1916. 17 марта. 5 с.
233. Войнаровский П., Копняев П. Заключение экспертов по вопросу о переустройству и расширении Харьковской Городской Электрической станции. Харьков : Типо.-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 9 с.
234. Высочайше утвержденное Городовое положение. 48498 [Текст]. Собрание (1825-1881): Том 45 (1870): Часты 1: Законы (47862-48529). С. 821 – 839.
235. Высочайше утвержденное Городовое положение. 8708 [Текст]. Собрание (1881-1913): Том 12 (1892): Законы (8215-9216). С. 430 – 456.
236. Голицын А. Д. Воспоминания. Русский путь. 2009. 636 с.
237. Гордиенко Е. О. Харьковское городское самоуправление, нужды его и недостатки. Харьков : [б. и.], 1884. 29 с.
238. Города России в 1904 году. Санкт-Петербург : Типо-литогр. Н. Л. Ныркина, 1906. 870 с.
239. Города России в 1910 году. Санкт-Петербург : Типо-литогр. Н.

- Л. Ныркина, 1914. 1158 с.
240. Городское положение 11 июня 1892 года с относящимися к нему Узаконениями, Судебными и Правительственными Разъяснениями / сост. М. И. Мыш. 8-е изд. Петроград : Тип. М. П. Фроловой, 1915. XVI, 887 с.
241. Городское самоуправление по действующему законодательству. (Городское положение 11 июня 1892 г. с последующими дополнениями и изменениями по Положениям 1906, 1908, 1909 и 1910 гг., с приложениями к «Городскому положению», важнейшими разъяснениями Правительствующего Сената и извлечениями из других установлений, относящихся к «Городскому положению») / сост. В. И. Немчинов. Москва : Изд-во В. М. Саблина, 1912. 396 с.
242. Деятельность Харьковской городской думы за 4-летие 1910–1914 гг. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1915. 780 с.
243. Доклад городского головы о содействии общества к прекращению возникших в учебных заведениях беспорядков. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, [б. г.]. 31 с.
244. Доклад Городской Управы о возбуждении ходатайства о разрешении г. Харькову V облигационного займа в сумму 18700000 р. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 12 с.
245. Доклад Городской Управы о повышении тарифов городских предприятий. Харьков : Мирный Труд, 1914. 10 с.
246. Доклад Городской Управы об увеличении добавочного пособия служащим и рабочим Харьковского городского общественного управления ввиду возросшей дороговизны жизни. Харьков : Просвещение, 1916. 15 с.
247. Доклад Квартирного отделения о перерасходах по выдаче добавочного квартирного довольствия офицерам Харьковского гарнизона, по ремонту казарм, по очистке и вывозу нечистот. Харьков: Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 4 с.
248. Доклад комиссии по замощению города. План мостительных работ на 1912 год. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 10 с.

249. Доклад комиссии по реорганизации городского хозяйства об изменении утверждённой Думой инструкции управлению Харьковского водопровода и инструкции водопроводной комиссии. Харьков: Просвещение, 1914. 14 с.
250. Доклад комиссии по электрическому освещению по вопросу о возможном присоединении в ближайшем времени новых абонентов городской электрической сети и об утверждении добавочных правил для таковых присоединений. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1912. 3 с.
251. Доклад о выработке обязательных постановлений по устройству и содержанию колодцев. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 8 с.
252. Доклад об определении таксы за лечение в городских больницах лиц гражданского ведомства. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 11 с.
253. Доклад особой комиссии, организованной согласно постановлению Харьковской Городской Думы от 6 июня 1914 г. для составления актов о состоянии делопроизводства, счетоводства, материального склада, о положении постройки и всех машин и сети Новой Городской Электрической станции. Харьков : Утро, 1914. 49 с.
254. Доклад по вопросу о принудительном отчуждении земель в черте города и вне для нужд канализации. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 14 с.
255. Доклад по вопросу о продаже остатка земли от приобретенных городом для нужд электрического трамвая земельных участков г. г. Цессельского, бывшего Ниценко и Медишь по Бассейной ул. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 6 с.
256. Доклад по вопросу о реорганизации ночлежного приюта. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 5 с.
257. Доклад по делу о разрешении К. Г. Шиманскому движения таксо-моторов. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 10 с.
258. Доклад по поводу воспрещения азартных игор в местных клубах. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 9 с.
259. Доклад Ревизионной Комиссии по ревизии отчёта Харьковской Городской

- Управы за 1911 г. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1914. 39 с.
260. Доклад Технического отделения Городской Управы по вопросу о понуждении общества Юго-Восточных железных дорог устроить путепровод через железнодорожные пути в конце Петинской ул. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 29 с.
261. Доклад Технического отделения Городской Управы по вопросу об отказе Городского Управления в принятии в своё ведение Основьянского моста. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 13 с.
262. Доклад Технического отделения Городской Управы по поводу требования администрации произвести ремонт Основьянского моста. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 3 с.
263. Доклад Училищной комиссии в Харьковскую Городскую Думу о возбуждении вторичного ходатайства перед Министром Народного Просвещения об открытии Народного университета в Харькове. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 11 с.
264. Доклад финансовой Комиссии по проекту сметы доходов и расходов г. Харькова на 1914 г. Харьков : Просвещение, 1913. 19 с.
265. Доклад Харьковской Городской Думы по сооружению канализации гор. Харькова о проекте и смете канализации и о ближайших мероприятиях, необходимых к осуществлению канализаций гор. Харькова. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 25 с.
266. Доклад Харьковской Городской Управы в Городскую Думу по поводу новых правил по устройству и содержанию театров-кинематографов. Харьков : [б. и.], 1909. 16 с.
267. Доклад Харьковской Городской Управы о призрении раненых и больных воинов. Харьков : Просвещение, 1914. 3 с.
268. Доклад Харьковской городской Управы об изменениях тарифа на электрическую энергию (с приложением сметы электрической станции на 1914 год). Харьков : Мирный Труд, 1913. 32 с.
269. Доклад Хозяйственного отделения в Городскую Думу по ходатайству

- вдовы дворянина О. И. Гризовой о продлении выдачи ей пенсии, получавшейся её покойной матерью от Харьковского Городского Общественного управления. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 14 с.
270. Доклад Хозяйственного отделения в Городскую Думу сложении недоимки, числящейся по аренде квартиры №121 в домах бывш. Пащенкова-Тряпкина за вдовой бывш. служащего Управы В. Н. Савицкого – П. С. Савицкой. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 15 с.
271. Доклад Хозяйственного отделения об устройстве кирпичного завода. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 13 с.
272. Доклад Хозяйственного Отделения по вопросу о прирезке земли к Кирилло-Мефодиевскому кладбищу для нужд Лютеранского и Католического кладбищ и о закрытии последних. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1906. 23 с.
273. Доклад Хозяйственного отделения по вопросу об отдаче в аренду городских столбов для расклейки афиш и всякого рода объявлений. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 2 с.
274. Доклад члена Управы В. И. Кравцова и техника Н. Г. Малышевского об устройстве в городе Харькове городской хлебопекарни. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1912. 6 с.
275. Доклады городской Управы. Харьков : Просвещение. 1914. 56 с.
276. Дополнительная смета (ропись) доходов и расходов по городу Харькову на 1880 год. Харьков : Типо-литогр. М. М. Гордона, 1881. 26 с.
277. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы № 9. Заседание 6 марта 1913 г. *Известия Харьковской городской думы*. 1913. № 3. С. 51
278. Журнал Харьковского Губернского по земским и городским делам Присутствия. Заседание 2-го января 1912 года. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1912. 31 с.
279. Журнал Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 9 янв.

280. Журнал Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 28 марта.
281. Журнал Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 29 июля.
282. Журнал Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 5 сент.
283. Журнал Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 11 дек.
284. Журналы Харьковской Городской Думы за 1903 год. Заседания № 1–15. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1903. 289 с.
285. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 10 февраля 1884 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 20 мая.
286. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 11 декабря 1883 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 6 марта.
287. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 16 июля, 20 августа 1882 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 19 окт.
288. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 18 марта 1884 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 15 июня.
289. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 20 января 1884 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 19 апр.
290. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 28 октября, 4 ноября 1883 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 4 янв.
291. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 31 августа, 19, 26, 29 октября 1882 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 9 дек.
292. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 4 января 1885 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 10 марта.
293. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 7 апреля 1882 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 1 авг.
294. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 7 мая 1882 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 3 авг.

295. Журналы Харьковской Городской Думы. Заседание 7, 10 августа 1884 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 18 сент.
296. Заключение Юридической комиссии по вопросу об осмотре через Харьковский Окружной суд, всего инвентаря Общества конно-железной дороги в Харькове, насколько таковой отвечает условиям контракта. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 9 с.
297. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні»; Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування»; Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» : станом на 12 січ. 2021 р. Офіц. вид. Харків: Право, 2021. 156 с.
298. Заседание городской думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1912. 21 апр.
299. Заседания Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1895. 25 окт.
300. Заседания Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1895. 29 нояб.
301. Заседания Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1895. 15 дек.
302. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1916. № 8–9. 462 с.
303. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 6–8. 499 с.
304. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 1. 345 с.
305. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 1. 345 с.
306. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 12. 477 с.
307. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 2. 294 с.

308. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 3. 259 с.
309. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 4. 233 с.
310. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 5. 215 с.
311. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1914. № 9–11. 504 с.
312. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1916. № 10–12. 382 с.
313. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1916. № 1–2. 310 с.
314. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1916. № 3–4. 588 с.
315. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Мирный труд, 1916. № 5–7. 323 с.
316. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1910. № 8. 73 с.
317. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1909. № 3. 192 с.
318. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1909. № 4. 104 с.
319. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1909. № 5. 163 с.
320. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1909. № 12. 174 с.
321. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1910. № 3. 97 с.
322. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1910. № 5. 72 с.

323. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1910. № 6–7. 205 с.
324. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1910. № 9. 288 с.
325. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1910. № 11. 213 с.
326. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1910. № 12. 156 с.
327. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. № 8. 252 с.
328. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. № 9. 236 с.
329. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. № 10. 480 с.
330. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1912. № 11. 378 с.
331. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1912. № 12. 320 с.
332. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1912. № 1. 221 с.
333. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1913. № 6–7. 413 с.
334. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1913. № 8. 215 с.
335. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1913. № 9. 298 с.
336. Известия Харьковской Городской Думы. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1913. № 10. 208 с.
337. Инский М. Закон о переходе торговых и промышленных предприятий. *Южный край*. 1916. 14 авг. С. 5–6.

338. К 25-тилетию Харьковской общественной библиотеки. *Южный край*. 1911. 28 сент. С. 3.
339. Канализация, город и обиватель. *Харьковские губернские ведомости*. 1912. 4 марта. С. 2.
340. Калныков П. Наше городское хозяйство (по данным думской ревизионной комиссии). *Южный край*. 1911. 5 июня. С. 4–5.
341. Кони А. Ф. Избранные произведения в 2-х томах. Москва. Государственное издательство юридической литературы, 1959. – 536 с.
342. Конституція України: станом на 15 січ. 2021 р. : Офіц. вид. Харків: Право, 2021. 72 с.
343. Краткий обзор 4-х летней деятельности Городского Управления за время с 1893–1897 гг. Харьков : Тип. Южный край, 1897. 34 с.
344. Краткий обзор деятельности Харьковского городского общественного управления за 1902–1905 гг. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1906. 230 с.
345. Летопись водопроводных процессов. *Южный край*. 1890. 2 сент. С. 2–3.
346. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 5. / Хоз. департамент М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1879. 290 с.
347. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 3 / Хоз. департамент М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1877. 515 с.
348. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 4 / Хоз. департамент М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1877. 498 с.
349. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 1 / Хоз. департамент М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1877. 564 с.
350. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 2 / Хоз. департамент

- М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1877. 557 с.
351. Материалы, относящиеся до нового общественного устройства в городах империи: (Городовое положение 16 июня 1870 г.). Т. 6, ч. 2 / Хоз. департамент М-ва внутр. дел. Санкт-Петербург : Тип. М-ва внутр. дел, 1879. 499 с.
352. Местные известия: о частном совещании гласных Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1894. 11 марта.
353. На подарки воинам. *Южный край*. 1916. 6 апр. С. 5.
354. Об утверждении нового устава Общества поощрения рысистого коннозаводства. Харьков : Типо-литограф. Н. В. Петрова, 1911. 30 с.
355. Обзор Харьковской губернии за 1914 г. Харьков : Тип. Губерн. правления, [б. г]. 38 с.
356. Объяснения Управы по заключению Финансовой Комиссии по смете г. Харькова на 1914 г. Харьков : Просвещение, 1913. 6 с.
357. Обязательные постановления Харьковского генерал-губернатора (кн. Святополк-Мирский) для жителей г. Харькова и его предместий об охране порядка. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 25 сент.
358. Отчёт о деятельности Харьковского городского общественного управления за 1888 год. Харьков : Типо-литограф. М. М. Гордона, 1889. 665 с.
359. Отчёт о деятельности Харьковского городского общественного управления за 1889 год. Харьков : Типо-литограф. М. М. Гордона, 1890. 528 с.
360. Отчёт о деятельности Харьковского городского общественного управления за 1896 г. Харьков : Типо-литограф. М. М. Гордона, 1887. 41 с.
361. Отчёт о деятельности Харьковского городского общественного управления за 1890 год. Харьков : Типо-литограф. М. М. Гордона, 1891. 512 с.
362. Отчёт о деятельности Инженерного отделения Харьковской Городской Управы в 1909 году. *Известия Харьковской Городской Думы*. 1910. № 8. с. 51–56.
363. Отчёт по расходу сумм полученных на оказание помощи беженцам как из средств казны, так и других источников по г. Харькову за время апрель,

- май, июнь 1916 г. Харьков : Тип. Я. Намойтер, 1916. 8 с.
364. Отчёт Харьковской городской Управы о доходах и расходах г. Харькова за 1915 год. Харьков : Утро, 1916. 107 с.
365. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. : изд. Центр. стат. ком. М-ва внутр. дел. Вып. 46 : Харьковская губерния / под. ред. Н. А. Тройницкого. Санкт-Петербург, 1904. 297 с.
366. По вопросу об отводе участка городской земли для постройки здания для высших женских курсов при обществе трудящихся женщин. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 12 с.
367. Погорелко А. К. Городское общественное освещение : доклад, читанный в заседании Южно-русского Общества Технологов 1-ого марта 1897 г. Харьков : Типо-литогр. Зильберберг, 1897. 19 с.
368. Погорелко А. К. Доклад городского головы о содействии общества к прекращению возникших в учебных заведениях беспорядков. Харьков : [б. и.], 1911. 22 с.
369. Погорелко А. К. К вопросу о переустройстве городской электрической станции. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 13 с.
370. Погорелко А. К. Городское благоустройство. Харьков : [б. и.], 1906. 14 с.
371. Погорелко А. К. Доклад о результатах совещаний земских и городских деятелей по вопросам, касающимся усовершенствования государственного благоустройства и улучшения народного благосостояния. *Журналы и доклады Харьковской городской думы с приложениями к ним.* Харьков, 1907. Вып. 9. С. 465.
372. Погорелко А. К. Обеспечение городских служащих. Харьков : [б. и.], [б. г.].
373. Погорелко А. К. Регулирование цен на предметы потребления и причины их повышения. Харьков : [б. и.], 1909. 12 с.
374. Постановления очередного собрания Харьковской Городской Думы от 4 января 1912 года. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1912. 8 с.
375. Предложение группы гласных об увековечивании памяти Т. Г. Шевченко.

- Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1911. 5 с.
376. Продукты первой необходимости для г. Харькова. *Южный край*. 1916. 5 апр. С. 5.
377. Проект инструкции Харьковской Городской Управы. Харьков : Тип. Губерн. правления, 1895. 92 с.
378. Проект повышения цен на воду, электричество. *Южный край*. 1916. 26 янв. С. 5.
379. Разъяснение Харьковской Думе Городского Головы по поводу нареканий на городское управление, высказанных в Харьковских Губернских Ведомостях. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1903. 72 с.
380. Рейнгардт Ф. О. Кокошкин Сергей Александрович, Харьковский генерал-губернатор. Литературно-художественное приложение к «Харьковскому календарю» на 1887 год. Выпуск 1. Харьков, 1887. С. 155 – 161.
381. Сборник обязательных для жителей города Харькова постановлений, изданных Харьковскою Городскою Думою с 1872 года по 1-е июля 1898 года. Харьков : Тип. Аршавской, 1893. 47 с.
382. Сборник статистический сведений по Харьковской губернии. Харьков : [б. и.], 1900. 314 с.
383. Смета на мероприятия по оказанию помощи беженцам в июле, августе и сентябре 1916 г. Харьков : Тип. Я. И. Намойтера. 1916. 18 с.
384. Собрание Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1897. 25 февр.
385. Собрание Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1897. 5 марта.
386. Собрание Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1897. 24 мая.
387. Собрание Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1897. 27 июня.
388. Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). Вып. 1. Харьковское городское общественное управление [Текст]. Харьков:

- Просвещение, 1914. 303 с.
389. Современное хозяйство города Харькова (1910-1913). Вып. 2. Харьковский городское общественное управление [Текст]. Харьков: Просвещение, 1914. 199 с.
390. Сокращённый доклад ревизионной комиссии Харьковской Городской Думы по обревизованию отчёта Городской Управы за 1913 год. Харьков : Мирный труд, 1914. 95 с.
391. Список лицам, имеющим на основании городского положения право участвовать в городских выборах в городе Харькове. Харьков : Типо-литогр. М. М. Гордона, 1891. 259 с.
392. Суд. Дело о клевете в печати. *Южный край*. 1911. 15 февр. С. 5.
393. Учебные заведения в городе Харькове. *Южный край*. 1911. 9 февр. С. 4.
394. Харьковский календарь на 1873 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год первый, 1872. 560 с.
395. Харьковский календарь на 1874 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год второй, 1873. 323 с.
396. Харьковский календарь на 1875 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год третий, 1874. 382 с.
397. Харьковский календарь на 1877 год. С приложением карты Харьковской губернии. [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год пятый, 1876. 430 с.
398. Харьковский календарь на 1878 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год шестой, 1877. 496 с.
399. Харьковский календарь на 1879 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год седьмой, 1878. 430 с.
400. Харьковский календарь на 1880 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год восьмой, 1879. 448 с.
401. Харьковский календарь на 1881 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год девятый, 1880. 360 с.
402. Харьковский календарь на 1882 год [Текст]. Издание Харьковского

- губернского статистического комитета, год десятый, 1881. 191 с.
403. Харьковский календарь на 1883 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год одиннадцатый, 1882. 289 с.
404. Харьковский календарь на 1884 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год двенадцатый, 1883. 454 с.
405. Харьковский календарь на 1885 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год тринадцатый, 1884. 673 с.
406. Харьковский календарь на 1887 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год пятнадцатый, 1886. 754 с.
407. Харьковский календарь на 1900 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год двадцать восьмой, 1898. 299 с.
408. Харьковский календарь на 1912 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год сороковой, 1911. 315 с.
409. Харьковский календарь на 1914 год [Текст]. Издание Харьковского губернского статистического комитета, год сорок второй, 1913. 317 с.
410. Харьковское городское общественное управление. Отчёт о деятельности харьковского городского общественного управления за 1891 год. Харьков : Типо-литогр. М. М. Гордона. 1892. 544 с.
411. Харьковское общественное управление. Отдел: постройка трамвая. Смета на 1912 год. Харьков : Печатников, 1912. 31 с.
412. Хроника: возобновление после отпуска работы Харьковской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 26 авг.
413. Хроника: заседание Городской Думы 1 декабря 1881 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 8 дек.
414. Хроника: заседание Городской Думы 17 ноября 1881 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1881. 19 нояб.
415. Хроника: заседание Городской Думы 2 июля 1882 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 4 июля.
416. Хроника: заседание Городской Думы 7 апреля 1882 г. *Харьковские*

губернские ведомости. 1882. 2 авг.

417. Хроника: заседание Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 2 сент.
418. Хроника: о заседании Харьковской Городской Думы 15 октября. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 17 окт.
419. Хроника: о заседании Харьковской Городской Думы 26 октября 1882. *Харьковские губернские ведомости*. 1882. 23 окт.
420. Хроника: о заседании Харьковской Городской Думы 8 октября 1892. *Харьковские губернские ведомости*. 1892. 11 окт.
421. Хроника: о заседании Харьковской Городской Думы. *Харьковские губернские ведомости*. 1884. 2 февр.
422. Шевельов Ю. Я – мене – мені... (і докруги) : Спогади. 1. В Україні. Харків : Видавець Олександр Савчук, 2017. 728 с.

III. ЛІТЕРАТУРА:

423. Антонов А. Л., Маслийчук В. Л., Парамонов А. Ф. История Харьковского городского самоуправления, 1654–1917 / Харьков. обл. обществ. об-ние «Сокол 2000», Харьков. част. музей гор. усадьбы. Харьков : Регион-информ, 2004. 191 с.
424. Астахов В., Кондуфор Ю. Революционные события 1905–1907 гг. в Харькове и губернии. Харьков : Облиздат, 1955. 120 с.
425. Бабецкий А. В. Харьков накануне нового Городского положения Бабецкий. Харьков : [б. и.], 1891. 88 с.
426. Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : истор. моногр. : в 2 т. Т. 2 : XIX – начало XX века. Харьков : [б. и.], 2004. 982 с.
427. Беликов Ю. А. Участие харьковского купечества в городском общественном управлении (II половина XIX – начало XX века). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. пр. / Харків. нац.

- ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2000. С. 21–26.
428. Білоконь М. В. Органи державного управління та міське самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України) : іст.-прав. дослідж. : монографія / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2003. 257 с.
429. Білоконь М. В. Органи державного управління та міського самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України) : іст.-прав. дослідж. : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2002. 19 с.
430. Богдашина О. М. Джерелознавство історії України: питання теорії, методики, історії : навч.-метод. посіб. 3-тє вид., допов. та переробл. Харків : САГА, 2008. 214 с.
431. Боженко А. О. Формування модерного міського простору м. Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2017. Вип. 20. С. 57–65.
432. Бурдина Г. Ю. Городские органы самоуправления в Среднем Поволжье в пореформенный период : дис. канд. ист. наук. Самара, 1993. 160 с.
433. Вегнер А. Ю. Краткое пособие к лекциям по политике местного самоуправления, читанным в 1915–1916 гг. Вып. 1. Харьков : Утро, 1916. 24 с.
434. Велихов Л. Новая форма эксплуатации городских предприятий, ни концессия, ни муниципализация. *Городское дело*. 1911. № 13–14. С. 1047–1049.
435. Велихов Л. Новый государственный налог на недвижимости. *Городское дело*. 1911. № 20. С. 1461–1465.
436. Велихов Л. Основы городского хозяйства: общее учение о городе, его управлении, финансах и методах. Москва ; Ленинград : ГИЗ, 1928. 468 с.
437. Велихов Л. Трагическое состояние городских финансов. *Городское дело*. 1912. № 4. С. 268–270.
438. Велихов Л. Что же теперь делать? К реформе городского положения.

Городское дело. 1917. № 3. С. 102–107.

439. Верменич Я. В. Теоретико-методологічні проблеми урбаністики. *Український історичний журнал.* 2004. № 3. С. 21–38.
440. Во главе города : руководители Харьковского городского самоуправления / А. Н. Ярмиш [и др.]. Харьков : Основа, 1998. 160 с.
441. Генкин Л. Б. Как проходили местные выборы в царской России. Генкин Л. Б., Лопатин И. В. *Выборы в царской России и выборы теперь.* Ярославль : Ярослав. обл. изд-во, 1939. С. 6–33.
442. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва : Наука, 1990. 264 с.
443. Герасименко Г. А. Земства России. *Народный Депутат.* 1991. № 3. С. 88–93.
444. Гессен В. М. Вопросы Местного Управления. Санкт-Петербург : Типо-литогр. А. Е. Ландау, 1904. 240 с.
445. Гильченко Л. В. Из истории становления местного самоуправления в России. *Государство и право.* 1996. № 2. С. 142–159.
446. Головка О. М. «Известия Харьковской городской думы» як джерело з історії Харкова. *Проблеми збереження та відновлення історичної пам'яті* : тези доп. наук. конф. з музеєзнавства та істор. краєзнавства. Харків, 1994. С. 105–107.
447. Головка О. М. Діяльність Харківського міського громадського самоврядування у 1905 р. *Вестник Харьковского университета.* 1994. № 385 : История. Вып. 28. С. 93–102.
448. Головка О. М. Охорона здоров'я мешканців Харкова в діяльності міського громадського самоврядування, 1893–1917 рр. *Материалы международной конференции молодых историков.* Харьков, 1994. С. 198–201.
449. Головка О. М. Питання соціального захисту населення в діяльності Харківського міського самоврядування у 1900–1916 рр. *Регіональне самоврядування: проблеми реалізації владних відносин* : тези доп. міжрегіон. наук.-практ. конф. Харків, 1994. С. 23–24.

450. Головка О. М. Справа народної освіти в діяльності Харківського міського самоврядування у 1892–1904 рр. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства* / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків : Око, 1994. Т. 3 : Нова серія. С. 3–10.
451. Головка О. М. Харківська міська дума і розвиток художньої освіти в Харкові у кінці XIX – на початку XX ст. *Тези доповідей науково-методичної конференції професорсько-викладацького складу Харківського художньо-промислового інституту за підсумками науково-творчої роботи за 1993 рік*. Харків, 1994. С. 84–85.
452. Головка О. М. Міські голови Харкова у 1893–1917 рр. *Тези всеукраїнської краєзнавчої конференції, присвяченої 70-річчю Українського комітету краєзнавства, м. Харків, 28–29 черв. 1995 р.* Харків, 1995. С. 14–16.
453. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у 1893–1917 роках : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 Історія України. Харків, 1997. 18 с.
454. Головка А. Н., Ярмыш А. Н. Сделал, что мог. Харьковский городской голова Александр Константинович Погорелко. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1998. 140 с.
455. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у кінці XIX – на початку XX ст. в історичній літературі. *Материалы и тезисы научной конференции посвященной 30-летию кафедры историографии, источниковедения и археологии ХГУ : II Астаховские чтения*. Харьков, 1994. С. 117–118.
456. Головка О. М. Харківське міське самоврядування у роки Першої світової війни. *Европа в XX веке: путь от войны к миру* : материалы междунар. науч. конф., посвященной 50-летию окончания Второй мировой войны. Харьков, 1995. С. 39–42.
457. Головка О. М., Зайцев Б. П. Городское самоуправление и проблема всеобщего обучения в Харькове во второй половине XIX – начале XX века. *Структура образования в регионе: проблемы оптимизации* : материалы междунар. науч.-практ. конф. Харьков, 1996. С. 179–181.
458. Горбачев В. П. Городская реформа 1870 года в Украине / Донец. юрид. ин-

- т, Луган. гос. ун-та внутр. дел им. Э. А. Дидоренко, Междунар. ассоц. историков права. Донецк : Донец. юрид. ин-т : ЛГУВД, 2008. 318 с.
459. Горбачев В. П. Принципы городского избирательного права по городской реформе 1892 года в Российской империи. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 4. С. 62–70.
460. Горбачев В. П. Міське самоврядування в Україні (за реформою 1870 року) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Харків, 1995. 19 с.
461. Градовский А. Д. История местного управления в России. Санкт-Петербург : Тип. В. Головина, 1868. 529 с.
462. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії II половини XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії) / Нац. ун-т внутр. справ. Харків : [б. и.], 2003. 158 с.
463. Губернаторська влада Російської імперії у 1870–1890-х роках. *Вісник Запорізького юридичного ін-ту*. 1999. № 2. С.164–171.
464. Гусев А. Н. Харьков: его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях (с приложением снимков, воспроизведенных с редких картин, акварелей, гравюр, фотографий с натуры, чертежей, планов города 1768 года и новейшего) : истор.-справ. путеводитель. Харьков : Тип. Адольфа Дарре, 1902. 260 с.
465. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Дніпр. нац. ун-т. Дніпропетровськ, 2007. 24 с.
466. Дитятин И. Устройство и управление городов России. Т. 1. Санкт-Петербург : Тип. П. П. Меркульева, Г. В. Фальк, 1875. 512 с.
467. Добрунова Л. Е. Харків доби національно-демократичної революції (лютий – грудень 1917 р.) : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2001. 19 с.
468. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. Москва : Высш. шк., 1983. 352 с.

469. Жванко Л. Біженство Першої Світової війни в Україні. Документи і матеріали (1914 – 1918 рр.): монографія / Л. М. Жванко; Харків. нац. акад. міськ. Госп-ва. X : ХНАМГ, 2010. 360 с.
470. Зайончковский П. А. Кризис самодержавия на рубеже 1870–1880 годов. Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1964. 513 с.
471. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX веке. Москва : Мысль, 1978. 288 с.
472. Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце 19 века. Москва : Мысль, 1970. 444 с.
473. Захарова Л. Г. Самодержавие, бюрократия и реформы 60-х гг. XIX в России. *Вопросы истории*. 1989. № 10. С. 27–43.
474. Захарова Л. Г. Освободительные реформы в России 1861–1881 гг. *Знание – сила*. 1992. № 2. С. 47–61.
475. Захарова Л. Г. Россия на переломе (самодержавие и реформы 1861–1874 гг.). История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории России IX – начала XX вв. / сост. С. В. Мироненко. Москва : Политиздат, 1991. С. 293–325.
476. Зорькин В. Д. Освободительные реформы и правовая модернизация России. *Правоведение*. 2011. № 5. С. 199–215.
477. Известия Харьковского Губернского Общественного Комитета. Харьков, 1917. № 99 (июль).
478. История городов и сёл Украинской ССР: Харьковская область. Київ : Укр. сов. енцикл., 1976. 722 с.
479. Историчне джерелознавство : підруч. для студ. істор. спец. ВНЗ / Я. С. Калакура [та ін]. Київ : Либідь, 2002. 488 с.
480. Калугін С. А. Нагляд за діяльністю земського самоврядування в Російській імперії XIX – початку XX ст. *Вісник університету внутрішніх справ*. Харків, 1999. Вип. 7, ч. 1 . С. 53–65.
481. Каржанский Н. С. Как избиралась и работала Московская городская дума. Москва, 1947. 60 с.

482. Ковалева М. В. Орловская городская дума (1787-1913 гг.) : Дис. канд. ист. наук : 07.00.02. Орел. 2003. 368 с.
483. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России. 1861–1907. Москва : Наука, 1979. 303 с.
484. Косых И. В. Социально-экономическая деятельность органов местного самоуправления России в конце XIX - начале XX вв. : На примере Калужской, Смоленской, Тверской губерний : автореферат дис. кандидата исторических наук : 07.00.02. Моск. гос. ун-т им. М. В. Ломоносова. Москва, 2002. 25 с.
485. Кускашев Д.В. Исторический опыт деятельности органов городского самоуправления Енисейской губернии в социально-хозяйственной сфере : 1870-1914 гг. : автореферат дис. кандидата исторических наук : 07.00.02 / Хакас. гос. ун-т им. Н.Ф. Катанова. Абакан, 2003. 23 с.
486. Лаптева Л. Е. Становление буржуазных форм местного самоуправления в России (60–80 гг. XIX века). *Закономерности возникновения и развития политико-юридических идей и институтов* : сб. ст. Москва : Ин-т гос. и права АН СССР, 1986. С. 85–94.
487. Лейбфрейд А. Ю., Полякова Ю. Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. Харьков : Фолио, 1998. 335 с.
488. Макарчук С. А. Джерелознавство історії України : навч. посіб. Львів : Світ, 2008. 512 с.
489. Максименко Д. П. Очерк деятельности Харьковского городского общественного управления по начальному народному образованию, 1871–1901 гг. Харьков : Типо-литогр. Н. В. Петрова, 1903. 136 с.
490. Марченко О. М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Одеса, 1997. 17 с.
491. Медведєв Ю. Л. Відносини органів міського та корпоративного самоврядування в Російській імперії за міським Положенням 1892 року. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О.*

Дідоренка. 2012. № 3. С. 30–37.

492. Медведєв Ю. Л. Міське самоврядування в державному механізмі Російської імперії у кінці XIX–на початку XX ст. (на матеріалах українських губерній) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Луган. держ. ун-т внутр. справ ім. Е. О. Дідоренка. Луганськ, 2011. 20 с.
493. Медведєв Ю. Л. Міське та єврейське самоврядування українських губерній Російської імперії на початку XX ст: правова регламентація та особливості відносин. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2013. № 2. С. 67–77.*
494. Медведєв Ю. Л. Особливості правового статусу голови та членів управи в Російській імперії за міським Положенням 1892 року. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2010. № 4. С. 60–68.*
495. Медведєв Ю. Л. Українські міста і земства в Російській імперії: урядова політика та правова регламентація взаємовідносин наприкінці XIX–на початку XX ст. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка. 2008. № 4. С. 62–72.*
496. Михайлик О. Ф. Харкову – 300 років. Короткий історико-економічний нарис. Харків : Харків. обл. вид-во, 1956. 131 с.
497. Михайловский А. Реформа городского самоуправления в России. Москва : Польза В. Антик и К°, 1908. 110 с.
498. Мікін А. Харків Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету. Випуск 1. Харків : Вид-во «Основа» при Харківському державному університеті, 1994. С. 40 – 47.
499. Мясников С. В. Самоуправление уездных городов Вятской губернии в 70-х - начале 90-х годов XIX века : автореферат дис. кандидата исторических наук : 07.00.02. Казанский ун-т. Казань, 1997. 21 с.
500. Мясникова А.С. Внесок муніципальних органів влади міста Харкова у систему охорони здоров'я (кінець XIX – початок XX ст.). *Молодий вчений. Наук. журн. 2017. № 9 (49). С. 168-170.*

501. Мясникова А.С. Деякі аспекти Харківського міського самоврядування кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Краєзнавство і учитель-2014*: тези доповідей міжнародної наук. конф., м. Харків, 28 лют. 2014 р. Харків. 2014. С. 86-88.
502. Мясникова А.С. Діяльність муніципальної влади міста Харкова в період Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*, Запоріжжя: ЗНУ, 2017. Вип. 47. С. 80-82.
503. Мясникова А.С. Діяльність муніципальної влади міста Харкова в період революційних подій лютого-березня 1917 року *Україна в гуманітарних і соціально-економічних вимірах*: матер. II всеукр. наук. конф., м. Дніпро, 24-25 бер. 2017 р. Дніпро, 2017. С. 167-169.
504. Мясникова А.С. Діяльність харківських муніципальних органів влади у сфері народної освіти (1871 – березень 1917 рр.) *Соціально-політична активність молоді в умовах формування громадянського суспільства*: матер. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Харків, 20-21 січ. 2017 р. Харків. 2017. С. 8-10.
505. Мясникова А.С. Культурно-просветительская деятельность муниципальных органов власти города Харькова (1871-1917 гг.) *European Applied Sciences*. Stuttgart, Germany. № 4. 2017. С. 26-28.
506. Мясникова А.С. Муніципальна влада міста Харкова (1870 – 1917 рр.) у працях дореволюційних дослідників *Актуальні питання історії України у III тисячолітті*: матер. всеукраїнської наук.-практ. конференції, м. Тернопіль, 22 лист. 2016 р. Тернопіль. 2016. С. 17-20.
507. Мясникова А.С. Муніципальна влада міста Харкова (1871 – 1917 рр.) у працях дореволюційних дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 33-36.
508. Мясникова А.С. Організація та проведення виборів до муніципальних органів влади м. Харкова (1871 – березень 1917 рр.) *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах*

глобалізації: матер. всеукр. молодіжної наук. конф., м. Київ, 10 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 29-36.

509. Мясникова А.С. Організація та проведення виборів до харківських муніципальних органів влади (кінець XIX – початок XX ст.) *Культура України: традиції та сучасність (з нагоди 25-річчя Незалежності України)*: матер. всеукраїнської наук.-практ. конф. курсантів, студентів та молодих вчених, м. Харків, 14 жовт. 2016 р. Харків. 2016. С. 148-150.
510. Мясникова А.С. Прорахунки в діяльності муніципальної влади міста Харкова наприкінці XIX – на початку XX ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 114 (11). С. 19-22.
511. Мясникова А.С. Розвиток законодавства щодо муніципальної влади за Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. *Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія». Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.* 2016. Вип. 53. С.11-16.
512. Мясникова А.С. Харківська муніципальна влада у 1871 – 1917 рр. в дослідженнях авторів радянської доби *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*: матер. III міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 28 – 29 жовт. 2015 р. Херсон. 2015. Ч. 2. С. 62-65.
513. Нардова В. А. Городское самоуправление в России в 60-х–начале 90-х гг. 19 века: Правительственная политика. Ленинград : Наука, 1984. 260 с.
514. Нардова В. А. Городское самоуправление в России после реформы 1870 г. *Великие реформы в России. 1856–1874* : сборник. Москва : Изд-во Москов. ун-та, 1992. С. 221–238.
515. Нардова В. А. Органы городского самоуправления в системе самодержавного аппарата власти в конце XIX в. *Реформы или революция? Россия 1861–1917* : материалы междунар. коллоквиума историков / РАН, Ин-т рос. истор. Санкт-Петербург, 1992. С. 55–66.
516. Нардова В. А. Самодержавие и городские думы в России в конце XIX – начале XX вв. / РАН, Санкт-Петербург. фил., Ин-т рос. истории ; отв. ред. Р. Ш. Ганелин. Санкт-Петербург : Наука, 1994. 157 с.

517. Нардова В. А. Городское самоуправление в журналистике 70-х– 80-х гг. XIX века: (по страницам "Вестника Европы" и "Отечественных записок"). *Общественная мысль в России XIX века* : сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР ; редкол.: А. Н. Цамутали (отв. ред.) [и др.]. Ленинград : Наука, 1986. С. 159–180.
518. Нардова В. А. Нарастание оппозиционности органов городского самоуправления в канун первой российской революции 1905–1907 гг. *Новое о революции 1905–1907 гг. в России* / под ред. Ю. Д. Марголиса. Ленинград, 1989. С. 99–112.
519. Нардова В. А. Первые выборы в городские думы по избирательному закону 1892 г. *Проблемы социально-экономической истории России*. Санкт-Петербург, 1991. С. 224–236.
520. Немчинов В. И. Городское самоуправление по действующему русскому законодательству. Москва : Изд. В. М. Саблина, 1912. 395 с.
521. Нікітін Ю. Внесок органів міського самоврядування Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у розбудову бібліотечної справи у другій половині XIX ст. *Сіверянський літопис*. 2014. № 6. С. 25–32.
522. Нікітін Ю.О. Пореформенні міста Полтавської, Харківської та Чернігівської губерній у другій половині XIX ст.: історичний аспект самоврядування: монографія. Вінниця. ТОВ «Нілан-ЛТД». 2014. 252 с.
523. Нікітін Ю. Культурно-просвітницька робота органів міського самоврядування у другій половині XIX ст. (на прикладі Полтавщини, Харківщини та Чернігівщини). *Сіверянський літопис*. 2015. № 6. С. 109–112.
524. Нікітін Ю.О. Міські спільноти Лівобережної України у період модернізації другої половини XIX ст. // Київські історичні студії. 2018. № 1(6). Київ: Київський університет імені Бориса Грінченка. С. 126 – 132.
525. Пажитнов К. А. Городское и земское самоуправление. Великие реформы шестидесятих годов в их прошлом и настоящем. Санкт-Петербург : Печатный Труд, 1911. 116 с.

526. Петров Н. В. Материалы для истории Харьковской городской думы и городского хозяйства Харькова за 25 лет с 1871 по 1896 год. Харьков : Тип. Губерн. правления, 1896 с.
527. Пирумова Н. М. Земская интеллигенция и её роль в общественной борьбе до начала XX ст. Москва : Наука, 1986. 268 с.
528. Пирумова Н. М. Земское либеральное движение. Социальные корни и эволюция до начала XX века. Москва : Наука, 1977. 288 с.
529. Пількевич В. Л. Деякі історичні аспекти формування органів міського самоврядування. *Вісник державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. 2011. № 3. С. 167–171.
530. Плаксий Т. М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : спец. 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 20 с.
531. Попов П. А. Городское самоуправление Воронежа (1870–1918 гг.) : дис. канд. ист. наук. Воронеж : [б. и.], 2005.
532. Посохов С. И., Ярмыш А. Н. Губернаторы и генерал-губернаторы. 2-е изд., испр. и доп. Харьков : Ун-т внутр. дел, 1997. 164 с.
533. Романов О. В. Деятельность органов городского самоуправления нижнего Поволжья в решении хозяйственных и социальных вопросов в 1870-1914 гг. : дис. канд. ист. наук. Астрахань, 2003.
534. Рябуха Ю.В. Вооруженные Силы Юга России на территории Украины в 1919 г.: дис. канд. ист. наук. Харьков, 2008. 187 с.
535. Свешников М. И. Основы и пределы самоуправления. Санкт-Петербург : Тип. В. Безобразова, 1892. 568 с.
536. Семёнов Д. Д. Городское самоуправление : очерки и опыты. Санкт-Петербург : Электро-тип. Н. Я. Стойковой, 1901. 387 с.
537. Скутарлеев Д. Е. Местное самоуправление центральных губерний России в 1864–1918 гг.: организационно-финансовые и экономические аспекты : дис. канд. ист. наук. Москва, 2006. 178 с.
538. Сумцов Н. Ф. А. К. Погорелко. Харьков : [б. и.], 1913. 8 с.

539. Сумцов Н. Ф. Егор Степанович Гордеенко : некролог. Харьков : [б. и.], 1908. 8 с.
540. Твердохлебов В. Н. Местные финансы. Одесса : Кн. Изд. А. А. Ивасенко, 1919. 304 с.
541. Токарев В. М. Становлення харківського міського самоврядування за міським Положенням 1870 р. *Актуальні проблеми історії та право України* : зб. наук. пр. Харьков, 1996. С. 74–80.
542. Токарев В. Н., Бурмака В. П. О некоторых аспектах харьковского городского самоуправления в конце XIX – начале XX ст. *Наукові праці / Інст-т сходознав. і міжнар. відносин «Харків. колегіум»*. Харків, 1996. Вип. 1. С. 3–8.
543. Токарев В. М. Харківське міське самоврядування за городовим Положенням 1870 року (історико-правове дослідження) : автореф. дис. канд. юрид. наук : 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України ім. Я. Мудрого. Харків, 1998. 18 с.
544. Тотомианц В. С. Муниципализация промышленных предприятий. Москва : Кн. дело, 1902. 176 с.
545. Тотомианц В. С. Самоуправление и городское хозяйство. Санкт-Петербург : Вестн. знаний, 1910. 80 с.
546. Фесенко И. О. К вопросу о реформе городского общественного управления : в 2 ч. Ч. 1. Харьков : [б. и.], 1890. 124 с.
547. Черемісін О. В. Думська модель міського самоврядування Півдня України наприкінці XVIII – на початку XX століть. *Scriptorium nostrum*. Херсон, 2016. Вип. 4. С. 68–98.
548. Черемісін О. В. Місцеве самоврядування Південної України кінця XVIII – першої половини XIX століть. *Краєзнавство*. 2009. Вип. 3–4. С. 222–227.
549. Черемісін О. В. Діяльність органів міського громадського управління Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр. : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Херсон. держ. ун-т. Херсон, 2006. 215 с.
550. Черемісін О. В. Діяльність органів міського громадського управління

- Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Держ. вищ. навч. закл. «Запоріз. нац. ун-т.», Запоріжжя, 2006. 18 с.
551. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. : автореф. дис. д-ра іст. наук : 07.00.01 / Запоріз. нац. ун-т. Запоріжжя, 2017. 40 с.
552. Черемісін О. В. Міське самоврядування на Півдні України в 1785–1917 рр. : дослідження. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2017. 581 с.
553. Черемісін О. В. Міське самоврядування Херсона, Миколаєва, Одеси в 1785–1870 рр. : монографія. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2018. 175 с.
554. Чернуха В. Г. Внутренняя политика царизма с середины 50-х до начала 80-х гг. XIX века / под ред. Р. Ш. Ганелина. Ленинград : Наука, 1978. 248 с.
555. Чорний Д. М. Вибори до І Думи у Харкові. *Збірник Харківського історико-філологічного товариства* / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 1994. Т. 2 : Нова серія. С. 23–32.
556. Чорний Д. М. По лівий бік Дніпра проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2007. 304 с.
557. Чорний Д. М. У тіні губернських центрів: тенденції розвитку міст української «глибинки» на початку XX ст. *Схід-Захід* : іст.-культурол. зб. / Ін-т укр. археограф. та джерелознав. ім. М. С. Грушевського. Харків ; Київ : Критика, 2004. Вип. 6–10. С. 66–78.
558. Чорний Д. М. Харків початку XX ст. : історія міста, долі людей. Харків : [б. в.], 1995. 118 с.
559. Шаравара Т. О. Реформи і контрреформи міського й міського самоврядування другої половини XIX ст. в Російській імперії у працях радянських та зарубіжних дослідників. *Український історичний журнал*. 2011. № 1. С. 166–179.
560. Широколава М. В. Участь представників різних соціальних верств у розбудові і розвитку початкової народної освіти в Харківській губернії в

- другій половині XIX – на початку XX століть. *Гілея : науковий вісник*. 2019. Вип. 146 (№ 7). С. 129-134.
561. Шрейдер Г. И. Наше городское и общественное управление : этюды, очерки и заметки. Санкт-Петербург : Восток, 1902. 337 с.
562. Шутов А. Ю. Территориальные органы управления в истории России: опыт административно-политического участия. *Вестник Московского университета*. Сер. 12 : Политические науки. 1997. № 6. С. 80–96.
563. Щерба Т. О. Міське самоуправління на Правобережній Україні у другій половині XIX ст. : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / Донец. нац. ун-т. Донецьк, 2001. 19 с.
564. Эйдельман Н. Я. «Революция сверху» в России. Москва : Книга, 1989. 176 с.
565. Юрий І. А. Градоначальство як інститут державної влади Російської імперії XIX – початку XX ст. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2012. № 1. С. 226–229.
566. Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI : досвід історії та сучасності : монографія. Харків : Нац. ун-т. внутр. справ, 2004. 372 с.
567. Gusher George. *Russian Liberalist, from Gentry to Intelligentsia*. Harvard. 1998. 439 p.
568. Hamm M. F. *Kharkov's Progressive Duma; 1910–1914: A study in Russian Municipal Reform*. *Slavic Review*. 1981. Vol. 40. N 1. P. 17–36.
569. *Rural Revolution in Southern Ukraine. Peasants, Nobles and Colonists, 1741–1905*. Leonard G. Griesen. Distributed by Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute, 2001. 549 p.
570. *Russia under western eyes. From the bronze horseman to the Lenin Mausoleum*. Martin Malia. The Belknap Press of Harvard University Press. Cambridge ; London, 2000. 680 p.
571. Stepnyak S. *Underground Russia*. London, 1893. 511 p.
572. *The Russian Empire 1801–1917*. By Hugh Seton-Watson. Oxford : At The

Glarendon Press, 1967. 815 p.

573. Therston R.W. *Liberal City, Conservative State: Moscow and the Russians Urban Crisis, 1906–1914*. New York ; Oxford : Oxford University Press, 1986. 268 p.

ДОДАТКИ

СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧКИ МЯСНИКОВОЇ А.С. ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці у наукових фахових виданнях України:

1. Мясникова А.С. Прорахунки в діяльності муніципальної влади міста Харкова наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Гілея: науковий вісник. Зб. наук. пр.* 2016. Вип. 114 (11). С. 19-22.
2. Мясникова А.С. Муніципальна влада міста Харкова (1871 – 1917 рр.) у працях дореволюційних дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2016. Вип. 2. Ч. 2. С. 33-36.
3. Мясникова А.С. Розвиток законодавства щодо муніципальної влади за Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. *Збірник наукових праць. Серія «Історія і географія». Зб. наук. пр. Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди.* 2016. Вип. 53. С.11-16.
4. Мясникова А.С. Діяльність муніципальної влади міста Харкова в період Першої світової війни. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, Запоріжжя: ЗНУ,* 2017. Вип. 47. С. 80-82.
5. Мясникова А.С. Внесок муніципальних органів влади міста Харкова у систему охорони здоров'я (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). *Молодий вчений. Наук. журн.* 2017. № 9 (49). С. 168-170.

Наукові праці у зарубіжних спеціалізованих періодичних виданнях:

6. Мясникова А.С. Культурно-просветительская деятельность муниципальных органов власти города Харькова (1871-1917 гг.) *European Applied Sciences.* Stuttgart, Germany. № 4. 2017. С. 26-28.

Наукові праці апробаційного характеру за темою дисертації:

7. Мясникова А.С. Деякі аспекти Харківського міського самоврядування кінця ХІХ – початку ХХ ст. *Краєзнавство і учитель-2014*: тези доповідей міжнародної наук. конф., м. Харків, 28 лют. 2014 р. Харків. 2014. С. 86-88.
8. Мясникова А.С. Харківська муніципальна влада у 1871 – 1917 рр. в дослідженнях авторів радянської доби *Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук*: матер. ІІІ міжнародної наук.-практ. конф., м. Київ, 28 – 29 жовт. 2015 р. Херсон. 2015. Ч. 2. С. 62-65.
9. Мясникова А.С. Організація та проведення виборів до харківських муніципальних органів влади (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) *Культура України: традиції та сучасність (з нагоди 25-річчя Незалежності України)*: матер. всеукраїнської наук.-практ. конф. курсантів, студентів та молодих вчених, м. Харків, 14 жовт. 2016 р. Харків. 2016. С. 148-150.
10. Мясникова А.С. Муніципальна влада міста Харкова (1870 – 1917 рр.) у працях дореволюційних дослідників *Актуальні питання історії України у ІІІ тисячолітті*: матер. всеукраїнської наук.-практ. конференції, м. Тернопіль, 22 лист. 2016 р. Тернопіль. 2016. С. 17-20.
11. Мясникова А.С. Діяльність харківських муніципальних органів влади у сфері народної освіти (1871 – березень 1917 рр.) *Соціально-політична активність молоді в умовах формування громадянського суспільства*: матер. наук.-практ. конф. з міжнародною участю, м. Харків, 20-21 січ. 2017 р. Харків. 2017. С. 8-10.
12. Мясникова А.С. Організація та проведення виборів до муніципальних органів влади м. Харкова (1871 – березень 1917 рр.) *Тенденції і перспективи розвитку історичної науки та філософії в умовах глобалізації*: матер. всеукр. молодіжної наук. конф., м. Київ, 10 бер. 2017 р. Київ, 2017. С. 29-36.
13. Мясникова А.С. Діяльність муніципальної влади міста Харкова в період революційних подій лютого-березня 1917 року *Україна в гуманітарних і*

соціально-економічних вимірах: матер. II всеукр. наук. конф., м. Дніпро, 24-25 бер. 2017 р. Дніпро, 2017. С. 167-169.